श्रीमत्पतञ्जलये नमः ॥

. अथ प्रदीपसहिते महाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ॥ १ ॥

ङित्किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः * । ङित्किद्वचने तयोरभावात् ङकारककारयोरभावात् ङित्त्वकित्त्वयोरप्रसिद्धिः । सता ह्यभिसंबन्धः शक्यते कर्तुम् । न चात्र ङकारककारावितौ पश्यामः । तद्यथा । चित्रगुर्देवदत्त इति । यस्य ता गावो भवन्ति स एताभिः शक्यतेऽभिसंबन्धुम् । भाव्येते तर्ह्यनेन गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिद्भवतीति । असंयोगाल्लिट् किद् भवतीति । भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः * । भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ङकारककारावितावादेशौ प्राप्नुतः । कथं पुनरित्संज्ञो नामादेशः स्यात् । किं हि वचनान्न भवति । एवं तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते । न चात्र षष्ठीं पश्यामः । गाङ्कुटादिभ्य इत्येषा पञ्चमी अञ्णिदिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ गाङ्कुटादिभ्यः ॥ चत्वारोऽत्र पक्षा उपक्षिप्ता भाष्ये । ङित्त्वकित्त्वसम्बन्धप्रतिपादनं भावना संज्ञाकरणमतिदेशश्चेति । तत्राद्यपक्षनिराकरणाय वार्तिकमुपन्यस्यति । ङित्किद्वचन इति । सता हीति । विद्यमानेन वस्तुना सम्बन्धोऽर्थस्य शक्यते वक्तुम् । न च गाङ्कुटादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य ङकार इत्संज्ञकोऽस्ति येन तस्य ङिदिति व्यपदेशः स्यात् । सत्त्वे वा भूतानुवादे प्रयोजनाभावादप्रामाण्यमापतति । न च गाङ्कुटादिभ्यश्चङादेर्ङितोऽनेन विधानमुपपद्यते अञ्णिद्ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । भाव्येते इति । गाङ्कुटादिभ्यः परो योऽञ्णित् प्रत्ययः स ङिद्भवति ङकार इत्संज्ञकस्तस्य भवतीत्यर्थः । स तु ङकार आदौ मध्ये अन्ते वेति देशविशेषं नापेक्षते । इत्संज्ञाक्रान्तस्यैव विधानात् । इतां च धर्मोऽश्रूयमाणानामपि कार्यं प्रति विशेषकत्वम् । भवतीति चेदिति । ङित्त्वकित्त्वमित्त्वानाभावाद् ङ इदनन्तरोऽस्येति । अनन्तरार्थे बहुव्रीह्यभावाच्चादेः परस्येत्यादेः स्थाने ङकार आदेशः प्राप्नोतीत्यर्थः । ङ इत् ङिदिति तत्पुरुष एव न्याय्यः स्वपदार्थप्राधान्येन तस्यान्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीह्यर्थानुपादानाच्च । कुटितेत्यादौ प्रसिद्धङित्त्वाच्चङादयो यद्यादेशाः क्रियन्ते तदा नैते तदर्थाभिधाने समर्थास्तृङादयश्च नेह शास्त्रे प्रसिद्धाः । अथास्मादेव वचनादपूर्वाः क्रियेरँस्तदा ङिच्चेत्यन्त्यस्य स्युः । कथं पुनरिति । इत्संज्ञो ह्यसन्नेव कार्यमात्रं प्रतिपादयति, आदेशस्तु भावरूपोऽन्यस्य प्रसङ्गे भवति । किं हीति । लोपस्य यथाऽऽदेशत्वं तथा ङकारस्यापीत्संज्ञकस्य भविष्यतीत्यर्थः ।

संज्ञाकरणं तर्हीदं गाङ्कुटादिभ्यः अञ्णित् ङित्संज्ञो भवतीति। असंयोगाल्लिट् कित्संज्ञो भवतीति। संज्ञाकरणे क्ङिद्ग्रहणे ऽसंप्रत्ययः शब्दभेदात् *। संज्ञाकरणे क्ङिद्ग्रहणे असंप्रत्ययः स्यात्। किं कारणम्। शब्दभेदात्। अन्यो हि शब्दः क्ङितीति। अन्यः कितीति ङितीति च। तथा किद्ग्रहणेषु ङिद्ग्रहणेषु चानयोरेव संप्रत्ययः स्यात्। तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम्। गाङ्कुटादिभ्यः अञ्णिद् ङिद्वद्भवतीति असंयोगाल्लिट् किद्वद्भवतीति। स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते। अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद्यथा। एष ब्रह्मदत्तः। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह, तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति। एवमिहाप्यङितं ङिदित्याह, ङिद्वदिति गम्यते। अकितं किदित्याह किद्वदिति गम्यते। तद्वदतिदेशेऽकिद्विधिप्रसङ्गः *। तद्वदतिदेशे अकिद्विधिरपि प्राप्नोति। रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च (?) ... स्मिजिदृशोर्झल्यमकिति। सिस्मयिषते। दिदृक्षते। अकिल्लक्षणोऽमागमः प्राप्नोति। सिद्धं तु प्रसज्य प्रतिषेधात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रसज्यायं प्रतिषेधः क्रियते, किति नेति। सर्वत्र सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः। सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति। उच्चुकुटिषति। निचुकुटिषति। ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। सप्तम्यर्थेऽपि वतिर्भवति। तद्यथा। मथुराया-

---

तत्र स्थानिनं निवर्त्य ङकारो निवर्तते। संज्ञाकरण इति। अकृतपरिमाणा संज्ञा कृतेति न्यूनातिरिक्तशब्दोच्चारणे संज्ञास्वरूपानुपलम्भात् संज्ञिनामसम्प्रत्ययः। ङित्संज्ञाकरणं तु, व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात् सम्प्रसारणार्थं स्यात्। लिटः कित्संज्ञा च वचिस्वपीति सम्प्रसारणार्था स्यात्। गाङ्कुटादिभ्यस्तर्हि ङित्संज्ञा किमर्था स्याद्, अनर्थिका भवतु, न्यायानुगतेऽर्थे किं कुर्मः। क्ङिति चेत्यादिषु यौगिकस्यैव ग्रहणं स्याद् यस्य ककारो ङकारश्चेत्संज्ञकः। अनयोरेवेति। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायात्। चङादीनां ङित्करणं क्ङित्प्रदेशेषु ग्रहणार्थं स्याद् यत्र संज्ञारूपानुपलब्धिः। एष ब्रह्मदत्त इति। निर्ज्ञाते भेदे तत्कार्यप्राप्तये तद्रूपारोपणं क्रियत इत्यतिदेशगतिः। अकिद्विधिप्रसङ्ग इति। कार्यातिदेशे तत्प्रतिबद्धानि कार्याणि व्यपदेशमन्तरेणापि भवन्तीति गुणनिषेधादीनामेवातिदेशः। अमागमस्तु स्वाश्रयत्वात् केन निवार्यते। यथा ब्राह्मणवदतिदेशः क्षत्रियस्य स्वाश्रयं युद्धादि न निवर्तयति। अकितीति च पर्युदासाश्रयणात् कित्प्रतिबद्धकार्याभावात् स्वाश्रयोऽमागमः स्यात्। सिद्धं त्विति। प्रसज्यप्रतिषेधे अमागमनिषेध एव कित्कार्यम्। सिद्धं तु पूर्वस्येति। विशिष्टमत्र कित्कार्यमतिदिश्यते, न सर्वमित्यर्थः। सप्तम्यर्थेऽपि वतिरिति। सप्तम्यर्थे वर्तमानादिवार्थे वतिरित्यर्थः। ननु नेह वतिरुपात्तः, तत्कथमयं परिहारः। अयं

मिव मथुरावत्, पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्रवत् । एवं ङितीव ङिद्वत् कितीव किद्वत् । अथ किमर्थं पृथङ्ङित्कितौ क्रियेते न सर्वं किदेव स्यात् ङिदेव वा । पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चङादिषु ॥ पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चङादिषु च । सार्वधातुके प्रयोजनम् । यथेह भवति सुप्तः सुप्तवानित्येवं स्वपितः स्वपिथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । चङादिषु च प्रयोजनम् । के पुनश्चङादयः । चङङ्नजिङ्क्वनिबथङ्नङः । चङ् । यथेह भवति शूनः शूनवानिति, एवमशिश्वियदत्रापि प्राप्नोति । अङ् । यथेह भवति शून उक्त इत्येवमश्वदवोचदत्रापि प्राप्नोति । नजिङ् । यथेह भवति सुप्तः सुप्तवान् इत्येवं स्वप्नगित्यत्रापि प्राप्नोति । ङ्वनिप् । यथेह भवतीष्टमिष्टवानित्येवं यज्वात्रापि प्राप्नोति । अथङ् । यथेह भवत्युषित इत्येवमावसथः अत्रापि प्राप्नोति । नङ् । यथेह भवतीष्टमित्येवं यज्ञः अत्रापि प्राप्नोति । जाग्रोऽगुणविधिः ॥ । जागर्तेरगुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भवति जागृतः जागृथ इत्यङितीति पर्युदासः । एवं जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति । अपर आह । जाग्रो गुणविधिः । जागर्तेर्गुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भवति जागरितः जागरितवानित्येवं जागृतः जागृथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । कुटादीनामिट्प्रतिषेधः ॥ । कुटादीनामिट्प्रतिषेधः प्रयोजनम् । यथेह भवति लूत्वा पूत्वा इति श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधो भवत्येवं नुविता धुविता अत्रापि प्राप्नोति । क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च ॥ । किञ्चेट्प्रतिषेधः । नेत्याह । अदेशेऽयं चः पठितः । क्त्वायां च कित्प्रतिषेध इति । यथेह भवति देवित्वा सेवित्वेति, न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधः । एवं कुटित्वा पुटित्वा अत्रापि प्राप्नोति । अथ वा देश एवाऽयं चः पठितः । क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्चेट्प्रतिषेधश्च । कित्प्रतिषेध उदाहृतः । इट्प्रतिषेधो

भावः । यथा न सर्वकार्यप्राप्त्यर्थ एवाब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्तत्वारोपः । अपि तु कस्यचिदेव कार्यस्य लाभार्थः । एवमिहापि व्याख्यानाद्विशिष्टङित्कार्यातिदेशार्थ एवाऽङिणतः प्रत्ययस्य तद्रूपाप्रसङ्गः । उपदेशग्रहणानुवृत्त्या चोपदेशे यो ङित्तस्मादात्मनेपदमिति सामर्थ्यात् पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयम् । अथ किमर्थमिति । कार्यार्थत्वादनुबन्धासङ्गस्यैकेनैवानुबन्धेन गुणनिषधादेः सिद्धत्वादनुबन्धभेदोऽनर्थक इति प्रश्नः । एकस्य चानुबन्धस्य करणेऽतिदेशोऽपि भेदेन न कर्तव्यः । आवसथ इति । रुदिविदिभ्यां ङिदिति । अतो ङिदिति वर्तमाने उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः । जाग्र इति । किति गुण इष्यते, न ङिति । एवं च विषयविभागः पृथगनुबन्धोपादानादेव लभ्यते । नुवितेति । नु स्तुतौ । धुवितेति । धु विधूनने । कितीति सप्तमीनिर्देशाद् इट्प्रतिषेधस्याप्यतिदेशः स्यादित्युपन्यासः । न त्विट्प्रतिषेधः पूर्वस्य कार्यम् । कुवित्वेति । न क्त्वा सेडिति निषेधो विशेषानुपादानादौपदेशिकवदातिदे-

यथेह भवति लूत्वा पूत्वा श्रयुकः कितीति, एवं नुवित्वा धुवित्वा अत्रापि प्राप्नोति। स्यादेतत् प्रयोजनं यद्यस्य नियोगत आतिदेशिकेन ङित्त्वेनौपदेशिकं कित्त्वं बाध्येत। सत्यपि ङित्त्वे किदेवैषः। तस्मान्नूत्वा धूत्वेत्येव भवितव्यम् ॥ १ ॥

सार्वधातुकमपित् ॥४॥ सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम्। अपिन्ङिदितीयत्युच्यमाने आर्धधातुकस्याप्यनेनाऽपितो ङित्त्वं प्रसज्ज्येत। कर्ता हर्ता। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेनार्धधातुकस्यापितो ङित्त्वं भवतीति। यदयमार्द्धधातुकीयान् कांश्चिद् ङितः करोति। चङङ्नजिङ्क्वनिब्थङ्नङः। सार्वधातुकेऽप्येतज्ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम्। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकाश्चङङ्नजिङ्क्वनिब्थङ्नङः। कथंजातीयकाश्चैते। आर्द्धधातुकीयाः। यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति, चङङौ लुग्विकरणानां ज्ञापकौ स्यातां, नजिङ् वर्तमानकालानां, क्वनिब् भूतकालानाम्, अथङ्शब्द औणादिकानां, नङ्शब्दो घञर्थानाम्। तस्मात् सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम्। किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यत्पित इत्याहोस्वित् प्रसज्ज्यायं प्रतिषेधः पिन्नेति। कश्चात्र विशेषः। अपिद् ङिदिति चेत् शबेकादेशप्रतिषेध आदिवत्त्वात् ※। अपिन्ङिदिति चेत् शबेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः। च्यवन्ते प्लवन्ते। किं कारणम्। आदिवत्त्वात्। पिदपितोरेकादेशोऽपित आदिवत् स्यात्। अस्त्यन्यत् पित इति कृत्वा ङित्त्वं प्राप्नोति। अस्तु तर्हि प्रसज्ज्य प्रतिषेधः पिन्नेति। न पिन्ङिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः ※। न पिन्ङिदिति चेदुत्तमैकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति। तुदानि लिखानि। किं कार-

---

शिकस्यापि कित्त्वस्य स्यात्। अथ वा यदप्राप्तं कार्यं तदतिदिश्यत इति क्त्वाप्रत्यये कित्त्वातिदेश एव न स्यात्। नुवित्वेति। ङित्त्वेनात्र कित्त्वं येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध्यत इति भावः। सत्यपीति। विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयस्य कित्त्वस्यानिवर्तनाद् येन नाप्राप्तइति न्यायाभावाच्च। नहि कुटिता कुटितुमित्यादौ कित्त्वे प्राप्ते ङित्त्वारम्भः ॥१॥

सार्वधातुकमपित् ॥ लिङ्गादव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वेति प्रदर्शनाय सार्वधातुकग्रहणस्याक्षेपप्रतिसमाधाने भाष्यकारेणोपन्यस्ते। आर्धधातुकीयानिति। आर्द्धधातुकेषु भवा इति ठञन्तत्वादन्तोदात्तत्वाभावाद् बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञिति ठञभावे वृद्धाच्छो भवति। तातङस्तु ङित्त्वं तिपः पित्त्वादप्राप्तमित्यज्ञापकं सार्वधातुकाङित्त्वस्य ङ्वनिपो ङित्त्वमज्ञापकमस्य हि पित्त्वान्ङित्त्वाप्राप्तिः। च्यवन्ते प्लवन्त इति। गुणात्पूर्वं नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः। तत्र कृते परस्येहापित आश्रितत्वात्परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भावाद् गुणनिषेधः स्यात्। साधारणपरिहाराभिधानाय वार्णादाङ्गमिति नाश्रितं, प्रसज्ज्यप्रतिषेधे तु ङित्त्वनिषेधः पूर्वस्य कार्यमिति। पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वाद् ङित्त्वाभावः। यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकादेशस्तथापि परं प्रत्यादिवत्त्वादन्तशब्दः सार्वधातुकमपिद्भवतीति स्यादेव ङित्त्वम्। च्यवे इति चोत्तमैकवचने सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेश इति ङित्त्वप्रसङ्गः। तुदानीति। यद्यप्युत्तमस्य पित्त्वं तथापि तद्भक्तत्वादाटः पिद-

णम्। आदिवत्त्वादेव। पिदपितोरेकादेशः पित आदिवत् स्यात्तत्र पिन्नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। यथेच्छसि तथाऽस्तु। ननु चोक्तमुभयथा च दोष इति। उभयथा च न दोषः। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ॥४॥

असंयोगाल्लिट्कित् ॥५॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन*। ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। वव्रते। ववृधे। उक्तं वा। किमुक्तम्। न वा क्सस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्येति। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं गुणं बाधते इह पुनरुभयं सावकाशम्। कित्करणस्यावकाशः। ईजतुः। ईजुः। गुणस्यावकाशः। वर्तिता। वर्द्धिता। इहोभयं प्राप्नोति। वव्रते। ववृधे। परत्वाद् गुणः प्राप्नोति। इदं तर्ह्युक्तमिष्टवाची परशब्द इति विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥ ५ ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते। इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणं भवतेः पिदर्थम्। अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यम् *। इन्धेश्छन्दोविषयो लिट्। न ह्यन्तरेण छन्द इन्धेरनन्तरो लिड् लभ्यः। आमा भाषायां भवितव्यम्। भुवो वुको नित्यत्वाद्। भवतेरपि नित्यो वुक् कृते गुणे प्राप्नोति, अकृतेऽपि प्राप्नोति।

वयवस्यैकादेशः पित उत्तमस्यादिवदिति स्याद् ङित्त्वनिषेधः। तुदे इत्यत्र च सर्वस्यैव पित एकादेशः पित आदिवदिति ङित्त्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। स्थानिवद्भावादिति। यथा स्थानिकाले यथायोगं गुणप्रवृत्तिनिवृत्ती तथाऽऽदेशेऽपि कृते व्यवधानानुबुद्ध्या भवतः ॥४॥

असंयोगात् ॥ ऋदुपधेभ्य इति। बिभिदतुः बिभिदुरित्यादौ कित्त्वं नित्यं, गुणस्त्वनित्यः। ववृतइत्यादौ तु द्वयोरप्यनित्यत्वं, तत्र परत्वाद् गुणप्रसङ्गः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण निवार्यते। न वा क्सस्येति। यथा क्सस्य कित्करणसामर्थ्याद् गुणो बाध्यते तथेहातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः। युक्तं तत्रेति क्सस्य कित्करणे प्रयोजनान्तराभावः। इह तु सम्प्रसारणविधौ कृतार्थत्वाद् दुर्बलेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बलत्वान्न तद्विधिना सह स्पर्धते, तानङ्न्यायेन। इष्टवाचीति। सूत्रकारेणैवाऽयमर्थः संगृहीतः स तु स्मर्तव्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इन्धि। किमर्थमिति विनापि सूत्रेणेष्टं सिद्ध्यति, सत्यपि चेष्टं न सिद्ध्यति। बभूवेत्यजलक्षणत्वाद् वृद्धेरिग्लक्षणत्वाभावात् प्रतिषेधाप्रसङ्गात्। गुणमात्रनिषेधे एव तु बभूविथ अहं बभूवेति च णित्वाभावपक्षे स्यादिति प्रश्नः। इन्धेरिति। भाषायां लिट आमा व्यवधानाच्छन्दस्ययमन्त्र इत्याम्प्रतिषेधादेतदुक्तम्। न त्वस्य भाषायां प्रयोगाभावः। तत्र छन्दस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वात् समीध इति ङित्त्वान्नलोपः। आर्धधातुकत्वाच्च श्नमभावः। व्यत्ययो बहुलमिति वचनाद्वा। नित्यो वुगिति। ओः सुपीत्यत ओरिति नानुवर्तत इति भावः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च शब्दान्तरप्राप्त्यभावः। सत्यामपि वा शब्दान्तरप्राप्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वाद् वुको नित्य-

ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम्। ताभ्यामिन्धिभवतिभ्यां किद्वचनमनर्थकम् ॥ ६ ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥ किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते। न। किदेव हि क्त्वा। न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्। यदि तर्हि मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते, नार्थो, न क्त्वा सेडिति किवत्त्वप्रतिषेधेन। इदं नियमार्थं भविष्यति। मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः कित्त्वं भवति, नान्येभ्य इति। यदि नियमः क्रियते इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति। लूत्वा पूत्वा। अत्राप्यकित्त्वं प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयको मृडादिभ्यः परः क्त्वा। कथंजातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा। सेट्। एवमप्यत्रास्ति कश्चिद्विभाषितेट् सोऽनिटां नियामकः स्यात्। अस्तु तावद् ये सेटस्तेषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। य इदानीं विभाषितेट् तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति ॥ ७ ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सँश्च ॥ ८ ॥ स्वपि प्रच्छयोः सन्नर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा ॥ ८ ॥

इको झल् ॥ ९ ॥ किमर्थमिकः परस्य सनः कित्त्वमुच्यते। इकः कित्त्वं गुणो मा भूत्। इकः कित्त्वं क्रियते गुणो मा भूदिति। चिचीषति तुष्टूषति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। दीर्घारम्भात्। दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति। कृते भवेत्। कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति। अनर्थकं तु। अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात्। नानर्थकम्। ह्रस्वार्थम्। ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति। भवेद् ह्रस्वानां दीर्घ-

---

त्वं, वुकि कृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नतयोस्तुल्यबलत्वम् ॥ ६ ॥

मृड ॥ मृडादिभ्य एवेति। विपरीतनियमस्तु व्याख्यानान्न भविष्यति मृडादिभ्यः क्त्वैव किद्भवतीति। न ह्यनिष्टार्थो शास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्यमूलकत्वाद्व्याकरणस्मृतेः। लूत्वेति। क्त्वाप्रत्ययमात्रस्य नियमः स्यात्। कित्त्वं तु क्त्वातोऽसुन्कसुन इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात्। एवमपीति। क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति विकल्पेनेड्विधानात्। अस्तु तावदिति। मृडमृदवदवसां क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं, गुधकुषक्लिशीनां तु, रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम्। तत्र विधिसम्भवे क्लिशेरनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ॥७॥

रुदविद ॥ सन्नर्थमिति। तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ॥ ८ ॥

इको ॥ किमर्थमिति। इको झल् हलन्ताच्चेत्येक एव योगः कर्तव्यः, किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नार्थः। वक्ष्यमाणश्चात्राभिप्रायः। दीर्घत्वमिति। अज्झनगमां सनीति दीर्घत्वं नाप्राप्ते गुण आरभ्यमाणं तस्य बाधकमिति भावः। कृते भवेदिति। शास्त्रमावर्तमानं धर्मसाधनं जपादिवदिति भावः। अनर्थकं त्विति। शास्त्रपूर्वकात् प्रयोगाद्धर्मो न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः। ह्रस्वार्थमिति। ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद् गुणो न स्यात्। दीर्घाणां तु प्रागेव ताद्रूप्याद्रूपविशेषसम्पत्तिफलत्वाच्छास्त्रस्य दीर्घ-

वचनसामर्थ्याद् गुणो न स्यात्। दीर्घाणां तु प्रसज्ज्यते। दीर्घाणां तु खलु गुणः प्राप्तो दीर्घाणामपि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति। न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। न हि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति। ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति। सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम्। सामर्थ्याद्धि पुनः प्रवृत्तिर्भवति। भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा। दीर्घाणां पुनर्दीर्घत्ववचने न किं चित्प्रयोजनमस्ति। अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवद्भवति। तद्यथा। अग्निर्यददग्धं तद्दहति यद्दग्धं तन्न दहति। दीर्घाणामपि दीर्घवचन एतत्प्रयोजनं गुणो मा भूदिति। कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्। तद्यथा पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति। यथैव तर्हि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद् गुणो न भवति। एवमृदित्त्वमपि न प्राप्नोति। चिकीर्षति जिहीर्षति। ऋदित्त्वं दीर्घसंश्रयम्। नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। ऋत इत्युच्यते। भवेद् ह्रस्वानां नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं स्याद् दीर्घाणां तु खल्वकृतेऽपि दीर्घत्वे ऋदित्त्वं प्राप्नोति। दीर्घाणां नाकृते दीर्घे। दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घत्वे ऋदित्त्वं प्राप्नोति। यदा दीर्घत्वेन गुणो बाधितस्तत उत्तरकालमृदित्त्वं भवति। णिलोपस्तु प्रयोजनम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। णिलोपो यथा स्यात्। ज्ञीप्सति। क्वास्ताः, क्व निपतिताः, क्व कित्त्वं, क्व णिलोपः, को वाऽभिसंबन्धः। यत् सति कित्त्वे

शास्त्राप्रवर्तनाद् गुणप्रसङ्गः। दीर्घाणामपीति। गुणापाकरणार्थं दीर्घेष्वपि दीर्घशास्त्रं प्रवर्तत एवेत्यर्थः। न हि भुक्तवानिति। तृप्तिफलं भोजनं, फले सम्पन्ने पुनर्न प्रवर्तते। ननु चेति। तृप्तोऽपि पुनर्भुङ्क्त इत्यर्थः। भाव्यमिति। कर्तव्यं भोजनं तृप्तिविशेषार्थिभिरित्यर्थः। न किं चिदिति। न हि दीर्घाणां दीर्घतरः सम्पद्यत इत्यर्थः। अग्निवदिति। दग्धस्यायोग्यत्वाद् अदाह इति भावः। इहाप्ययोग्यत्वाद्दीर्घेषु दीर्घशास्त्रेण न प्रवर्तितव्यमिति भावः। दीर्घाणामपीति। ह्रस्वेष्वपूर्वदीर्घरूपसंपादनार्थं दीर्घशास्त्रं प्रवर्तते दीर्घेषु तु रूपप्रतिबन्धिगुणनिवर्तनेन स्वरूपप्रत्यापत्तये। यथा, मो राजिसमः क्वाविति मकारस्य मकार इति भावः। ततश्च ह्रस्वानामिव दीर्घाणामपि येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घेण गुणो बाध्यत एव। यथैवेति। दीर्घारम्भादविकृतैनैव दीर्घेण स्यातव्यमिति भावः। ऋदित्त्वमिति। यद्यन्तरेण दीर्घविधानं प्राप्नुयाद् ऋदित्त्वं तदा तद्दीर्घेण बाध्येत यत्तु दीर्घाश्रयमेव ऋदित्त्वं तदा तदेव फलं दीर्घस्य संजातमिति ऋदित्त्वं प्रवर्तिष्यते। तथा चोच्यते। यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव, नाऽसौ बाध्यते इति। दीर्घाणामिति। इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति गुणप्रसङ्गादिति भावः। ज्ञीप्सतीति। प्रसति कित्त्वे गुणवणिलोपस्यापि विरोधाभावाद्दीर्घत्वं बाधकं स्यादित्यर्थः। क्वास्ता इति। यथान्यत्र क्षिप्तानां शरादीनामन्यत्र निपातोऽसंभाव्यः। एवं कित्त्वणिलोपयोरपि संबन्धो न संभाव्यत इत्यर्थः।

णिलोपः स्यादसति कित्त्वे न स्यात् । एषोऽभिसम्बन्धः । यत्सति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाधते, असति पुनः कित्त्वेऽनवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणं बाधते एवं णिलोपमपि बाधते । तत्र णिलोपस्यावकाशः । कारणा । हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः । चिचीषति तुष्टूषति । इहोभयं प्राप्नोति । ज्ञीप्सति । परत्वाण्णिलोपः । असत्यपि कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वम् । कोऽवकाशः । इस्भावः । निमित्सति । प्रमित्सति । मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते मीग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । यथैव तर्ह्यसति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाधते एवं गुणोऽपि बाधेत तस्मात् कित्त्वं वक्तव्यम् ॥ इकः कित्त्वं गुणो मा भूद् दीर्घारम्भात् कृते भवेत् । अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥१॥ सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् । दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् २॥ इको झल्॥९॥

एषोऽभिसंबन्ध इति । ज्ञीप्सतीति णिगुणलोपदीर्घत्वानि प्राप्नुवन्ति । तत्रासति कित्त्वेऽनवकाशत्वाद्विशेषाभावाच्च गुणवण्णिलोपस्यापि दीर्घत्वं बाधकं स्यात् । अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति णिलोपस्यैव बाधकं तत् स्यात् । गुणस्तु स्यादेव सति कित्त्वे तेनैव गुणो बाधित इति चिचीषतीत्यादौ लब्धावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । नन्वसत्यपि कित्त्वे येन नाऽप्राप्त इति न्यायेन गुणस्यैव बाधकं दीर्घत्वं भविष्यति, न णिलोपस्य, गुणबाधनेन च सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपेन बाधिष्यत इति नार्थः कित्त्वेन । नैतदस्ति । यदा बाध्यं भेदेनापेक्ष्यते इदं सर्वत्र प्राप्तमिदं तु क्वचिदेवेति तदायं न्यायः । यदा तु बाध्यमात्रमपेक्ष्यते विध्यन्तरेणाव्याप्तो विषयो न कश्चिदस्तीति तदा सर्वस्यैव बाधया भवितव्यम् । असत्यपीति । मीनातिमिनोत्योः सन्यनवकाशत्वाद् गुणं बाधित्वा दीर्घः प्रवर्तते । ततो मीग्रहणेन ग्रहणादिस्भावेन प्रतिपदविहितेन गुणो बाध्यते । कृते चेस्भावे हलन्ताच्चेति कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावस्तत्र सामान्यग्रहणे चरितार्थत्वाद्दीर्घविधानस्य ज्ञीप्सतीति परत्वाण्णिलोपो भविष्यतीति नार्थः कित्त्वेन । ननु लाक्षणिकत्वान्मिनोतेर्मीरूपस्य मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्र लक्षणाभिनिर्वृतत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानं, न तु यत्र प्रयोगरूपाश्रयणं तत्र । नन्वेवमसत्यपि मीग्रहणेन ग्रहणे, मीनातीत्यादिनाऽऽत्वे कृते, गामादाग्रहणेष्वविशेष इति माग्रहणेन ग्रहणादिस् भविष्यतीति सामान्यग्रहणमपि दीर्घस्य प्रयोजनं नोपपद्यते । एवं तर्हि दोषान्तराभिधानेनास्य पूर्वपक्षस्य निराकरणाद्भाष्यकारेण नैतत्सुष्ठु निरूपितम् । तदेव दोषान्तरमाह । यथैवेति । सामान्यग्रहणे उपयुक्तत्वाद्दीर्घत्वस्य नास्त्यनवकाशत्वमिति द्वाभ्यामपि गुणणिलोपाभ्यां दीर्घत्वं बाध्यत इति कर्तव्यं कित्त्वम् । न च दीर्घविधानस्य, कुङ् शब्द इति धातुरवकाशः—चुकूषत इति । यस्मात्कूङ् शब्द इति पाठस्तत्र कुटादित्वाद् ङित्त्वे सति गुणाभावाद्दीर्घस्य श्रवणं सिद्धम् । वेदलोकयोश्चाकूतशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते । गुधुत्वावकाशाविति चेद् उद्धनिगमामिति ब्रूयात् किं प्रत्याहारेण ॥ ६ ॥

हलन्ताच्च ॥ १० ॥ अयुक्तोऽयं निर्देशः। कथं हि इको नाम हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। इग्वतो हल इति। यद्येवं यियक्षति। अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि इगुपधाद्धलन्तादिति वक्ष्यामि। एवमपि दम्भेर्न प्राप्नोति सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमयुक्तोऽयं निर्देश इति। नायुक्तः। अयमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची। तद्यथा वस्त्रान्तः वसनान्त इति। वस्त्रावयवो वसनावयव इति गम्यते। अस्ति सामीप्ये वर्तते। तद्यथा। उदकान्तं गत इति। उदकसमीपं गत इति गम्यते। तद्यत्सामीप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम्। एवमपि दम्भेर्न सिद्ध्यति। यो ह्यत्रेक्समीपो हल् न तस्मादुत्तरः सन्, यस्मादुत्तरः सन् नासाविक्समीपे। एवं तर्हि दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम्। हल्जातिर्निर्दिश्यते, इक उत्तरा या हल्जातिरिति। हलन्ताच्च ॥ १० ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥ कथमिदं विज्ञायते आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति। आहोस्विदात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति। किं चातः। यदि विज्ञायते आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति लिङ् विशेषितः सिजविशेषितः। अथ विज्ञायते आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति। सिज्विशेषितः। लिङविशेषितः। यथेच्छसि तथाऽस्तु। अस्तु तावदात्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति। ननु चोक्तं लिङ् विशेषितः सिजविशेषित इति। सिच्च विशेषितः। कथम्। आत्मनेपदं सिज्नास्तीति कृत्वा आत्मनेपदपरे सिचि कार्यं विज्ञास्यते। अथ वा पुनरस्तु चात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति। ननु चोक्तं सिज्विशेषितो

हलन्ताच्च ॥ अयुक्त इति। अन्तशब्दमवयववचनं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते। अन्यस्यान्य इति। अत्यन्तभेदमनेन दर्शयति। अवयवावयविनोस्तु भेदविवक्षापि भवति तन्तूनां पट इति। अभेदविवक्षापि पटीभवन्ति तन्तव इति। इग्वतो हल इति। हलन्तादित्यर्थः। यियक्षतीति। अत्र संप्रसारणप्रसङ्गः। तद्यः सामीप्य इति। एवं च हल् चासावन्तश्चेति कर्मधारयः। निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः। एवमपीति। व्यक्तिनिर्देश इति भावः। असति च कित्त्वे नलोपो न स्यात्। दम्भेरिति। वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति निपात एकाजनाङित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। न चात्र व्यक्तिगतमेकत्वमपि तु जातेः स्वगतम्। तत्र यदा तावद् व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिस्तस्याश्च व्यक्तिद्वारकाः सामीप्यादयो धर्मास्तदा तस्या एकत्वादिक्समीपत्वं सनश्च परत्वं तदपेक्षमस्तीति सिद्धं धिप्सतीति कित्त्वम्। हकारादिषु चाभिन्नप्रत्ययाभिधानाद्धल्त्वजातेः सद्भावः। यदापि त्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिरिति पक्षस्तदा भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिष्टसिद्धिः॥१०॥

लिङ्सि ॥ कथमिति। आत्मनेपदेष्विति सकृच्छ्रुतस्य अर्थद्वयं न लभ्यते। तत्र यदि निर्द्धारणसप्तमी तदा तुल्यजातीयस्य निर्धारणाल्लिङेव विशेषितः स्याद्।

लिङ्विशेषित इति । लिङ् च विशेषितः । कथम् । आत्मनेपदे परतो लिङ् नास्तीति कृत्वाऽऽत्मनेपदे लिङि कार्यं विज्ञास्यते । नैव वा पुनरर्थो लिङ्विशेषणेनात्मनेपदग्रहणेन । किं कारणम् । झलिति वर्तते । आत्मनेपदेषु चैव लिङ् झलादिः, न परस्मैपदेषु । तदेतत् सिज्विशेषणमात्मनेपदग्रहणम् । अथ सिज्विशेषणे आत्मनेपदग्रहणे सति किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अपाक्षीत् । अवाप्सीत् । नैतदस्ति । इक इति वर्तते । एवमप्यचैषीत् । अनैषीत् । अत्रापि प्राप्नोति हलन्तादिति वर्तते । एवमपि अकोषीत् । अमोषीदत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । झलिति वर्तते । एवमप्यभैत्सीत् अच्छैत्सीत् । अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अस्राक्षीदद्राक्षीदिति । किं च स्यादकिल्लक्षणः अमागमो न स्यात् ॥ ११ ॥

स्थाघ्वोरिच्च ॥ १७॥ इच्च कस्य तकारेत्त्वम् । कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते । दीर्घो मा भूत् । दीर्घो मा भूदिति । ऋतेऽपि सः ।अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धोऽत्र दीर्घः । घुमास्थागापाजहातिसां हलीति । अनन्तरे प्लुतो मा भूत् । इदं तर्हि प्रयोजनमनन्तरे प्लुतो मा भूदिति । कुतो नु खल्वेतत् । अनन्तरार्थ आरम्भे ह्रस्वो भविष्यति न पुनः प्लुत इति । प्लुतश्च विषये स्मृतः । विषये प्लुत उच्यते । यदा च

लिङ्शब्देन लिङादेशानां ग्रहणात् । अथ परसप्तमी तदा सिजेव विशेष्यते, न लिङ् सीयुडादिसमुदायो लिङ्शब्देन गृह्यते इति तस्यात्मनेपदपरत्वाभावः । नचानयोर्भिन्नयोरर्थयोः सहविवक्षा संभवतीत्येकशेषस्याप्रयोगः । सिच्च विशेषित इति । आत्मनेपदपरत्वादुपचारात्सिजेवात्मनेपदमुच्यते, गौणमुख्यार्थयोरात्मनेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रप्रतिबद्ध एकशेषः करिष्यत इति भावः । आत्मनेपदे लिङीति । अवयवगतं पौर्वापर्यं समुदाय आश्रयिष्यत इति भावः । अथवा तन्त्रेण शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयं लभ्यते नैव वेति संभवव्यभिचाराभ्यां सिजेव विशेष्यते, न लिङित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्थाघ्वोरिच्च ॥ इच्च कस्येति । कथं पुनरत्र षष्ठी । यावता हेतुशब्दः श्लोके न प्रयुक्त इति, हेतुतृतीयया भाव्यम् । नैष दोषः । हेतुरूपताया अविवक्षणात् । संबन्धिरूपेण विवक्षितत्वाद्यथा–मदीयाः पुत्रा इति शैषिकः प्रत्ययस्तदुत्पत्तिकाले अपत्यरूपस्याविवक्षणात् । तकार इत् तकारेत् तस्य भावस्तकारेत्त्वं, किमर्थं क्रियते । दीर्घो मा भूदिति । आन्तरतम्यात्प्राप्नोतीतिभावः । भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णातीत्येष तु परिहारो नित्यत्वान्नोक्तः । क्वचिद्भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणात् । यथाऽमूभ्यामित्यादावूकारो दीर्घस्य भवति । परिहारान्तराभिधानाद्वा । अन्तरेणापीति । इकारविधानेन विनापीत्यर्थः । कित्त्वं तु कर्तव्यमेव । तेन विना ईत्वस्य प्राप्त्यभावात् । अनन्तर इति । असदृश आदेशे क्रियमाण इत्यर्थः । प्लुतश्च विषय इति । अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते यद्यनेन प्लुतो विधी-

स विषयो भवितव्यमेव तदा प्लुतेन ॥ इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदृतेऽपि सः ॥ अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥ १ ॥ स्थाघ्वोरिच्च ॥ १७ ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥ न सेडिति कृतेऽकित्त्वे । न सेडित्येव सिद्धं, नार्थः क्त्वाग्रहणेन । निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति । गुधितः । गुधितवानिति । निष्ठायामवधारणात् । निष्ठायामवधारणान्न भविष्यति । किमवधारणम् । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृष इति । परोक्षायां तर्हि प्राप्नोति । किं च स्यात् । पपिव पपिम । क्ङितीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवम्, इटीत्येवं भविष्यति । इदं तर्हि जग्मिव, जघ्निव । क्ङितीत्युपधालोपो न स्यात् । ज्ञापकान्न परोक्षायाम् । ज्ञापकात् परोक्षायां न भविष्यति । किं ज्ञापकम् । सनि झल्ग्रहणं विदुः । यदयमिको झलिति झल्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो, नातिदेशिकस्येति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । झल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं झलादौ यथा स्यात्, इह मा भूत् । शिशयिषत इति । यदि चात्रातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य प्रतिषेधः स्यात् झल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र कित्त्वं, न सेडिति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्य औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो, नातिदेशिकस्येति । ततो झल्ग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, उत्तरार्थमेतत्स्यात् । स्थाघ्वोरिच्च झलादौ यथा स्यादिह मा भूद्, उपास्थायिषाताम् उपास्थायिषत । इत्त्वं कित्संनियोगेन । कित्त्वसंनियोगेनेत्त्वमुच्यते । तेनाऽसति कित्त्वे इत्त्वं न भविष्यति । रेण तुल्यं सुधीवनि । तद्यथा । सुधीवा सुपीवेति । ङीप्संनियोगेन र उच्यमानोऽसति ङीपि

येत तदा यत्रापि विषये, अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरित्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेन विधीयेत अस्मिन् कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्याष्टमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात्ततश्च पक्षेऽनुवाददोषः प्राप्नोतीति ह्रस्व एव भविष्यति । अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमिति व्याचक्षते । अनन्तरेऽप्यादेशे श्रूयमाणे दीर्घ एव स्यात् । ननु सिद्ध एव दीर्घ इत्युक्तं सिद्धस्यापि पुनर्विधानं प्लुतनिवृत्त्यर्थं स्याद् । माभूत् प्लुत इति चेत् । तन्न । प्लुतश्च विषये स्मृत इति । स चासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितम् । प्लुतविधौ तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् कथमिकारस्य प्लुतः स्यादिति चिन्त्यमेतत् ॥ १७ ॥

न क्त्वा ॥ कृतेऽकित्त्वे इति । अकारप्रश्लेषः । निष्ठायामिति । शीङादिभ्य एव परा निष्ठा न किदिति नियमः । विपरीतस्तु निष्ठैवेति व्याख्यानान्न भवति । परोक्षायामिति । पूर्वाचार्यप्रसिद्धया परोक्षा लिडुच्यते । अस्त्वत्रेति । प्राप्नोतु कित्त्वमित्यर्थः । न तु निर्वृत्तस्य निषेधः कर्तुं शक्यः । उपास्थायिषतामिति । स्थास् आतामिति स्थिते इत्वं च प्राप्नोति चिण्वद्भावश्च, तत्र परत्वाच्चिण्वद्भावे युक् च प्राप्नोति, वृद्धिश्च । तत्र वृद्ध्यपवादो युगागमः । तत्र कृते यकारस्येत्त्वप्रसङ्गः । न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते । पूर्वमेव युका बाधितत्वादिति भावः । असति कित्त्व इति । झल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं न तावत् स्थितमिति आतिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य न सेडिति निषेधो भवतीत्यभिप्रायः । सुधी-

न भवति । अथ वाऽस्त्वत्रेत्त्वं, का रूपसिद्धिः । वृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्यति । वस्वर्थम् । वस्वर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् । वसोरौपदेशिकं कित्त्वम् । किं च स्यात् । पपिवान् । तस्थिवान् । क्ङितीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवम् इटीत्येवं भविष्यति । इदं तर्हि जग्मिवान् जघ्निवान् क्ङितीत्युपधालोपो न स्यात् । किदतिदेशात् । अस्त्वत्रौपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधः । आतिदेशिकमत्र कित्त्वं भविष्यति । यत्र तर्हि प्रतिषिध्यते । अञ्जेः आजिवानिति । एवं तर्हि छान्दसः क्वसुः । लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपित्ङिद्भवतीति ङित्युपधालोपो भविष्यति । निगृहीतिः प्रयोजनम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । निगृहीतिः उपस्निहितिः निकुचितिः । तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्त्वा च विग्रहात् । उपरिष्टाद् योगविभागः करिष्यते, न सेट् निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः । मृषस्तितिक्षायाम् । उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । ततः । पूङः । पूङश्च निष्ठा सेट् किन्न भवति । ततः । क्त्वा च । क्त्वा च सेट् किन्न भवति । पूङ इति निवृत्तम् । न सेडिति कृतेऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् । ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥ १ ॥ इत्त्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि । वस्वर्थं किदतीदेशाद् गृहीतिः क्त्वा च विग्रहात् ॥ २ ॥ १८ ॥

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ इह कस्मान्न भवति । गुधितः गुधितवान् । उदुपधाच्छपः । शब्विकरणेभ्य इष्यते ॥ २१ ॥

पूङः क्त्वा च ॥ २२ ॥ पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटि वा प्रसङ्गः सेट्प्रकरणात् । पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटि विभाषा कित्त्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । सेट्प्रकरणात् ।

वनीति । अनो बहुव्रीहेरिति प्रकृतस्यैव ङीपो निषेधो, न तु रेफस्यापि । स तु सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति न्यायान्निवर्त्तते । अयं न्यायो बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छग्रहणेन ज्ञापितः । अस्त्वत्रेति । यकारस्य कृत इत्वे वृद्धिर्भविष्यति युगागमेन ह्याकारस्य वृद्धिर्बाध्यते, न त्विकारस्यापि । आजिवानिति । इदं नोपपद्यते । अत्र हि नलोपे कृते द्विर्वचने एकादेशे च वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः । तत्र हि कित्त्वप्रतिषेधाद् नलोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वान्नुटि सत्येकाच्त्वाभावादिण्निवृत्तौ नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिः । चक्रकेषु चेष्टतो व्यवस्था । भाष्यकारेण तु परिहारान्तरसद्भावादेष परिहारो नाश्रितः । निगृहीतिरिति । तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीडागमः । क्त्वा च विग्रहादिति । विग्रहो विभागो योगस्य करिष्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

उदु ॥ उदुपधाच्छप इति । शपः सम्बन्धी शब्विकरणो यस्तस्मादित्यर्थः ॥ २१ ॥

पूङः ॥ पूङ इति । सेडित्यन्यतरस्यामिति चानुवर्तनात्सेटोरेव क्त्वानिष्ठयोः कित्वविकल्पः स्यात् । ततश्च पुवित्वा पुवित इति पक्षे स्यात् । अस्ति चेडागम पूङश्चेति

सेडिति वर्तते । न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिटि वा कित्त्वम्* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादकिदाश्रयं सेट्त्वम् । यदा अकित्त्वं तदेटा भवितव्यम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिट्येव विभाषा कित्त्वं भविष्यति । इड्विधौ पूङो ग्रहणं क्रियते । तेन वचनादिट् सेट्प्रकरणाच्च । इट्येव विभाषा कित्त्वं प्राप्नोति । इड्विधौ ह्यग्रहणम् । इड्विधौ हि पूङो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । भारद्वाजीयाः पठन्ति । नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः सिद्धम् । कथम् । विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते । विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणम् । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते । नोपधात्थफान्ताद्वा वञ्चिलुञ्च्यृतश्चेति ॥ २२ ॥

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥ काश्यपग्रहणं किमर्थम् । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते । तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ २६ ॥ किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते । आहोस्वित्प्रतिषिध्यते । किं चातः । यदि विधीयते क्त्वाग्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्त्वा । अथ प्रतिषिध्यते सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् । अत उत्तरं पठति । रलः क्त्वासनोः कित्त्वारम्भः रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते । ननु चोक्तं क्त्वाग्रहणमनर्थकमिति । नानर्थकम् । न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ २६ ॥

विकल्पेनेड्विधानात् । न वेति । इड्विधौ पूङश्चेति सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचष्टे । तत्राऽनिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरनेन कित्त्वं विकल्प्यते । तत्र यदा कित्त्वं तदा श्र्युकः कितीति इट्प्रतिषेधात् पूत्वा पूत इति भवति । यदा त्वकित्त्वं तदेड्गुणयोः पवित्वा पवित इति भवति । भारद्वाजीया इति । लाघवमनादृत्य सूत्रकारेण पूङश्चेतीड्विधौ पठितम् । इह तु विकल्पो नानुवर्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिद्ध्यतीष्टमिति भावः । उत्तरार्थमिति । न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् ॥ २२ ॥

तृषि ॥ पूजार्थमिति । शास्त्रस्य पूजापारंपर्यप्रतिपादनेनानादित्वात्प्रामाण्यप्रतिपादनात् ॥ २५ ॥

रलो ॥ किमिदमिति । किमियमप्राप्ते विभाषा आहोस्वित् प्राप्त इति प्रश्नः । तत्राप्राप्तविभाषायां सन एवाप्राप्तं कित्त्वं पक्षे विधीयत इति क्त्वानुवृत्तिरनर्थिका । न हि तस्य कित्त्वं विधेयं स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा तदा क्त्वः कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्तव्य इति सन्ग्रहणं न कार्यम् । नहि तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते । रल इति । अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकरूपत्वप्रदर्शनाय च विचारः कृतः । न ह्युभयत्र विभाषा न सन्ति । प्रतिलक्ष्यं व्यापाराश्रयणे तासां सिद्धत्वात् ॥ २६ ॥

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः॥२७॥अयुक्तोऽयं निर्देशः। ऊ इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते। ऊ इत्ययं च वर्णः। तत्रायुक्तं वर्णेन कालस्य सह सामानाधिकरण्यम्। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । ऊकालकाल इति। किमिदमूकालकाल इति। ऊ इत्येतस्य काल ऊकालः ऊकालः कालो यस्य स ऊकालकाल इति । स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । खरमुखः। एवमूकालकाल ऊकाल इति। अथ वा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णोऽपि काल एव । ह्रस्वादिषु समसंख्याप्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात्। ह्रस्वादिषु समसंख्यत्वस्याप्रसिद्धिः । किं कारणम् । निर्देशवैषम्यात् । तिस्रः संज्ञा एकः संज्ञी । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सिद्धं तु समसंख्यत्वात् । सिद्धमेतत् । कथम् । समसंख्यत्वात् । कथं समसंख्यात्वम् । त्रयाणां हि विकारनिर्देशः। त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देशः । कथं पुनर्ज्ञायते त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति । तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्यात् । यद्यपि तावत्तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्याज्ज्ञायते त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति । कुतस्त्वेतदेतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां संज्ञा भविष्यतीति । आदौ मात्रिकस्ततो द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्यात् ।तथा द्विमात्र आदौ वा स्यादन्ते वा । तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात्। अयं तावत् त्रिमात्रोऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम् । कुतः । प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्ज्येत। मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि द्व्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यति । यत्तावदुच्यते । अयं तावत् त्रिमात्रोऽशक्य आदौ मध्ये वा कर्तुं प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्ज्येतेति ।प्लुताश्रयः प्रकृतिभावः प्लुतसंज्ञा चाऽनेनैव । यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् प्लुतसंज्ञैवास्य न स्यात्। कुतः प्रकृतिभावः । यदप्युचयते मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि द्व्यन्तं पूर्वं निपततीति

ऊकालः । प्रयुक्तोयमिति । तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातत्वादिह न व्याख्यायते ह्रस्वादिष्विति । ऊ इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्भेदानवगमात् संज्ञिविशेषणस्यैकत्वे सति संज्ञिनोऽप्येकत्वात् । संज्ञानां च त्रित्वात्संख्यातानुदेशाप्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । त्रयाणां कृतैकादेशानां निर्देशाद्विशेषणत्रयावच्छिन्नत्वात्संज्ञिनामपि त्रित्वाद्यथासंख्यं सम्बन्धः सिद्धं इत्यर्थः । अर्थतश्च साम्यं यथासंख्यसूत्रे आश्रीयते, न शब्दत एव । अथ वा शब्दतः साम्याश्रयणेऽपि संहितावशादैक्यमिव प्राप्तास्त्रयः शब्दा उच्चारिता इत्यदोषः । कथं पुनरिति । प्रत्यक्षेणैकस्यैव शब्दस्य श्रवणाद्भेदावगमे प्रमाणाभाव इति भावः । तिसृणामिति । अनुमानाद्भेदावसाय इति भावः । अयं तावदिति । लौकिकव्यवहाराश्रयणेन प्लुतत्वंह्रस्वत्वञ्चासिद्धमाश्रित्यैतदुच्यते । यत्तावदिति । शास्त्रानिष्प-

मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यतीति। ह्रस्वाश्रया हि घिसंज्ञा ह्रस्वसंज्ञा चानेनैव। यदि च मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्यात् ह्रस्वसंज्ञैवास्य न स्यात्। कुतो घिसंज्ञा कुतः पूर्वनिपातः। एवमेषा व्यवस्था न प्रकल्पते। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिकोऽन्ते भवतीति। यदयं, विभाषा पृष्टप्रतिवचनेहेरिति मात्रिकस्य प्लुतं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। योऽन्ते स प्लुतसंज्ञः। यदि च मात्रिकोऽन्ते स्यात्। प्लुतसंज्ञाऽस्य स्यात्। तत्र हि मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात्। मध्ये तर्हि स्यादिति। अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिको मध्ये भवतीति। यदयमतो दीर्घो यञि, सुपि चेति दीर्घत्वं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। यो मध्ये स दीर्घसंज्ञकः। यदि च मात्रिको मध्ये स्याद्दीर्घसंज्ञाऽस्य स्यात्। तत्र मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात्। द्विमात्रस्तर्ह्यन्ते स्यादिति। अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विमात्रोऽन्ते भवतीति। यदयम्, ओँमभ्यादान इति द्विमात्रिकस्य प्लुतं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। योऽन्ते स प्लुतसंज्ञः। यदि च द्विमात्रोऽन्ते स्यात् प्लुतसंज्ञाऽस्य स्यात्। तत्र द्विमात्राकालस्य द्विमात्राकालवचनमनर्थकं स्यात्। मात्रिकेण चाऽस्य पूर्वनिपातो बाधित इति कृत्वा कान्यत्रोत्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात्। एवमेषा व्यवस्था प्रक्लृप्ता भवेद्। व्यवस्था च प्रक्लृप्ता। दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसङ्गः। दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति। का। ह्रस्वसंज्ञा। किं कारणम्। अण् सवर्णान् गृह्णातीति। सिद्धं तु तपरनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तपरनिर्देशः कर्त्तव्यः। उदूकाल इति। यद्येवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात्। द्रुतादिषु चोक्तम्। किमुक्तम्। सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्त इति। स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः। इह कालग्रहणं क्रियते। यावच्च तपरकरणं तावच्च कालग्रहणम्।

तायांह्रस्वादिव्यवस्थायां लोकेह्रस्वादिव्यवहारो नान्यथेतिभावः। यदयमिति। अनन्तरमादेशविधानार्थमेतत्स्यादिति चेत् तत्र, न हि स्थानेऽन्तरतम इत्यस्याः पारिभाषायाः प्रत्यक्षायाः बाधा युक्तेति विशिष्टानुपूर्वीप्रतिपत्तौ लिङ्गत्वमेव प्लुतविधानस्य। मात्रिकेणेति। लिङ्गद्वयेनान्तमध्याभ्यां मात्रिकस्यापकृष्टत्वादित्यर्थः। दीर्घप्लुतयोस्त्विति। उकारोऽण्त्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोःस्वरूपस्य ग्राहक इति ह्रस्वसंज्ञा त्रयाणामपि प्राप्नोति न च दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ह्रस्वसंज्ञा बाध्यते। संज्ञानां समावेशाभ्युपगमाद्, प्राकडारादेका संज्ञेति वचनात्। द्विमात्रत्रिमात्रौ त्वनण्त्वाद्भिन्नकालानां न ग्राहकाविति न तत्र दोषः। यावच्चेति। एककार्यत्वादेतदुक्तम्। ऊ अजित्येव कालार्थो लभ्यते। उकारादयो ह्यच्त्वं न व्यभिचरन्तीति नाच्त्वेन ते विशेष्यन्ते अपि तु तैरच्

प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते । उकाल ऊकाल ऊँकाल इति । अथ वा एकसंज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । तत्रैका संज्ञा भविष्यति या परा अनवकाशा चेति। एवं हि दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति ।

अथ वा स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेत्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतदशब्दसंज्ञेति एतद्यया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तया निर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः । अशब्दसंज्ञायामिति । अथ वा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति । ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् संज्ञया विधाने नियमं वक्ष्यामीति ह्रस्वसंज्ञया यदुच्यते तदचः स्थाने यथा स्यादिति । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः । यतस्तु खलु यावदज्ग्रहणं तावद् ह्रस्वग्रहणमतोऽकिंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एँचे इग् ह्रस्वादेश इति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने ह्येतस्मिंस्त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति वक्तव्यं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य एच इग्भवतीति । णौ चङ्युपधाया ह्रस्व एच इग्भवतीति । ह्रस्वः हलादिः शेष एच इग्भवतीति । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति । न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्भवतीति षड् ग्रहणानि । संज्ञाकरणे पुनरष्टौ । ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यं ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति । एच इग्घ्रस्वादेश इति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद् गरीयांसं यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञा मा भूदिति ॥२७॥

तत्रोकारादिकालत्वादुकारादिसदृशोज् ग्रहीष्यत इति नार्थः कालग्रहणेन । तत्क्रियते श्रूयमाणेनैवोकारेण कालं विशेषयितुमिति सवर्णग्रहणं न भविष्यति । तत्रैतत् स्यात् । उकारात्परः कालशब्दो न श्रूयत इत्याह । प्रत्येकं चेति । षण्मात्रस्याचोऽसंभवात् संज्ञात्रयकरणाच्चेति भावः । अशब्दसंज्ञायामिति । ह्रस्वसंज्ञा च शब्दसंज्ञेति तद्विधाने उकारः सवर्णान्न ग्रहीष्यति । उदात्तादयस्तु गुणा न भेदका इति तद्भिन्नस्यापि ह्रस्वसंज्ञा भविष्यति । उदात्तादिसंज्ञास्वज्ग्रहणं निवृत्तमिति दीर्घप्लुतानामपि ता भविष्यन्ति । हलां त्वयोग्यत्वात्तदभावः । इको यणचीति तु न शब्दसंज्ञाविधानम् अपि तु आदिरन्त्येनेति विहितसंज्ञानुवाद इति सवर्णग्रहणं भविष्यति । अथ वा ह्रस्वसंज्ञेति त्रयाणां चेद् ह्रस्वसंज्ञा तदा ह्रस्वप्रदेशेषु त्रयः संज्ञिन उपतिष्ठन्ते । तत्रान्तरतमादेशविधाने ह्रस्वसंज्ञाविधानमनर्थकमेव स्यात् । अथ वचनादनन्तरतमो भवेत् । एवमपि ह्रस्वप्रदेशेष्वज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः । इदं तर्हीति । असत्यां ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वादेश इति कर्तुं न युज्यते ततश्च ह्रस्वविधिप्रदेशेषु बहुकृत्व एच इगिति वक्तव्यं तद् गुरु भवति ग्रहणानीति । गृह्यतेऽनेनार्थ इति ग्रहणं पदमुच्यते । ह्रस्वादेश इत्याङः प्रश्लेषनिर्देशात् पृथक्प्रयोगाभावादाङ् न गणितः । ननु, मितां ह्रस्व इत्यत्र, हेड वेष्टन इत्यस्य हिडयती-

अचश्च ॥ २८ ॥ किमयमलोऽन्त्यशेष आहो स्विदलोऽन्त्यापवादः । कथं च तच्छेषः स्यात् कथं वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्त्यचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति ततोऽयं तच्छेषः । अथ नानावाक्यमलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति । अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्य चानन्त्यस्य चेति ततोऽयं तदपवादः । कश्चात्र विशेषः । ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्द्विचिप्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणम् । ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्द्विचिप्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणं कर्तव्यम् । क्विपि वचिपृच्छयोर्दीर्घः । अच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । शमादीनां दीर्घः । अच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । हनिगम्योर्दीर्घः । अच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि तदपवादः । अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाऽकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः * । अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । यथेह भवति । रै । अतिरि । नौ । अतिनु । एवं सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । यथेह भवति । चीयते । स्तूयते । एवं छिद्यते भिद्यते अत्रापि प्राप्नोति । नामि दीर्घः । यथेह भवति अग्नीनाम् । वायूनाम् । एवं षण्णामित्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । नोपधाया इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । प्रकृतस्यैष नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् । नामीति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात् षण्णामिति । अन्यते । तन्यत इति । अत्रापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात् । नोपधाया नाम्येवेति । एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात् । अन्यते तन्यत इति । षण्णामित्यत्र प्राप्नोति । अथाप्युभयतोऽयं नियमः स्यात् । नोपधाया एव नामि, नाम्येव नोपधाया इति । एवमपि भिद्यते छिद्यते सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारः । गृह्यमाणेन वाऽचं विशेषयितुमचा वा गृह्यमाणम् । यावता कामचारः । इह

त्यर्थमेच इगिति वक्तव्यम् । तथा खित्यनव्ययस्येत्यत्रापि परमनुम्मन्य इत्यर्थमिति गौरवप्रसङ्गः । एवं तर्ह्यौ च इगिति पञ्चकृत्वोऽप्युच्चार्यमाणे प्रतिपत्तिलाघवं भवतीति लाघवोपलक्षणपरं भाष्यं द्रष्टव्यम् । ह्रस्वदीर्घप्लुत इति । सौत्रत्वान्निर्देशस्य लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वम् ॥ २७ ॥

अचश्च ॥ इको गुणवृद्धी इत्यनेन समानमिदम् । शमादिप्रभृतीति । प्रभृतिग्रहणेन ष्ठिवुक्लम्वादयो गृह्यन्ते । भिद्यत इति । यकारादौ यदङ्गं तस्य योऽवयवोऽजित्येवमत्र

तावद्रुचिप्रच्छिश्रमादिप्रभृतिहानिगमिदीर्घेषु गृह्यमाणेनाच विशेषयिष्यामः। एतेषां दीर्घो भवति। अच इति। इहेदानीं, नपुंसकहृस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वचा गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः। नपुंसकस्य ह्रस्वो भवत्य : अजन्तस्येति। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो भवत्यचः अजन्तस्येति। नामि दीर्घो भवति अचः अजन्तस्येति। इह कस्मान्न भवति द्यौः पन्थाः स इति। संज्ञया विधाने नियमः ※। संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। आजिति हि वर्तते। तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते। अचः अज्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इत्येवं भाव्यमान इति। अथ पूर्वस्मिन् योगे अज्ग्रहणे सति किं प्रयोजनम्। अज्ग्रहणं संयोगाच्समुदायनिवृत्त्यर्थम् ※। अज्ग्रहणं क्रियते संयोगनिवृत्त्यर्थम्। अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं च। संयोगनिवृत्त्यर्थं तावत्। प्रतक्ष्य प्ररक्ष्य। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुङ्मा भूदिति। अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं तितउच्छत्रं तितउच्छाया। दीर्घात्पदान्ताद्वेति विभाषा तुङ्मा भूदिति। अचश्च ॥ २८॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

किं षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते। उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा न प्रकल्पते। कथं हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात्। एवं तर्हि निवृत्तम्। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयो-

---

प्रसङ्गः। यदा त्वजेव यकारादिना विशेष्यते तदात्र व्यवधानान्नास्ति प्रसङ्गः। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। अजिति हि वर्तत इति। ततश्च ह्रस्वादिशब्दा इहानुवृत्ता नाचमुपस्थापयन्ति, तस्य स्वयमुपस्थानादित्याश्रितस्वरूपव्यापारा आश्रीयन्ते। तेन ह्रस्व इत्येवं योऽच् सोऽचः स्थाने भवतीत्यर्थः संपद्यते। एवं दीर्घप्लुतयोरपि। अथेति। इहैव तदज्ग्रहणं क्रियतां पूर्वसूत्रे तु न वक्तव्यमिति प्रश्नः। प्रतक्ष्येति। यथा प्रत्याहारे अश्रुता आकारादयो दीर्घप्लुतसंज्ञे लभन्ते तथा संयोगोऽपि ह्रस्वसंज्ञः स्यादिति तुक्प्रसङ्गः। तितउच्छत्रमिति। परत्वाद् दीर्घलक्षणे वा तुकि सति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे इति न्यायाद् ह्रस्वलक्षणः पुनर्न प्रवर्तते। नचैवंविधे विषये, पुनः प्रसङ्गविज्ञानमस्ति। नित्यविकल्पयोर्विरोधात्। पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात्। यत्र हि पूर्वो विधिः परं न बाधते तत्र, पुनः प्रसङ्गविज्ञानं क्वचिदाश्रीयते। समुदाये वा कार्यं प्रति व्याप्रियमाणेऽवयवानां पारतन्त्र्यादव्यापारान्नैव ह्रस्वलक्षणतुक्प्रसङ्गः। ननु क्रियमाणेऽप्यज्ग्रहणे वर्णग्रहणे जातिग्रहणादच्समुदायस्यापि दीर्घसंज्ञाप्रसङ्गः। नैष दोषः। ऊकाल इति विशेषणादिह व्यक्तिराश्रीयते। न हि जातेः परिमाणमस्ति। व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाणमाश्रीयते। एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या हि जातिर्न समुदायव्यङ्ग्या ॥ २८ ॥

उच्चैः॥ षष्ठीनिर्दिष्टमिति। उच्चैर्नीचैरित्येते अव्यये अधिकरणशक्तिप्रधाने। तत्राऽच इत्यनुवृत्तौ सत्यामयमर्थो भवति उच्चैः स्थान उपलभ्यमान उदात्तसंज्ञः स चाचः स्थान इति। हल्स्वरप्राप्ताविति। सत्यामिच इत्यस्यानुवृत्तौ समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं

जनानि । अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते। उताहो न। किं चार्थोऽनुवृत्त्या । बाढमर्थः । यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते । ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । इषे त्वोर्जेत्वा । नैते व्यञ्जनस्य गुणाः, किं त्वच एव । तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । तद्यथा । द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते । कुतो नु खल्वेतत् । अच एते गुणाः स्युः । तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्त्वजपि तद्गुण उपलभ्येतेति । अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते, न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति। अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम् । स्वयं राजन्त इति स्वराः अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति । उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाऽप्रसिद्धिः * । इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तदेव हि कञ्चित् प्रत्युच्चैर्भवति कञ्चित् प्रति नीचैः । एवं हि कश्चित्कं चिदधीयानमाह किमुच्चैरोरूयसे अथ नीचैर्वर्तताामिति । तमेव तथाऽधीयानमपर आह । किमन्तर्दन्तकेनाधीषे उच्चैर्वर्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तस्यानवस्थितत्वात् संज्ञाया अप्रसिद्धिः । एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते । आयामो दारुण्यमणुता खस्येति उच्चैःकराणि शब्दस्य । आयामो गात्राणां निग्रहः । दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता । अणुता खस्य कण्ठस्य

राजपुरुष इत्यादावेव स्यात्, न तु राजदृषदित्यादौ षकाराकारस्य । प्रसत्यां त्वनुवृत्तौ समासस्य योऽन्तो दकारस्तस्य स्वरप्राप्तावविद्यमानत्वादकारस्य स्वरः ।एषा च परिभाषा, यतोऽनाव इत्यत्रानाव इति प्रतिषेधेन ज्ञापिता । अन्यथा नाव्यमित्यत्र नकारस्यायोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनाव इति प्रतिषेधेन । अथ प्रथमानिर्दिष्टमिति । ननु को विशेषः । यावता यत्र स्वरो विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादच एव भविष्यत्यनुदात्तादेरञित्यादावनुवादेऽपि न दोषः । स्वत एव हलोऽनुदात्तत्वं भवतु अजुपरागवशाद्वा तदनुवादेन कार्यविधाने न कश्चिद्विशेषः । एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थ एवायं विचारः । ननु चेति । बाधकाभावाच्च भ्रान्त्यसिद्धिः । नैते इति । अन्यथाऽप्युपालम्भोपपत्तिरिति भावः । अन्तरेणापि व्यञ्जनमिति । आप्यायध्वमिति यथा । अत्र ह्याकार उदात्तस्तिङन्तस्य निघातः । तदाश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामच एवैते गुणाः । यदि तु हलामप्येते गुणा अभविष्यँस्तदा हलामचां च भिन्नस्वरताप्युपालप्स्यते यस्मात्त्वचामेव स्वरमनुविदधति न हलः । तस्मान्न हलां स्वयं स्वरोऽस्तीति निश्चयः। अन्वग्भवतीति । अनुगच्छतीत्यर्थः । शिष्टसमाचाराच्चेदं निर्वचनमभिहितं, न त्वत्र वर्णसादृश्यं किं चिदस्ति । अथ वा गतिरेव व्यञ्जेरर्थः ।विविधं गच्छत्युपरागवशादिति व्यञ्जनमित्ययमर्थः पर्यायान्तरेण भाष्यकारेणाभिहितः। उपरागश्च पूर्वपराच्सन्निधानेऽपि परेणाचा हलो भवति, न पूर्वेण । उच्चनीचस्येति श्रुतिप्रकर्षापकर्षलक्षणोच्चनीचत्वाश्रयः पर्यनुयोगः । न चानवस्थितवस्त्वा-

संवृतता । उच्चैःकराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । उरुता खस्य महत्ता कण्ठस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य । एतदप्यनैकान्तिकम् । यद्ध्यल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्तद्धि महाप्राणस्य सर्वनीचैः । सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात् ॥ । सिद्धमेतत् । कथम् । समाने प्रक्रम- इति वक्तव्यम् । कः पुनः प्रक्रमः । उरः कण्ठः शिर इति । उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥ ३० ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥ समाहारः स्वरित इत्युच्यते । कस्य समाहारः स्वरितसंज्ञो भवति । अचोरित्याह । समाहारोऽचोश्चेन्नाभावात् ॥ । समाहारोऽचोश्चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । न ह्यचोः समाहारोऽस्ति । नन्वयमस्ति गाङ्गेऽनूप इति । नैषोऽचोः समाहारः । अन्योऽयमुदात्तानुदात्तयोः स्थाने एक आदिश्यते । एवं तर्हि गुणयोः । गुणयोश्चेन्नाच्प्रकरणात् ॥ । गुणयोः समाहार इति चेत्तन्न । किं कारणम् । अच्प्रकरणात् । अजिति वर्तते । सिद्धं त्वच्समुदायस्याभावात्तद्गुणसम्प्रत्ययः ॥ । सिद्धमेतत् । कथम् । अच्समुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समाहारगुणस्य सम्प्रत्ययो भविष्यति । कथं पुनः

श्रयेण साधुत्वं व्यवतिष्ठते । एतदपीति । श्रोता हि वक्तृगतानायामादीन् धर्मान् कार्यादवसयति कार्यं च संकीर्णम् । तथा हि । महाप्राणो नीचैरप्युच्चारयन् स्वरेण महान्तं देशं व्याप्नोति । अल्पप्राणस्तूच्चैरपि वदन्नल्पं देशं व्याप्नोति । सिद्धं त्विति । प्रक्रम्यन्तेऽस्मिन् वर्णा इति प्रक्रमस्थानमुच्यते । तेनाऽयमर्थः । एकस्मिंस्ताल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण उदात्तोऽधरभागनिष्पन्नोऽनुदात्तः । एवं चोच्चैरित्येनेनोर्ध्वभागो गृह्यत, नीचैरित्यधरभागः । अभ्याससमधिगम्यश्चायं स्वरविशेषः षड्जादिवद्विज्ञेयः ॥ २९ ॥ ३० ॥

समा ॥ कस्येति । समाहरणं समाहार इति भावसाधनं मत्वा कस्येति प्रश्नः । अचोरिति । तयोः समाहार उपश्लेषरूपः । अन्यत्र त्वौत्तराधर्यरूपोऽपि संभवति । गाङ्गेऽनूप इति । स्थानिनोरेकाराकारयोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारात् स्थानिधर्मेणादेशस्यापि तथा व्यपदेशः । समाहारोऽचोश्चेदिति । कार्यं क्व कन्या इत्यादौ स्थानिद्वारकोऽपि समाहारव्यपदेशो नास्ति । यत्राप्यस्ति गाङ्गेऽनूप इति तत्राप्यसौ गौणः । गाङ्गशब्दोऽणन्तत्वादन्तोदात्तः । सप्तम्येकवचनेन सुप्त्वादनुदात्तेन सहैकादेश उदात्तः । अनूपशब्दः अनोरप्रधानकनीयसी इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिस्तत एकादेशः, स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितः । एवं तर्हीति । गुणयोर्नैरन्तर्येणोपलम्भादस्ति समाहारः । अच्प्रकरणादिति । प्रकरणं प्रस्तावो न तु स्वरितत्वादनुवृत्तिः । तस्याः पूर्वं प्रत्याख्यानात् । तत्रयमर्थः । पूर्वसूत्रयोः सामर्थ्याक्षिप्तोऽजेव संज्ञी उदात्तानुदात्तशब्दयोरिति तावदानुवृत्तावच्चं प्रत्याययतो, न तु गुणम् । सिद्धं त्विति । गुणिनोरचोः समाहारासम्भवात्सामर्थ्याद् गुणयोः समाहाराश्रयणमित्यर्थः । कथं पुनरिति । स्वरित इत्यनया

समाहार इत्यनेनाच्छक्यः प्रतिनिर्देष्टुम् । मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। पुष्पका एषां ते पुष्पकाः। कालका एषां ते कालका इति। एवं समाहारवान् समाहारः । अथ वा अकारो मत्वर्थीयः। तद्यथा तुन्दो घाट इति । यद्येवं त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते। तत्र को दोषः। त्रैस्वर्येणाधीमह इत्येतन्नोपपद्यते । नैतद् गुणापेक्षम्। किं तर्हि अजपेक्षमेतत्। त्रैस्वर्येणाधीमहे त्रिप्रकारैरज्भिरधीमहे कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैः । तद्यथा । शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः। य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते। कल्माष इति वा सारङ्ग इति वा। एवमिहापि उदात्त उदात्तगुणः। अनुदात्तोऽनुदात्तगुणः। य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते स्वरित इति। समाहारः स्वरितः॥

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥ अर्द्धह्रस्वमित्युच्यते। तत्र दीर्घप्लुतयोर्न प्राप्नोति । कन्या। शक्तिके३ शक्तिके। नैष दोषः । मात्रचोऽत्र लोपो द्रष्टव्यः। अर्धह्रस्वमात्रमर्धह्रस्वमिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। आमिश्रीभूतमिवेदं भवति। तद्यथा। क्षीरोदके सम्पृक्ते आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीरं कियदुदकं कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन् वोदकमिति। एवमिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियदुदात्तं कियदनुदात्तं कस्मिन्नवकाशे उदात्तं कस्मिन्ननुदात्तमिति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे इयदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नवकाश उदात्तमस्मिन्नवकाशेनुदात्तमिति। यद्ययमेवं सुहृत्किमन्यान्यप्येवंजातीयकानि नोपदिशति। कानि पुनस्तानि। स्थानकरणानुप्रदानानि। व्याकरणं नामेयमुत्तरा

संज्ञया योग्यत्वादच्संज्ञित्वेनाक्षिप्तः। न चाच् समाहारो भवति । मतुब्लोप इति गुणगुणिनोरभेदोपचाराद् गम्यमानार्थस्य मतुपोऽप्रयोग इत्यर्थः। अकार इति अर्शआदेराकृतिगणत्वात्। त्रैस्वर्यमिति । उदात्तानुदात्तगुणव्यतिरेकेण स्वरितत्वस्याभावात् त्रैस्वर्यव्यवहारो न स्यात्। अस्ति चायं व्यवहारः । अजपेक्षमिति। स्वरशब्देनाऽच उच्यन्ते। त्रय एव स्वरास्त्रैस्वर्यमिति स्वार्थे ष्यञ् ॥ ३१ ॥

तस्यादित उदात्त ॥ अक्तपरिमाणस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता नाव्यपवृक्तस्येति न्यायाद्दीर्घप्लुतावयवो ह्रस्वग्रहणेन न गृह्यत इत्यालोच्याह । अर्धह्रस्वमिति। कन्येति । कन्या राजन्यमनुष्याणामन्त इति स्वरितः। शक्तिके३ शक्तिके इति। स्वरितमाम्रेडितेऽसूयेति स्वरितः प्लुतः। मात्रच इति अर्द्धह्रस्वशब्दः प्रमाणवाची रूढिशब्दः। व्युत्पत्त्यर्थं तु ह्रस्वस्योपादानम्। अर्द्धमात्रात्वेनाभिधीयते ततः प्रमेये मात्रचं विधाय तस्य प्रमाणे ल इति लोपः क्रियते। तत्र यथा ह्रस्वबुद्ध्यार्द्धमात्रा विभज्यते एवं दीर्घप्लुतयोरपीति। किमर्थमिति। नैवंभूतमिहान्वाख्यानं दृश्यते सन्ध्यक्षरादिविषयस्यापविभागस्यान्वाख्यानप्रसङ्गादिति प्रश्नः। आमिश्रीभूतमिवेति। तत्त्वतोऽस्त्येव विभाग इति इवशब्द उपात्तः। क्षीरोदके इति। नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकव-

विद्या। सोऽसौ छन्दःशास्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्याधिगन्तुमुत्सहते। यद्येवं नार्थोऽनेन । इदमप्युपलब्ध्याधिगमिष्यति । संज्ञाकरणं तर्हीदम् । तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवतीति । किं कृतं भवति। त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । संज्ञाकरणं हि नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणे नवाक्षराणि । संज्ञाकरणे पुनरेकादश । एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते। अन्वाख्यानं च संज्ञा च । कथं पुनरेकेन यत्नेन उभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । अन्वर्थग्रहणात् । अन्वर्थग्रहणं विज्ञास्यते । तस्य स्वरितस्यादितोऽर्द्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवति । ऊर्ध्वमात्तमिति चात उदात्तम् । यदि तर्हि संज्ञाकरणम् । उदात्तादेर्यदुच्यते तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति । अन्वाख्यानमेव तर्हीदं मन्दबुद्धेः । स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात् कार्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् * । स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्ताद् आ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्येतस्मात् सूत्रादिदं सूत्रकाण्डमूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यतः कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् । स्वरितादिति सिद्धिर्यथा स्यात् । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । क्व तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । कार्यम् । देवदत्तयज्ञदत्तौ । स्वरितोदात्तार्थं च । स्वरितोदात्तार्थं च

द्भावो न कृतः । उत्तरा विद्येति । पुरा कल्पे पूर्वा अद्यत्वे तूत्तरेति पस्पशायामाख्यातम् । संज्ञाकरणमिति । प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यायनात्समुदाय आक्षिप्यते इति भावः। उभयमिति सत्यप्यक्षरगौरवे महतोऽर्थस्य व्याप्तिर्भवति सुखेन विभागस्यापि परिज्ञानात् । उदात्तादेरिति । उदात्तादेः प्रतिपादकं यच्छास्त्रमाद्युदात्तश्चेति तत् स्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति ततश्च प्रत्ययः कदाचित् स्वरितादिरपि स्यादित्यर्थः । अन्वाख्यानमेवेति । न केवलमिदं सूत्रम् । यावदुच्चैरुदात्त इत्यादिसंज्ञाकरणमपि मन्दबुद्धिप्रतिपादनार्थम् । सिद्धो हि वेदाध्यायिनां शिक्षायामेवोदात्तादिव्यवहारः। स्वरितस्येति । आ अर्धह्रस्वोदात्तादित्याकारप्रश्लेषः । इयं नवसूत्री उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः इत्येतस्मात्परा कर्तव्या । तेन, स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामित्येकश्रुतौ विधीयमानायामुदात्तादिति स्वरितस्य सिद्धत्वं भवति । तेन मेशब्दात् स्वरितात्परेषां गङ्गेप्रभृतीनामामन्त्रितत्वादनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । क्व तर्हीति । आश्रयात्सिद्धत्वं स्वरितस्य भविष्यतीत्यभिप्रायः । कार्यमिति । अत्र तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं तच्च सिद्धमित्यत्रैव स्यात् । स्वरितोदात्तार्थमिति । स्वरितस्य य उदात्तो विधीयते स आष्टमिकस्यासिद्धत्वान्न

तत्रैव कर्तव्यम् । न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । इन्द्र आगच्छ । क्व तर्हि स्याद्यः सिद्धः स्वरितः । सुब्रह्मण्योमिन्द्रागच्छ । स्वरितोदात्ताचास्वरितार्थम् । स्वरितोदात्ताचास्वरितार्थं तत्रैव कर्तव्यम् । इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ । स्वरितपरसन्नतरार्थं च । स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । माणवकजटिलकाध्यापकन्यङ् । क्व तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । माणवक जटिलकाभिरूपक क्व । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति । यद्येतज् ज्ञाप्यते स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति । न ब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति । किं तर्हि । परमेतत्सूत्रकाण्डमिति । तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥ किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणमेकवचनं संबुद्धिरिति । आहोस्विदन्वर्थग्रहणं संबोधनं संबुद्धिरिति । किं चाऽतः । यदि पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणं देवा ब्रह्माणः, अत्र न प्राप्नोति । अथान्वर्थग्रहणं, न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथाऽस्तु । किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ता, आहोस्विदनुदात्ता । नोदात्ता । कथं ज्ञायते । यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तराम् । यदि तर्हि नोदात्ता । अनुदात्ता । अनुदात्ता च न । कथं ज्ञायते । यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावत्

प्राप्नोति । सुब्रह्मण्योमिति । सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययस्तित्वात् स्वरितः । ततष्टाबेकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तरतम्यात्स्वरितः । तत ओमाङोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव । तस्य सिद्धत्वादुदात्तत्वम् । सुब्रह्मण्यायामिति च स्वरूपमेव गृह्यते न तु निगदो लक्ष्यते । स्वरितोदात्ताच्चेति । आगच्छेत्यत्र गशब्दाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति छशब्दाकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति । न्यङ्ङिति । न्यधी चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तत, उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यकारः स्वरितस्तस्यासिद्धत्वात् पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात् । देवब्रह्मणोरिति । लिङ्गात्पाठक्रमबाधेन क्रमान्तरमाश्रीयतेऽन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थकं स्यात् । यद्येतदिति । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन लिङ्गेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः । न ब्रूम इति । सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्गं व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एक ॥ किमिति । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्यय इत्युभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति च न्यायद्वयसम्भवात् प्रश्नः । यथा न दोष इति । न हि दूरादिति विशेषणमेकवचनस्योपपद्यते । सम्बोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानतया दूरादिति विशेषणसम्भवो व्याप्तिश्चान्वर्थग्रहणे भवति । किं पुनरिति । उदात्तानुरागवशात्प्रश्नः । यावदुच्चैरिति । यदि चोदात्तैकश्रुतिरभविष्यत्तदा यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेः सिद्धत्वाद्

सन्नस्तावत्सन्नतरः । सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं ह्रियते । अपर आह । किमयमेकश्रुतिरुदात्ता आहो स्विदनुदात्ता । उदात्ता । कथं ज्ञायते यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्वं तरनिर्देशः । उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्तरामित्येतद्भवति । यदि तर्ह्युदात्ता । नानुदात्ता । अनुदात्ता च । कथं ज्ञायते । यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्वं तरनिर्देशः । सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद्भवति । त एते तन्त्वे तरनिर्देशे सप्तस्वरा भवन्ति । उदात्तः । उदात्ततरः । अनुदात्तः । अनुदात्ततरः । स्वरितः । स्वरिते य उदात्तः सोऽन्येन विशिष्टः । एकश्रुतिः सप्तमः । एकश्रुति-दूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः * । सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति सुब्रह्मण्योम् । आकार आख्याते परादिश्च * । आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति । इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ । वाक्यादौ च द्वे द्वे * । वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भवतः । इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ । मघवन्वर्जम् * । आगच्छ

उच्चैस्तरां वा वषट्कार इति सूत्रं नाकरिष्यदित्यर्थः । तावत्सन्नतर इति । तत्रैकश्रुत्यनुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्सन्नतरविधानमनर्थकं स्यात् । अन्तरालं ह्रियत इति । हरतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि लकारः । क्षीरोदकवदुदात्तानुदात्तयोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः । स्वरिते तु विभागेन तयोरुपलब्धिः । उच्चैर्दृष्ट्वेति । सोमस्याग्ने व्रीही वौषट् इत्यत्र मन्त्रे, यज्ञकर्मणीत्यनेनैकश्रुतिर्विहिता तदपेक्षया वौषट्शब्दस्योदात्ततरत्वं विधीयते । सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यते । यथा मलिने वस्त्रे शौक्ल्यानुवेधसद्भावात्तदपेक्षो वस्त्रान्तरेषु शुक्लतरव्यपदेश इत्यर्थः । सन्नं दृष्ट्वेति । एकश्रुतिगतमित्यर्थः । सोऽन्येनेति । अनुदात्तेन उपरक्तः । यथा शुक्लः पटो वर्णान्तरयुक्तेन द्रव्येणेत्यर्थः । कस्यचित्तु स्वरितस्योदात्तस्य भागो नानुदात्तेनानुरज्यते इति पृथक्स्वरितो निर्दिष्टः । स्वरितस्य भेदा जात्यस्वरादयोऽष्टावितिभाष्यकारेणाप्रकृतत्वादिह नोक्ताः । इयं चैकश्रुतिराप्लुतात्संबोधनवाक्यस्य भवति प्लुतस्तूदात्त एव विधानसामर्थ्यात् ॥ ३३ ॥

न सु ॥ ओकार इति । नेदमपूर्वविधानं सूत्रव्यापार एव तु प्रदर्श्यते । यथा चोदात्त ओकारस्तथा तस्यादित इत्यत्रोक्तम् । ओँमभ्यादान इति तु प्लुतोदात्तत्वं भवति । तस्या यज्ञकर्मविषयादित्याहुः । इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तस्तस्य द्वितीयो वर्णो वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तः । स उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितस्तस्यानेनोदात्तत्वम् । आकार आख्यात इति । तिङन्ते गच्छशब्दे परत आकार उपसर्गत्वादुदात्तः । परादिश्चेति । आकारात्परस्य गच्छेत्यस्यादिरुदात्तः । तिङ्ङतिङ इति निघाते पूर्ववत् स्वरिते च कृतेऽनेनोदात्तविधानात् । वाक्यादौ चेति अनन्तरोक्तप्रक्रिययेति भावः । मघवन्वर्जमिति । मघवन्नित्यस्यामन्त्रस्येति निघाने

मघवन्। सुसापराणामन्तः *। सुसापरणामन्त उदात्तो भवति। ब्वेहे सुसा ऽयहे सुसाम्। असाविसन्तः*। असाविसन्त उदात्तो भवति। गार्ग्यो यजते वात्स्यो यजते। अमुष्येसन्तः*। अमुष्येसन्त उदात्तो भवति। दाक्षेः पिता यजते। स्यान्तस्योपोत्तमं च*। स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति। अन्त्यश्च। गार्ग्यस्य पिता यजते वात्स्यस्य पिता यजते। वा नामधेयस्य *। वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति। देवदत्तस्य पिता यजते॥ ३७॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः॥ ३८॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके*। देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति। देवा ब्रह्माणः देवा ब्रह्माणः॥ ३८॥

स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम्॥ ३९॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् ब्येकयोरैकश्रुत्यवचनम्*। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् ब्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम्। आग्निवेश्यः पचतीति। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। बहुवचनेन निर्देशः क्रियते तेन बहूनामेवैकश्रुत्यं स्याद् ब्येकयोर्न स्यात्। नैष दोषः। नात्र बहुवचनेन निर्देशस्तन्त्रम्। कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात्। तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च। नान्तरीयकत्वादत्र बहुवचनेन निर्देशः क्रियते। अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिद्वचनेन

धानात्। सुत्यापराणामिति। सुत्याशब्दः परो येभ्यस्तेषामित्यर्थः। ब्वह इति टजन्तत्वादन्तोदात्तत्वम्। असावित्यन्त इति। इदं वाचनिकम्। असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम्। गार्ग्य इति। ञित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तत्वविधिः। अमुष्येति। षष्ठ्यन्तोपलक्षणमेतत्। दाक्षेरिति पूर्ववदाद्युदात्तत्वं प्राप्तम्॥ ३७॥

देव॥ अनुदात्तत्वमेक इति। ये देवा ब्रह्माणा इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाहुस्तदा हि पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद् द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्तः क्रियते। यदा तु देवाः ब्रह्माण इत्यनयोः सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे विद्यमानत्वादामन्त्रितस्येति निघातस्य सिद्धत्वान्नानेनार्थ इत्यन्येषां मतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थमेक इत्युक्तम्॥ ३८॥

स्वरि॥ ब्येकयोरिति। पशुना यजेतेतिवत्सङ्ख्याया विवक्षितत्वात्। आग्निवेश्य इति। यञन्तत्वादादिरुदात्तः। शेषनिघातः ततो द्वितीयो वर्ण, उदात्तादिति स्वरितः। तस्मात्परौ द्वावनुदात्तौ। पचतीति। धातुरुदात्तः शप्तिपावनुदात्तौ ततः शवकारः स्वरितः ततः पर एकोऽनुदात्तः। ब्येकयोरित्यत्र द्विशब्देन द्वित्वम्, एकशब्देन चैकत्वं तेन द्वित्वे एकत्वे च सतीत्यर्थः। नात्रेति। तन्त्रशब्दोऽत्र प्रधानवाची। यथा ग्रहं संमार्ष्टीति सङ्ख्या न विवक्ष्यते तथेहापीत्यर्थः। तत्कारीति। असत्यां बहुत्वसङ्ख्यायां बहुवचनमेव न स्यादिति तद्विवक्षणीयम्। नात्र निर्देशस्तन्त्रमिति वचनात्तदेवाविवक्षितमिति विरोध इत्यर्थः। नान्तरीयकत्वादिति। शब्दसंस्कारार्थमेवात्र

निर्देशः कर्तव्य इति । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सपलालं सतुषमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सकण्टकान् सशकलानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद् । बहुवचननिर्देशः क्रियते । अविशेषेणैकश्रुत्यं भवति । अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद् व्यवहितानामप्रसिद्धिः॥ । अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद् व्यवहितानामैकश्रुत्यं न प्राप्नोति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । अनेकमपीति तु वचनात् सिद्धम्॥ । अनेकमप्येकमपि स्वरितात्परं संहितायामेकश्रुतिर्भवतीति वक्तव्यम् । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरेकवचनमविशेषेण व्यवहितानामप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । कथम् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्तानां चानुदात्तानामिति । एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिष्वेकशेषः परिसमाप्यते । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति । स्वरितात्संहितायाम् ॥ ३९ ॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम् ॥ । अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । एकहल्प्रत्ययोऽपृक्तसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम् । एवं हि स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हलिति । अपृक्तस्येत्येव

बहुत्वं विवक्ष्यते, न तु कार्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । तुषपलालानीति । तुषसहितानि पलालानीति तत्पुरुषः । द्वन्द्वे तु जातिवाचित्वादेकवद्भावप्रसङ्गः । एवं शकलकण्टकानीति । व्यवहितानामिति । स्वरितादिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तरस्यैव कार्येण भाव्यमिति । इमं मे गङ्गे इत्यत्र मेशब्दात्स्वरितात्परस्यैकस्यैवानन्तरस्य स्यात् न द्वितीयादीनां व्यवधानादित्यर्थः । एकशेषनिर्देशोऽयमिति । योगारम्भपक्षे वर्गत्रयोपादानेनैकशेषः क्रियते । अनुदात्तयोरनुदात्तानामिति च कृते एकशेषे पुनरेकशेषः कर्तव्यः । आकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्याते सूत्रे जात्याख्यायामिति बहुवचनं कृतं ततश्चैकद्विबहुषु स्वरितात्परस्याजातेरानन्तर्येणोपलम्भात्सर्वेषामेकश्रुत्यस्य सिद्धत्वाद्दोषाभावः । एवमपीति । सहविवक्षायामेकशेषविधानात्समुदितानां कार्यप्रसङ्गः । प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषवाक्ये ऽनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोऽप्यनुदात्ता गृह्यन्ते इति दर्शयति । प्रत्येकमिति । निर्देश एव सहविवक्षा । कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्युक्ते देवदत्तादयः पृथगेव भुञ्जते ॥ ३९ ॥

अपृक्त ॥ स्वादिलोप इति । विभेदेति हलोऽपृक्तग्रहणेनैव निवृत्तिः सिद्ध्यती-

सिद्धम् । अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणम् । अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोरिति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् । अणिञोर्लुगर्थमिति चेण्णेऽतिप्रसङ्गः ॥ अणिञोर्लुगर्थमिति चेण्णेऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृत इति । णवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । वचनप्रामाण्यादिति चेत् फङ्निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ । वचनप्रामाण्यादिति चेत् फङ्निवृत्त्यर्थमेतत्स्यात् । फगतो मा भूदिति । पैलादिषु वचनात्सिद्धम् । यद्येतावत् प्रयोजनं स्यात् पैलादिष्वेवास्य पाठं कुर्वीत । तत्र पाठादन्येषामपि फको निवृत्तिर्भवति । एवं सिद्धे सति यदयं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नास्य लुग्भवतीति । तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति । अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं कर्तव्यम् । अल्ग्रहणेऽपि वै क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति । अपृक्तसंज्ञायामल्ग्रहणं कर्तव्यम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अपृक्तग्रहणं कर्तव्यं तत्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः । अयमस्ति विशेषः । अल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति । दर्विः जागृविः । अलेव यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अल्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च योऽल् चान्यश्च तत्र स्यात् । अल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । हल्ग्रहणेऽपि वै क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति । दर्विः जागृविः । हलेव यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । हल्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च यो हल् चान्यश्च तत्र स्यात् । हल्ग्र-

---

त्यर्थः । अणिञोरिति । पदद्वयोच्चारणमेव गौरवमिति भावः । णवचनेति । लुगपवादो णो विज्ञास्यतेऽन्यथाऽण एव लुकि सिद्धे णविधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः । फङ्निवृत्त्यर्थमिति । यञिञोश्चेति प्राप्तस्य फको बाधनार्थं णवचनं स्यात् तस्य च लुक्स्यादेवेत्यर्थः । कस्मान्न भवतीति । प्रत्ययस्य विशेषणमल्ग्रहणमिति तदन्तविधिसद्भाव इति मत्वा प्रश्नः । इदं तु नाश्रितमनुनासिकपरत्वादिति । अल्ग्रहणसामर्थ्यादिति । यद्यलन्तस्य स्यात्केवलस्य चाद्यन्तवद्भावात्तदाल्ग्रहणेन न किंचिद् व्यावर्तितं स्यात् दार्विरिति । ननु हलन्तत्वाभावादत्र प्राप्तिरेव नास्ति । नैष दोषः । अयं साम्प्रतिको विशब्द इति क्विबादिषु भूतपूर्वगतिर्न लभ्यते तत्रापृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणेन हल्वान् गृह्येत । यथा गुरोश्च हल इत्यत्र गुरुमान् । हलेवेति । हलः प्रधान्यात् प्रत्ययस्य च विशेषणत्वादित्यर्थः । क्विबादिषु भूतपूर्वगत्याश्रयणाद् गौणी चेत् कल्पना, अत्र हल्शब्देन तद्वतो ग्रहणे किं न गौणी । हल्ग्रहणसामर्थ्यादिति । क्विबादयोऽपि हल्वन्तो

हणमनर्थकं स्यात्। अस्त्यन्यद्धल्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूदिति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्धल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमित्युक्तं तदुपपन्नं भवति। अपृक्त ॥ ४१ ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥ तत्पुरुषस्समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिः*। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वात् संज्ञाया अप्रसिद्धिः। एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो नाम। अनेकार्थाश्रयं च सामानाधिकरण्यम्। सिद्धं तु पदसामानाधिकरण्यात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। तत्पुरुषस्समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। अयं तत्पुरुषोऽस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च। अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तत्पुरुषार्थानि पदानि तत्पुरुष इति। तद्यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम्। तत्पुरुषः ॥ ४२ ॥

दर्विरित्यादौ विप्रत्ययोऽपीति किमनेन व्यवच्छिन्नं स्यादित्यर्थः। हलन्तस्य यथा स्यादिति। ततश्चासत्येकग्रहणे हन्यादित्यादौ तिलोपः स्यादिति कर्तव्यं, हल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणम्। अल्ग्रहणे तु क्रियमाणे न कर्तव्यं, कृतं तु ज्ञापनार्थं तद्दर्शितं भाष्ये। यद्यप्ययमर्थो, निपात एकाजनाङित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितस्तथापि मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञापितः। अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धे संज्ञाविधानं विस्पष्टार्थम्। वृद्धिरादैजित्यत्रास्य परिभाषात्वं व्यवस्थापितमिह कथं संज्ञात्वेन व्यवहारः। परार्थसामान्यात्परिभाषा संज्ञात्वेन व्यवह्रियते इत्यदोषः ॥ ४१ ॥

तत् ॥ समासैकार्थत्वादिति। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते। नीलोत्पलादिश्च तत्पुरुष एक एवेति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम्। वर्तिपदानां तु सामानाधिकरण्यमुपपद्यते तत्पुरुषत्वं तु तेषां नास्ति। ऐकपद्यमिति। पदशब्देनार्थ उच्यते। ऐकार्थ्यमित्यर्थः। अथ वा समासाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यामैकपद्यमुच्यते। एकविभक्तित्वमिति। एककारकत्वमित्यर्थः। तद्य इति। ननु मुख्यस्य तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं संभवत्येव राजपुरुषः शोभन इत्यादौ तत्कथं गौणस्य ग्रहणम्। नैष दोषः। तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं बहिरङ्गमन्तरङ्गं तु वर्तिपदानामिति तदेवाश्रीयते। ततश्च सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः परिगृह्यते। तेन समासावयवानामेव पदानां कर्मधारयसंज्ञा विधीयते समुदाये च वाक्यपरिसमाप्त्या पदसमुदायस्यैकस्य कर्मधारयसंज्ञा, न तु प्रत्येकम्। तत्पुरुषसंज्ञाप्रकरणे इयं संज्ञा न कृता एकसंज्ञा-

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥४३॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे संज्ञाप्रसिद्धिः* । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे उपसर्जनसंज्ञाया अप्रसिद्धिः । नहि कष्टादीनां समासे प्रथमां पश्यामः । सिद्धं तु समासविधाने वचनात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । समासार्थं शास्त्रं समास इति । यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोऽन्यत्रोपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः * । यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततोऽन्यत्रापि तस्योपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । राज्ञः कुमारीं राजकुमारीं श्रितः । श्रितादिसमासे द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य षष्ठीसमासेऽप्युपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य विधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उपसर्जनमिति हि महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत अप्रधानमुपसर्जनमिति । प्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति । अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा न भवति । राज्ञः पुरुषस्य

ऽधिकारात् तत्पुरुषसंज्ञाया बाधा मा भूदिति ॥ ४२ ॥

प्रथमा ॥ अनिर्देशात्प्रथमाया इति । समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवितुमर्हति यस्मात्समासे प्रथमा विधीयते । न च तथा भूतस्य सम्भवः । समासे कृते तत एव प्रथमोत्पद्यते, न तु तदवयवात् अन्तर्वर्तिन्या च विभक्त्या, प्रथमानिर्दिष्टत्वे आश्रीयमाणे कष्टश्रित इत्यत्र श्रितशब्दस्यैवोपसर्जनसंज्ञा स्यान्न कष्टशब्दस्य । निर्दिष्टग्रहणं चानर्थकं स्यात् । समासे प्रथमान्तमुपसर्जनमिति वक्तव्यं स्यात् । न वेति । मुख्यार्थासम्भवाद्गौणोऽर्थो गृह्यत इत्यर्थः । यस्य विधाविति । निर्देशापेक्षया समासस्याधारत्वात् प्रथमानिर्दिष्टस्य सर्वत्रोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोतीति भावः । राजकुमारीमिति । सत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वः स्यात् पूर्वनिपातव्यवस्था च । सिद्धं त्विति । यस्य श्रितादेः समासविधौ तं श्रितादिकं प्रतीत्यर्थः । महती संज्ञेति । लोके चाप्रधानमुपसर्जनमुच्यते इहापि तथैवाश्रीयत इत्यर्थः । यद्येवंपूर्वकायोऽर्द्धपिप्पली पुरुषव्याघ्र इत्यादिषु उपसर्जनसंज्ञा प्रधानस्य न प्राप्नोति । नैष दोषः । अन्वर्थसंज्ञा हि यत्र सोऽर्थः संभवतीत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षाः प्रवर्तन्ते अन्यत्र तु विधानसामर्थ्यान्निरपेक्षाः । यथा कर्मप्रवचनीयसंज्ञा स्वत्यादीनामिति । प्रथमानिर्देशसामर्थ्याद्द्वादीनां संज्ञा प्रवर्तते । अथ

राजपुरुषस्येति । षष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्वे उक्तम् । किमुक्तम् । षष्ठ्यन्तयोः समासे अर्थभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपात इति । एवं न चेदमकृतं भवति उपसर्जनं पूर्वमिति । अर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्याः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति । शब्दशब्दार्थाविति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति । प्रथमानिर्दिष्टम् ॥ ४३ ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥ द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्रापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्ज्येत । नाप्रतिषेधात् * । नायं प्रसज्ज्यप्रतिषेधः पूर्वनिपाते नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽयम् । यदन्यत्पूर्वनिपातादिति । पूर्वनिपातेऽव्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति । अप्राप्तेर्वा * । अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिद्ध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । एकविभक्तावषष्ठ्यन्त-

---

यत्रेति परिहारान्तरसद्भावादेतदुच्यते । अन्वर्थाश्रयणेन ह्येतदपि सिद्ध्यति । षष्ठ्यन्तयोश्चेति । पूर्वनिपातप्रकरण इदमुक्तम् । तत्र हि पूर्वनिपातः प्रत्याख्यायते न वा निष्ठादर्शनादिति । अथाप्यारभ्यते तथापि राजशब्दस्यैव पूर्वनिपातो न पुरुषशब्दस्य एवं हि वाक्यापेक्षया समासस्यैकार्थता भवति अन्यथा वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थता स्यादित्यर्थः । तथा हि । पुरुषार्थो राजापेक्षया प्रधानभेवात्रेति । नासौ भिद्यते राजाऽपेक्षया न व्यतिरिच्यते इत्यर्थः । ततोऽप्रधानस्यैवात्र राज्ञः पूर्वनिपातः । शब्दशब्दार्थाविति । नन्वेतत्तत्र प्रत्याख्यातं, परमयुवतिरित्यादौ द्वौ तिशब्दौ स्यातामिति । एवं तर्हि अन्वर्थाश्रयेणास्य परिहारस्योक्तत्वादत्र सूक्ष्मेक्षिका न कृता ॥ ४३ ॥

एक ॥ समास इति वर्तते । मुख्य एव चेह समासो गृह्यते समासे विधातव्ये यदेकविभक्तीति समासार्थं वाक्यं वा समासो गृह्यते सर्वस्य च शब्दस्यैकविभक्तित्वमिति विशेषणोपादानसामर्थ्याद्यस्य पर्यायेणापि न सर्वविभक्तित्वं तदुपसर्जनसंज्ञं यथा निष्कौशाम्बिरित्यत्र कौशाम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षयाऽपादानशक्तिसम्बन्धात् पञ्चम्यन्त एव । न ह्यस्य क्रियान्तरापेक्षः शक्त्यन्तराविर्भावः । द्वितीयादीनामिति । कष्टश्रितादिषु कष्टश्रितादयः श्रितादिविशेषणत्वादेकविभक्तिका इत्यनेनोपसर्जनसंज्ञा तेषां प्राप्नोति । ततश्चापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पूर्वसूत्रस्य तु नीलोत्पलादिः समानाधिकरणसमासोऽवकाशः । ननु चेयमिति । प्रतिषेधयुक्तत्वायुक्तत्वेन विरोधात्परत्वादिति भावः नोत्सहत इति । अपवादविषय प्रकल्प्योत्सर्गस्य प्रवर्तनात् ।

वचनम् ॥ । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अर्धं पिप्पल्याः । अर्धपिप्पलीति । उक्तं वा । किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गाः । क्तार्थे द्विगुः । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । दशगुः । प्राप्तापन्नः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः । अलंपूर्व । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । उपसर्गाः क्तार्थे । निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाह्निकम् ॥ १ ॥ २ ॥ १ ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥ अर्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानां मा भूदिति । किं च स्यात् । वनं धनमिति । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येत । अधातुरिति किमर्थम् । अहन् वृत्रम् । अधातु-

---

पञ्चगुरिति । द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनात्परवल्लिङ्गं न भवति । अलंकुमारिरिति । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः ॥४४॥

इत्युपाध्यायकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथमाह्निकम् ॥ १ ॥ २ ॥ १ ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ अभिधेयवचनोऽत्रार्थशब्द आश्रीयते तत्राधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणादर्थवत एव संज्ञा भविष्यति नार्थोऽर्थवद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह । अर्थवदिति । व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति वाक्यशेषः । पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः । वर्णानां मा भूदिति । विशिष्टसंज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति । क्व चिद्वर्णानां चेति पाठः । तत्र चशब्देन पदसमुदायोऽनर्थको दश दाडिमानीत्यादिः समुच्चीयते । किं च स्यादिति । संख्याकर्मादिषु स्वादीनां विधानादनर्थकेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्नः । वनमिति । नन्वधातुरिति नान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति । नैतदस्ति । प्रतिवर्णमत्र विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च प्रतिवर्णं धातुसंज्ञासमावेशः । अयं भावः । अविशेषेण स्वादय उत्पद्यन्ते तेषूत्पन्नेष्वर्थनियमः प्रकृतार्थापेक्षया वा प्रत्ययनियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः । अव्ययादिवत् । यदुक्तं संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णादिति तद्वर्णानामर्थवत्तापक्षे । तत्र हि तन्त्रेणैकैव विभक्तिः समुदायावयवार्थगतमेकत्वं प्रत्याययिष्यति । एकमेव हि तदेकत्वं तच्चैकेनैव हि सुपा प्रत्यायितमित्यवयवेभ्यो विभक्तिर्न स्यात् । अनर्थकस्य तु प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात्समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । नलोप इति । विभक्तेस्तु श्रवणं न भवति समुदायस्य पृथक् प्रातिपदिकसंज्ञायां तदन्तर्भावाद् लुकोऽभावाद् नलोपस्योपलक्षणार्थत्वाज्जश्त्वादीनामपि प्रसङ्गः । अहन्निति ।

रिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति अहन् वृत्रमिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातोः प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति। यदयं सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति धातुग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकं, प्रतिषिद्धार्थमेतत् स्यात्। अपि काकः श्येनायत इति। अप्रत्यय इति किम्। काण्डे कुड्ये। अप्रत्यय इति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति काण्डे कुड्य इति। कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। अर्थवत्सनेकपदप्रसङ्गः *। अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति। समुदायोऽत्रानर्थकः। समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वं यथा लोके *। समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात् समुदायार्थवत्त्वम्। अवयवैरर्थवद्भिः समुदाया अर्थवन्तो भवन्ति यथा लोके। तद्यथा लोके आढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमित्युच्यते। न च सर्वे तत्राढ्या भवन्ति सर्वे वा गोमन्तः। यथा लोके इत्युच्यते लोके चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः। अतश्चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः। यस्य हि यद् द्रव्यं भवति स तेन कार्यं करोति। यस्य च या गावो भवन्ति स तासां क्षीरं घृतमुपभुङ्क्ते। अन्यैरेतद् द्रष्टुमशक्यम्। का तर्हीयं वाचोयुक्तिराढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमिति। एषैषा वाचोयुक्तिः। इह तावदाढ्यमिदं नगरमित्यकारो मत्वर्थीयः। आढ्या अस्मिन् सन्ति तदिदमाढ्यमिति। गोमदिदं नगरमिति मत्वन्तात्

विशेषविहितत्वाल्लङाद्युत्पत्तौ सत्यामडागमस्य धातुभक्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां नलोपप्रसङ्गः। न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। न ङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापनाद् नलोपे विधीयमाने प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाभावात्। धातुग्रहणं करोतीति। पुत्रीयतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक् सिद्ध इति भावः। श्येनायत इति। अत्राप्रत्यय इति निषिद्धा प्रातिपदिकसंज्ञा। कृत्तद्धित। तद्धितग्रहणमत्र नियमार्थं कृद्ग्रहणं तु प्रतिषिद्धार्थं भिद् छिदिति। अत्र ह्यधातुरिति प्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः। अनेकस्यापि पदस्येति। समुदितस्येति बोद्धव्यम्। प्रतिपदं तु नैव संज्ञा प्राप्नोत्यप्रत्यय इति निषेधात्। समुदायस्य तु निषेधो न प्रवर्तते। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति वचनात्समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधानात् प्रत्ययान्तत्वाभावात्। न विद्यते प्रत्ययो यस्मिन् सोऽयमप्रत्यय इत्यप्याश्रयितुं न युज्यते बहुपटव इत्यस्यापि समुदायस्य निषेधप्रसङ्गात् स्वरे दोषप्रसङ्गात्। समुदायोऽत्रानर्थक इति। पदार्थानां समन्वयाभावात्। अवयवार्थवत्त्वादिति। अवयवधर्माणां च समुदाये व्यपदेशात् सति च प्रातिपदिकत्वे सुब्लुक्प्रसङ्गः। एषैषेति। एषा या वाचोयुक्तिः सैषा एतत्प्रमाणेत्यर्थः। अकारो मत्वर्थीय इति। ततश्च नावयवधर्मेण समुदाये व्यपदेशः, किं तर्हि दण्ड्यादिवद्यौगिक इत्यर्थः। मत्वन्तादिति। मत्व

मत्वर्थीयो लुप्यते। एवमपि वाक्यप्रतिषेधोऽर्थवत्त्वात्। वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। किं कारणम्। अर्थवत्त्वात्। अर्थवद्ध्येतद्वाक्यम्। न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिः॥। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेद्। इदमुच्यते। पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये। इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ। गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रिया गुणौ चानिर्दिष्टौ। अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः। शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा। इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं देवदत्त एव कर्ता नान्यः। गामेव कर्म नान्यत्। अभ्याजेव क्रिया नान्या। शुक्लामेव न कृष्णामिति। येषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः। तस्मात् प्रतिषेधः॥। तस्मात् प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम्। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति नान्य इति। यदि नियमः क्रियते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति। बहुपटवः उच्चकैर्नीचकैरिति। किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया

न्तान्मतुन्न भवति। सरूपः प्रत्ययो नेष्ट इति वचनात्। तस्मादेकगोपूर्वादिति ठञो भाष्यकारवचनप्रामाण्याल्लोपः। अत इति च तत्र निवृत्तं गौत्रिकादिसिद्ध्यर्थं गवां समूहो गोत्रा सा अस्मिन्नस्तीति गौत्रिकम्। अथ वा मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यत इति। अनेनावयवधर्मस्य समुदाये उपचारमाह। इह तु मुख्येऽर्थवत्त्वे सम्भवत्युपचरितत्वस्याश्रयो न युक्तः। अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति। एवमपीति। अर्थवद्धीति। पदार्थानां समन्वयावगमात्। न वै पदार्थादिति। पदानि स्वं स्वमर्थं प्रतिपादयन्ति वाक्यम्। पदार्था एव त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात् परस्परसंसृष्टा वाक्यार्थ इत्यर्थः। न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति भावः। पदार्थाभिसम्बन्धस्येति। ध्वनिव्यङ्ग्यं नित्यं वाक्यं विशिष्टस्यार्थस्य पदार्थसंसर्गरूपस्य वाचकम्। अन्यथा ह्यशाब्दो वाक्यार्थः स्यात्। कर्ता निर्दिष्ट इति। सम्बोधनविषयमनियतक्रियं कर्तृमात्रमित्यर्थः। यद्विशेषेऽवस्थानमिति। पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थे इत्यर्थः। अत एव वाक्यमेव मुख्यः शब्दो, वाक्यार्थ एव मुख्यः शब्दार्थः। सादृश्यात्त्वन्वयव्यतिरेकौ कल्पितौ लाघवार्थमाश्रित्य पदार्थव्यवस्थापनं क्रियते। प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्यसम्भवाच्छाब्दव्यवहाराभावप्रसङ्गात्। बहुपटव इति। द्योत्येनार्थेनार्थवान् प्रत्ययः। प्रकृतिस्तु वाच्येनेत्यर्थवत्समुदायोऽयं भवति। उच्चकैरिति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति यदा नाश्रीयते, नाव्ययकच् श्नमृवदिति तदायं दोषः। तदा हि सुबन्तस्याकचि कृते अव्ययादिति सुब्लुगभावात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुगिष्यते। स च न प्राप्नोति। किं पुनरत्रेति। उच्चकैरित्याद्यन्यथा सिद्ध्यतीति प्रश्नः।

प्रार्थ्यते। प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यादिति। नैष दोषः। यथैवाप्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिर्न भवति एवं लुगपि न भविष्यति। तत्र यैवासावन्तवर्तिनी विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति। नैवं शक्यं स्वरे दोषः स्यात्। बहुपटव इत्येवं स्वरः स्यात्। बहुपटव इति चेष्यते। पठिष्यति ह्याचार्यः। चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति। तस्यां पुनर्लुप्तायां यान्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति। यदयमप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति। स च तदन्तप्रतिषेधः *। स तर्हि ज्ञापकार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः। ननु चायं प्राप्त्यर्थोऽपि वक्तव्यः। नार्थः प्राप्त्यर्थेन। कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति, नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति। स एषोऽनन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या। उभयं न वक्तव्यम्। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकानां समासः। कथंजातीयकानां समासः। सुबन्तानाम्। सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। सुप्तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा आरभ्यते। जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधातीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। तिङ्समुदा-

---

इतरो बहुपटव इति न सिद्ध्यतीति मन्यमान आह। प्रातिपदिकादिति। स्वर इति। बहुपटव इति वकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति टकाराकारस्य चेष्यते। प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति। न ह्यसौ प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः। अप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्तीत्युक्ते कश्चन ब्रूयाद् बहुपटव इत्यत्राप्रत्यय इति निषेधः प्राप्नोतीत्यत आह। स च तदन्तप्रतिषेध इति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहित इति तदन्तविधिः। संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्निवारितः। अप्रत्यय इत्ययं तु प्रतिषेधविधिः। पटुशब्दाच्चात्र जसुत्पन्नो न बहुपटुशब्दादिति बहुपटव इत्येतदप्रत्ययान्तमेव। अथ वा अप्रत्यय इति बहुव्रीह्याश्रयणात् प्रत्ययादेरपि बहुपटव इत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह। स चेति। अप्रत्यय इति तत्पुरुष आश्रीयते तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः। प्राप्त्यर्थ इति। प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः। स एषोऽनन्यार्थ इति। ज्ञापनार्थ एवेत्यर्थः। सुबन्तानामिति। एतच्चोपलक्षणं भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वयुक्तानाम्। यस्मात्सुबन्तानामपि समासो दृश्यते। अश्वक्रीतीत्यादौ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात्। देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादेः सुबन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह। सुप्तिङ्समुदायस्येति। जहि कर्मणेति। ननु समाससंज्ञेयं समासान्तोदात्तार्था। नैष दोषः। समासत्वादेव प्रातिपदिक-

यस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाऽऽरभ्यते । आख्यातमाख्यातेन क्रियसातत्ये इति । तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति ।

अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात्॥ । अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य । कि कारणम् । केवलेनावचनात् । न केवलेन वृक्षशब्देनार्थो गम्यते । केन तर्हि । सप्रत्ययकेन । न वा प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात् केवलस्याप्रयोगः॥ । न वा एष दोषः । किं कारणम् । प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् । नित्यसम्बद्धावेतावर्थौ प्रकृतिः प्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति। अन्यद्भवान् पृष्टोऽन्यदाचष्टे। आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे। अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनादिति भवानस्माभिश्चोदितः केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह । एवं च किल नाम कृत्वा चोद्यते समुदायस्यार्थे प्रयोगादवयवानामप्रसिद्धिरिति । सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । सिद्धमेतत् । कथम् । अन्वयाद्व्यतिरेकाच्च । कोऽसावन्वयो व्यतिरेको वा। इह वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्षशब्दः अकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः। अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते मूलस्कन्धफलपलाशवान् एकत्वं च । वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। सकारो हीयते औकार उपजायते। वृक्षशब्दः अकारान्तोऽन्वयी। अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। एकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते। मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयी। तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो यो हीयते। यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते। यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी। विषम उपन्यासः। बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा । अक्षाः पादा माषा

त्वमिति तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्यस्तम् । तिङ्समुदायस्येति । पश्य धावतीत्यादि । ततश्च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । आख्यातमिति । ततश्च समासेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नियमान्निर्वृत्तिः सिद्धेत्यर्थः ।

अर्थवत्तेति । अर्थवत्ता संज्ञानिमित्तत्वेनेहोपात्ता । सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा केवलस्य लोके प्रयुज्यमानस्योपपद्यते । न तु प्रकृतिभागस्य केवलस्य प्रयोगाऽभावाद्वर्णवद्व्यवहार्यत्वात् । नवेति । अन्यथासिद्धः केवलस्याप्रयोगः । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति नियमात् । अर्थवत्ता त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्त्येवेति भावः । अन्वयव्यक्तिरेकाभ्यामिति । अन्वयोऽनुगमः, सति शब्देऽर्थावगमः । व्यतिरेक शब्दाभावे तदर्थानवगमः । विषम इति । यद्येकः शब्द एकस्मिन्नर्थे नियतः स्यात् तत एतद्युज्यते वक्तुं, यतस्त्वनियमस्ततः प्रकृतेरेव सर्वे अर्थाः स्युः । यथा दधि मध्वग्निचिदिति । प्रत्ययस्तु क्वचिद्द्योतकः । प्रत्ययस्यैव वा सर्वे अर्थाः स्युः । इयानधु-

इति। अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति। न ब्रूमः अर्थवत्ता न सिद्ध्यतीति। वर्णिता अर्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव। तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति। न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात्। प्रत्यय एव वा। सामान्यशब्दा एते एवं स्युः। सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते। यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायते। अतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति। न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे। किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्तः आहोस्विदनर्थकाः। वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वे उक्तम्। किमुक्तम्। अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः सङ्घातार्थवत्त्वाच्च। संघातस्यैकार्थत्वात् सुबभावो वर्णात्। अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनादिति। तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति। तस्य परिहारः। संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ※। संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ※। तद्यथा। एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे असमर्थः, तत्समुदायश्च कम्बलः समर्थः। एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघातेऽसमर्थः, तत्समुदायश्च वर्धितकं समर्थम्। एकश्च बल्वजो बन्धने असमर्थः, तत्समुदायश्च रज्जुः समर्था भवति। विषम उपन्यासः। भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा। भवति हि कंचित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थः। एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते समर्थः। एकश्च बल्वजो बन्धने समर्थः। इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तमेवानर्थकाः। यथा तर्हि रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं व्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायश्च रथः समर्थः। एवमेषां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तः। अवयवा अनर्थका इति। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् ※। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या। खञ्जति।

नेति यथा। प्रकृतिस्त्वर्थाभिधाने साहायकमात्रं कुर्यात्। अतः किं न साधीय इति। प्रकृतिः सर्वान् अर्थानभिदधाति। द्योतकास्तु विभक्तय इति सिद्धैवार्थवत्ता। प्रत्यय एवेति। ततश्च प्रकृतेरर्थवत्ता न सिद्ध्यतीति तदवस्थो दोष इत्यर्थः। सामान्यशब्दा इति। प्रकृतिश्चेत् सर्वान् अर्थानभिदध्याद् वृक्ष इत्युक्ते सर्वा संख्या प्रतीयेत। प्रत्ययो वा सर्वस्य प्रातिपदिकस्यार्थं प्रत्याययेदित्यर्थः। यतस्तु खल्विति। प्रकरणादिना विनैवेति भावः। अतदर्थेनेति। अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः। गुणेनेति। अवयवेन। स ह्यवयविन उपकारकत्वाद् गुणः। अवयवी तु गुणी। अर्थभावः प्रयोजनोत्पत्तिः। बल्वजस्तृणविशेषः। या च यावती चेति। अयं समुदायः काचिदित्यस्यार्थे वर्तते। विहृतानीति। विक्षिप्तानीत्यर्थः। अनर्थकस्येति।

निखञ्जति । लम्बते । प्रलम्बते । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः । सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा । पदस्य पदादिति निघातो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । असत्यामपि प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । नहि प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा । किं तर्हि । एकत्वादिष्वव्यर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । न चैषामेकत्वादयः सन्ति । नैष दोषः । अविशेषेणोत्पद्यन्ते । उत्पन्नानां नियमः क्रियते । अथ वा प्रकृतान् अर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवार्थ एकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ।

अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनर्थकानामप्येतेषां भवत्यर्थवत्कृतमिति । यदधिपरी अनर्थकावित्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति । किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रत्ययादिति । आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः प्रत्ययो नेति । कश्चात्र विशेषः । अप्रत्यय इति चेत् तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वात् * । अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे कुड्ये । किं कारणम् । अन्तवत्त्वात् । तिबतिपोरेकादेशः अतिपोऽन्तवत्स्यात् । अस्त्यन्यत्तिप इति कृत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति । न प्रत्यय इति चेदूङेकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात् * । न प्रत्यय इति चेदूङेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धूः । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् । प्रत्ययाप्रत्ययोरेका-

---

निपातानां द्योतकत्वाद् अभिधेयार्थाभावेऽपि द्योत्यार्थसद्भावाद् येषामर्थवत्त्वं तेषां सिद्धयत्येव संज्ञा । यस्य तु द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनम् । निघातो यथा स्यादिति । अर्थवदनर्थकयोरसत्यपि सामर्थ्ये संज्ञाविधानसामर्थ्यान्निघातो भवतीत्येके । समानवाक्यतानिमित्तो निघातो न सामर्थ्यनिमित्तः । स चेहास्ति आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति परिभाषणाद्वाक्यस्येत्यपरे ।

नहीति । स्वादिविधिवाक्यस्य संख्याविधिवाक्येनैकवाक्यत्वात् । अविशेषेणेति । नानावाक्यताश्रयणात् । नियमश्चार्थानां न प्रत्ययानामित्यनर्थकेभ्योऽपि ते भवन्ति । अथ वेति । प्रत्ययनियमेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः । अधिपरी इति । क्रियायोगे गत्युपसर्गसंज्ञयोर्विधानादनर्थकयोः क्रियायोगाभावात् प्राप्तिरेव नास्तीति संज्ञाविधानं यथोक्तार्थस्य ज्ञापकं संपद्यते । आनर्थक्यं च निपातस्य धातुनिपातयोः साधारणार्थतयाऽधिकद्योत्यार्थाभावाद् उच्यते । न तु सर्वात्मनार्थाभावात् ।

तिबेकादेश इति । तिपास्तिशब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अन्तवत्त्वादिति । पूर्वस्य प्रत्ययसदृशस्य प्रातिपदिकसंज्ञाकार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावः । आदिवत्त्वादिति । परकार्यप्रतिषेधे कर्तव्ये परं प्रत्येकादेशस्यादिवद्भावः ।

देशः प्रत्ययस्यादिवत्स्यात्। तत्र प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। किंपुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते। प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यात्। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते ऊङन्तात्स्वादय इति। यदयं नोङ्धात्वोरिति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति। अथ वा द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि। तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तयान्तवद्भावात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति। सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥ सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति। राजा। तक्षा। प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति। यदयं न ङिसंबुद्ध्योरिति प्रतिषेधं शास्ति। अथ वा पुनरस्तु पर्युदासः। ननु चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वादिति। प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः। द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि। गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपादकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन। तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्यात् ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति। किं च नपुंसके। नपुंसकं यस्य गुणः। कस्य च नपुंसकं गुणः। प्रातिपदिकस्य। अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥४५॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥ समासग्रहणं किमर्थम्। समासग्रहणे उक्तम्। किमुक्तम्। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति। कृत्तद्धित ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥ प्रातिपदिकग्रहणं किम-

यदयमिति। अथ वा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्वादय उत्पद्यन्ते। द्वे इति। तत्रान्तरङ्गत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव ब्रह्मबन्धूशब्दस्य प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञेत्यूङेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावादस्त्येव प्रातिपदिकत्वमिति न कश्चिद्दोषः। राजेति। तत्र नलोपो न स्यात्। अत्राप्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञा बहिरङ्गेण प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति परिहारोऽस्ति। न ङिसंबुद्ध्योरिति। ननु हे सुराजन्निति समासप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रतिषेधः स्यात्। न चोत्तरप्राप्तेरप्रत्यय इति प्रतिषेधः। मध्येऽपवादा इति न्यायात्। एवं तर्हि समासेऽप्यप्रत्यय इति वर्तते। अन्यथा सुराजाऽतिराजेत्यादौ विध्यर्थतायां संभवन्त्यां नियमार्थं समासग्रहणं न स्यात्।

यत्तस्येति। विभक्त्यन्तं च शक्तिसंख्याप्रधानम्। नच तयोर्लिङ्गयोगः। न वान्तवद्भावेन अर्थः शक्योऽतिदेष्टुमिति न भवति ह्रस्वः। अथवा नपुंसकत्वं प्रातिपदिकार्थस्यैव संभवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थमित्यन्तवद्भावेन यत्प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वाभावः। अत्र च सूत्रे यदव्युत्पन्नमर्थवत्तदुदाहरणम्। व्युत्पत्तौ तु कृदन्तत्वादेव सिद्ध्यतीति पृथगस्यारम्भोऽनर्थकः स्यात्। अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः ॥ ४५ ॥

ह्रस्वो नपुंसके ॥ प्रातिपदिकग्रहणमिति। नपुंसकलिङ्गं द्रव्यस्यैव संभ-

र्थम्। नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिब्निवृत्त्यर्थम् । नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते तिब्निवृत्त्यर्थं, तिबन्तस्य ह्रस्वत्वं मा भूत् काण्डे कुड्ये रमते ब्राह्मणकुलमिति । अव्ययप्रतिषेधः * । अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । दोषा ब्राह्मणकुलं दिवा ब्राह्मणकुलमिति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्राव्ययं नपुंसके वर्तते । किं तर्हि । अधिकरणमात्राव्ययं नपुंसकस्य । इह तर्हि प्राप्नोति । काण्डीभूतं वृषलकुलं कुड्यीभूतं वृषलकुलमिति । न वा लिङ्गाभावात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् । किं पुनरयमव्ययस्यैव परिहारः आहोस्वित्तिबन्तस्यापि परिहारः । तिबन्तस्यापीत्याह । कथम् । अव्ययं हि किं चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किं चित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम् । हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तिबन्तं चापि किं चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किं चित्क्रियाप्रधानम् । काण्डे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं, रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। क्रियमाणेऽपि हि प्रातिपदिकग्रहणे इह प्रसज्ज्येत । काण्डे कुड्ये । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे । अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामिति वक्तव्यं स्याद् ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च

वति । द्रव्यवाचित्वं तु प्रातिपदिकस्यैव संभवति, न तु सुबन्तस्य शक्तिप्रधानत्वात्रापि तिङन्तस्य क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः । काण्डे इति । द्वयोरपि शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुंसकार्थवृत्तित्वं सुबन्तस्यापीति भावः । रमते ब्राह्मणकुलमिति । यथैव साधनाश्रयां संख्यामाख्यातमुपादत्ते तथा तल्लिङ्गमपि । अव्ययप्रतिषेध इति । यथोपवर्णितन्यायेनाव्ययस्यापि लिङ्गयोगात्प्राप्तिः । दोषा ब्राह्मणकुलमिति । दोषासहचरितत्वाद् ब्राह्मणकुलमव दोषाशब्देनोच्यते इति ह्रस्वप्रसङ्गः । नात्राव्ययमिति । दोषाशब्दो रात्रावित्यर्थे वर्तते । दिवाशब्दोऽप्यहनीत्यत्रेति । ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रियाणामधिकरणं कालो भवन् ब्राह्मणकुलस्याधिकरणं भवति । दोषा दृश्यते चरत्यधीते वेति । आधेयव्यवधानेनाधिकरणस्य क्रियाधारणात् । काण्डीभूतमिति । प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः । द्वयोरप्यत्र तयोः नपुंसकत्वाद् ह्रस्वप्रसङ्गः । कृते ह्रस्वत्वे, च्वौ चेति दीर्घो भविष्यतीति चेत् । ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वाद्दीर्घे कर्तव्येऽसिद्धत्वाद्दीर्घाप्रसङ्गः । एवं रमते इत्यत्रापि ह्रस्वे सति टेरेत्वस्याप्रसङ्गः । न वेति । असत्त्ववाचित्वादव्ययस्य न तेन लिङ्गं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । न चैतयोरिति । आख्यातस्य शक्त्याश्रयद्रव्यसंख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं, न तु तल्लिङ्गप्रतिपादने । विचित्रत्वाद्भावशक्तीनाम् । काण्डे तिष्ठत इत्यत्रापि संख्यायाः प्राधान्यान्नपुंसकत्वायोगः । अवश्यमिति । यद्यवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते इत्यर्थः । यत्तस्येति । साक्षात् तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः । यस्य

नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य । यञेकादेशदीर्घैत्त्वेषु प्रतिषेधः * । यञेकादेशदीर्घैत्त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय । युगवरत्रार्थम् । युगवरत्रेभ्यः । यञेकादेशदीर्घैत्त्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् * । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ ४७ ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥ उपसर्जनह्रस्वत्वे च * । किम् । यञेकादेशदीर्घैत्त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । अतिखट्वाय । अतिखट्वार्थम् । अतिखट्वेभ्यः । उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धमित्येव । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम् * । गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किमिदं टाङिति । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । टापः प्रभृत्या ष्यङो ङकारात् । किं प्रयोजनम् । कृन्निवृत्त्यर्थम् । कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं मा भूदिति । अतितन्त्रीरतिश्रीरतिलक्ष्मीरिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति । स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति । न दोषो भवति । यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । इह न प्राप्नोति । अतिराजकुमारिरतिसेनानीकुमारिरिति । अस्त्रीप्रत्यये नेत्येवं तत् । ईयसो बहु-

---

त्ववयवद्वारकं तस्य मा भूत् । अथवा तस्यैवानुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः । विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति ह्रस्वाभावः । सूत्रकारेण तु प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके वृत्तिसम्भवात् । तेनान्तवद्भावादतिदिष्टप्रातिपदिकस्य ह्रस्वाभावः । युगवरत्रायेति । दीर्घे कृते पुनर्ह्रस्वः पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्गः ॥ ४७ ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ कृन्निवृत्त्यर्थमिति । धातुस्त्रिया अपि कृदन्तत्वाद्भेदेनाऽनिर्देशः । भाष्यकारस्तु तदेव विभज्य व्याचष्टे । कृत्स्त्रियाश्चेति । स्वरितेनेति । स्वरितेनाधिकार इति योगोऽनेकधा व्याख्यातः । ततश्च यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारो गृह्यते इत्यपि तस्यार्थः । स्त्रियां क्विन्नित्येतत्प्रकरणविहितानां तु ह्रस्वभावित्वाभावादग्रहणम् । अस्त्रीप्रत्यये नेत्येवं तदिति । ननु ष्यङः सम्प्रसारणमित्यत्रातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणाभावार्थमनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयस्तदादिनियमप्रतिषेधः प्रदर्शित इत्युपसर्जनत्वादिह नियमेन भाव्यम् । नैष दोषः क्वचिदुपसर्जनेऽपि तदादिनियमो न भविष्यति । हल्ङ्याब्भ्य इत्यत्र दीर्घग्रहणात् अन्यथा निष्कौशाम्बिरतिखट्व इत्यादावुपसर्जनत्वादङ्याबन्तत्वात्सुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन । कथं तर्ह्यनुपसर्जनादित्यत्र कौम्भकरेयो न सिद्ध्यतीत्युस

व्रीहौ पुंवद्वचनम्॥*। ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्भावो वक्तव्यः। बह्व्यः श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसी
विद्यमानश्रेयसी। पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो गोसमासनिवृत्त्यर्थम्॥*। पूर्वपदस्य च
प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। गोसमासनिवृत्त्यर्थम्। गोनिवृत्त्यर्थं समास-
निवृत्त्यर्थं च। गोनिवृत्त्यर्थं तावत् गोकुलं गोक्षीरं गोपालक इति। समासनिवृ-
त्त्यर्थम्। राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति। किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थ-
मिति न पुनरसमासोपि किं चित्पूर्वपदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात्। स्त्र्यन्तस्य
प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। न चान्तरेण समासं स्त्र्यन्तं
प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति। ननु चेदमस्ति खट्वापादो मालापाद इति। एकादेशे
कृतेऽन्तवद्भावात्प्राप्नोति। उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्। गोनिवृत्त्यर्थेन ताव-
न्नार्थः। गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। न चैतद्गो-
न्तम्। ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोन्तम्। व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन।
समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः। स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो
भवतीत्युच्यते। अप्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ। तत्र सम्बन्धा-
देतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्सोन्तो भवतीति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञे-
यम्। उच्यमानेपि हि प्रतिषेधे इह प्रसज्येत। पञ्च कुमार्यः प्रिया अस्य पञ्च-
कुमारीप्रियः। दशकुमारीप्रिय इति। कपि च*। कपि च प्रतिषेधो वक्तव्यः।
बहुकुमारीकः। बहुवृषलीकः। द्वन्द्वे च* द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुक्कु-
टमयूर्यौ। उक्तं वा* किमुक्तम्। कपि तावदुक्तं न कपीति प्रतिषेध इति।

यावता कारशब्दादपि ङीपि कृते तदादिनियमाभावात् कुम्भकारीशब्दात् ढक् भविष्यति
नैष दोषः। तदादिनियमाभावे कारीशब्दादपि कदाचित् ढक् स्यात्। पुंवद्वचनमिति।
यथा पुंविषये ईकारः श्रूयते न तु ह्रस्वत्वं प्रतिपद्यते तथेयसोपि पर इत्यर्थः। गोकुल-
मिति। प्रथमानिर्दिष्टमिति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम्। राजकुमारीपुत्र इति। राजकु-
मारीशब्दः समासप्रातिपदिकम्। इह तु कुमारीपुत्र इति कुमारीशब्दस्य प्रत्ययान्त-
त्वात् प्रातिपदिकत्वाभावः। उभयत इति। प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययश्चेहाश्रीयते। तत्र
यदि प्रातिपदिकस्यान्तवत् तदा स्त्रीप्रत्ययः परो नास्ति। अथ स्त्रीप्रत्ययस्यादिवत्।
तदा प्रातिपदिकत्वाभावः। गोऽन्तस्येति। उपसर्जनग्रहणेन गोस्त्रियौ विशेष्येते पश्चात्
ताभ्यां प्रातिपदिकमिति तदन्तविधिः। ग्रहणवतेत्यंतश्च प्रत्ययविधिविषयत्वादिह
नोपतिष्ठते। व्यपदेशिवद्भाव इति। ननु शेण्या अण् तस्य चेत्यत्र तस्य चेति सर्वस्य
शेष इति व्याख्यानात् स्वरूपमित्यस्यानुवृत्त्यनुशानात् गोकुलमिति ह्रस्वः प्राप्नोत्येव।
नैष दोषः। स्वं रूपमिति नानुवर्तते। तथा चाद्यन्तवत्सूत्रे येन विधिस्तदन्तत्वे इति
प्रयोजनमुक्तं तस्य चेत्येतत् तु तत्रत्यवार्तिकस्य शेषो न तु सूत्रस्य। अगोपुत्र इत्य-
त्रापि न भवति। अत्र ह्यन्यत्प्रातिपदिकं गोन्तम्। अन्यत्प्रति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम्।

नैतदस्त्युक्तम्। केण इति या ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेध इति। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्येत या च यावती च ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेध इति। इहापि तस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत प्रियं ग्रामणि ब्राह्मणकुलमस्य प्रियग्रामणिकः। प्रियसेनानिकः। इदं तर्ह्युक्तम्। कपि कृते अनन्त्यत्वाद् ह्रस्वत्वं न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं कप् क्रियतां ह्रस्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात् कप्। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। अन्तरङ्गतरः कप्। ननु चायं कप् समासान्त इत्युच्यते। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। येषां पदानां समासः न तावत्तेषामन्यद्भवति कपं तावत् प्रतीक्षते। द्वन्द्वेप्युक्तम्। किमुक्तम्। परवल्लिङ्गमिति। शब्दशब्दार्थाविति। तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति। गोस्त्रियोः॥

लुक्तद्धितलुकि॥ ४९॥ तद्धितलुक्यवन्त्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः *। अवन्ती। कुन्ती। कुरूः। तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधोऽलुक्परत्वात् *। तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। लुकस्मान्न भवति। अलुक्परत्वात्। लुकीत्युच्यते न चात्र लुकं पश्यामः। लुकीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम्। न हि लुका पौर्वापर्यमस्ति। का तर्हि। सत्सप्तमी। लुकि

पञ्चकुमारीप्रिय इति। त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोर्द्विगुसमास इति पञ्चकुमारीशब्दः पूर्वपदं भवति। कपि चेति। अन्तरङ्गत्वाद् ह्रस्वः प्राप्नोति ततः कबिति भावः। कपीति च विषयसप्तमी। कुक्कुटमयूर्याविति। समासार्थे अवयवार्थस्याप्राधान्यादनेकमित्यस्यानुवृत्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्च मयूरीशब्दस्योपसर्जनत्वम्। अनन्त्यत्वादिति। समासान्त इति वचनात् कबेव समासस्यान्त इति स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवति। परत्वात्कबिति। सावकाशश्च कप् बहुयवागूक इत्यादौ। अन्तरङ्गमिति। उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वात् कप् तु समासविशेषं बहुव्रीहिं नद्युत्तरपदमपेक्षत इति बहिरङ्गः। अन्तरङ्गतर इति। पराभ्युपगमापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः। तादर्थ्यादिति। ततश्चावयवापेक्षत्वात्कप समुदायापेक्षो ह्रस्वो बहिरङ्गः। द्वन्द्वेप्युक्तमिति। परिहारान्तरमप्यत्रास्ति। अवयवार्थावेव परस्परसहितौ द्वन्द्वार्थ इति प्राधान्यादुपसर्जनत्वाभाव इति॥ ४८॥

लुक्तद्धित॥ अवन्त्यादीनामिति। अवन्तीत्यत्र भवत्यवन्तिशब्द उपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययश्चास्ति लुक् तद्धितस्य कृत इत्यस्ति लुक्प्राप्तिः। अलुक्परत्वादिति। यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तात्परस्य तद्धितस्य लुक् तत्र लुका भाव्यमत्र तु कृते लुकि स्त्रीप्रत्ययः कृतः। न हीति। लुको नीरूपत्वाद् बुद्धिपरिकल्पितं तु लुकः परत्वमाश्रित्य वार्तिककृतोक्तमलुक्परत्वादिति। न च जातिरिति। उपसर्जनग्रहणेन स्त्रीप्रत्ययो विशेष्यते। अप्रधानं चेहोपसर्जनं गृह्यते न शास्त्रीयमसंभवात्। अवन्तीत्यत्र चापत्यलक्षणा जातिः स्त्रीत्वयुक्ता प्राधान्येनाभिधीयत इत्यर्थः। अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्रस्वाभावः। आमलकमित्या-

सतीति। सत्सप्तमी चेत् प्राप्नोति। एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सद् आचार्यो न व्यपदिशति। किम्। उपसर्जनस्येति वर्तते इति। न च जातिरुपसर्जनम्। लुक्तद्धि॥

इद्गोण्याः॥ ५०॥ इद्गोण्या नेति वक्तव्यम्। गोण्या नेत्येव सिद्धम्। नार्थ एत्त्वेन। का रूपसिद्धिः। पञ्चगोणिर्दशगोणिः। ह्रस्वता हि विधीयते। ह्रस्वत्वमत्र विधीयते। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति। इति वा वचने तावत्। इदित्त्वेवोच्येत नेति वा। कोन्वत्र विशेषः। मात्रार्थं वा कृतं भवेत्। अथ वा मात्रार्थमिदं वक्तव्यम्। गोणीमात्रमिदम्। गोणिः। अपर आह। गोण्या इत्त्वं प्रकरणात्। अशिष्यं गोण्या इत्त्वम्। किं कारणम्। प्रकरणात्। प्रकृतं ह्रस्वत्वम्। ह्रस्व इति वर्तते। न तु सूच्याः। सूच्याद्यर्थमथापि वा। सूच्याद्यर्थमिदं द्रष्टव्यम्। पञ्चसूचिः। दशसूचिः। इद्गोण्या नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि विधीयते। इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत्। गोण्या इत्त्वं प्रकरणात् सूच्याद्यर्थमथापि वा॥ १॥

लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने॥५१॥ व्यक्तिवचने इति किमर्थम्। शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषः तस्य ग्रामस्य वनं शिरीषवनम्। किं च स्याद्विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं प्रसज्येत। अपर आह। कटुकबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुकबदरी। षष्ठी युक्तवद्भावेन मा भूदिति। अथ व्यक्तिवचने इत्यप्युच्यमाने कस्मादेवात्र

दौ तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा लिङ्गविशिष्टस्यैवेहोपादानाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया उपस्थानाभावः। कुरूरित्यत्रापि उभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यप्रातिपदिकत्वम्॥४६

इद्गोण्याः॥इति वा वचनइति। इतीति सप्तमी। इच्छब्देप्युच्यमाने गौरवाभाव इत्यर्थ। गोणिरिति। यदा मात्रचो लुक् क्रियते तदा लुकि प्रतिषिद्धे सिद्ध्यत्येव ह्रस्वत्वम्। तस्मात्प्रथमाविधाने परिमाणग्रहणस्य प्रयोजनम्। तद्धितमन्तरेणापि यदा परिमाणशब्दः परिमेये वर्तते तदापि प्रथमा यथा स्यादिति। एवं चानुपसर्जनत्वादभेदोपचारेण प्रमेयवृत्तित्वाद्प्राप्तो ह्रस्व इति इत्त्वं विधीयते। सर्वत्र तर्हि गोण्या इत्त्वप्रसङ्गः। एवं तर्ह्यु, पसर्जनस्येति वर्तते न तु तद्धितलुकीति। तेन यत्र स्वार्थोपसर्जनमर्थान्तरं प्रत्याय्यते तत्रेत्त्वविधिर्ह्रस्वत्वं तु न स्यादप्रातिपदिकत्वात्। अशिष्यमिति। गोस्त्रियोरित्यस्यानन्तरं गोण्या इति लुगपवादह्रस्वार्थं वक्तव्यम्। न तु सूच्या इति। इत्त्वं प्राप्नोतीति शेषः। क्व चित्तु ननु सूच्या इति पाठः। तत्रेत्त्वमिष्यतइत्यध्याहारः। इद्ग्रहणे सति योगविभागो लभ्यते। गोणिरिति तु मात्रचो लोपेन सिद्ध्यति॥ ५०॥

लुपि॥ प्रकृत्यर्थसंबन्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये प्रत्ययार्थे अतिदिश्येते। शिरीषा इति वरणादित्वादणो लुप्। ग्रामवाचित्वाद्वनस्पतिवाचित्वाभावाण्णत्वाभावः। फली वनस्पतिर्ज्ञेय इत्ययं भेदो णत्वविधौ नाश्रित इति फलाभावेपि शिरीषस्यास्ति वनस्पतित्वम्। षष्ठीति प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्य प्रत्ययार्थेतिदेशात्षष्ठीप्रसङ्गः। षष्ठ्यपीति। वचनशब्देन ह्येकवचनादयः प्रत्यया उच्यन्ते तत्र वाक्यावस्थायां षष्ठ्यादर्शना-

न भवति। षष्ठ्यापि हि वचनम्। नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम्। किं तर्हि। अन्वर्थग्रहणमुच्यते वचनमिति। एवमपि षष्ठी प्राप्नोति। षष्ठ्यापि ह्युच्यते लुपोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। आतिदेशिकी तर्हि प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम्। वक्तुश्च कामचारः प्राग् वृत्तेर्लिङ्गसंख्ये ये प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगरं वृत्तं चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम्। वृत्ते च युक्तम्*। वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते। कामचारश्च प्रयोक्तुः। प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेष्टुम्। वृत्तस्य वा ये लिङ्गसंख्ये ते। यावता कामचारः। वृत्तस्य लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते न प्राग्वृत्तेर्ये। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अन्यत्राभिधेयस्य व्यक्तिवचनाभावाल्लुपि युक्तवदनुदेशः*। अन्यत्राभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति। क्वान्यत्र। लुकि। लवणः सूपः। लवणा यवागूः। लवणं शाकमिति। अन्यत्राभिधेयवद्व्यक्तिवचनानि भवन्ति लुकि। इहाप्यभिधेयवल्लिङ्गवचनानि प्राप्नुवन्ति इष्यन्ते चाभिधानवत्स्युरिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति लुपि युक्तवदनुदेशः। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। लुपोऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते*। लुब्नामेयमदर्शनस्य संज्ञा क्रियते। न चादर्शनस्य लिङ्गसंख्ये

तस्या एवात्रातिदेशः प्राप्नोति नेदमिति। एकवचनादिसंज्ञाविधानकाले अनुनिष्पादी वचनशब्दोऽपि संज्ञात्वेन नियुक्त इति प्रत्ययः पारिभाषिकं वचनमुच्यते। अन्वर्थग्रहणमिति। संख्यालक्षणोऽर्थोऽतिदिश्यत इत्यर्थः। षष्ठ्यपि ह्युच्यत इति। संख्यातिदेशे तद्वचनेन शब्देन प्रवर्तितव्यम्। षष्ठ्यापि संख्याया प्रतिपादिकेति भावः। षष्ठीशब्देन च षष्ठ्यर्थं संख्यालक्षणोऽभिधीयते। अथ वा षष्ठ्यप्युच्यते संख्याप्रतिपादनार्थमित्यर्थः। लुपोक्तत्वादिति। लुप्सहचरितेन शब्देनोक्तत्वादित्यर्थः। अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति व्यतिरेकाभाव इत्यर्थः। आतिदेशिकीति। संख्यायामतिदिष्टायां तद्वाची शब्दः प्रयोक्तव्यः। वाक्ये च षष्ठी दृश्यते इति तस्या एव च प्रसङ्गः। प्रागपीति। प्रत्ययार्थेन प्रकृतिवाच्यं वस्तु संबद्धं वाक्यावस्थायां वृत्त्यवस्थायां चेत्यर्थः। वक्तुश्चेति। चशब्दो भिन्नक्रमः प्राग् वृत्तेरित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। ततश्चायमर्थः। प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये चशब्दात् वृत्तस्य ये ते अतिदेष्टुं कामचारः। वृत्तस्येति। प्रत्यासत्त्येति भावः। वृत्तावुपसर्जनस्यापि क्व चित्संख्याविशेषावगतिर्भवति। यथा तावकीनो मामकीन इत्यादेशात् संख्याभेदावगमः। तथेह प्रत्ययार्थे अतिदिष्टसंख्यावगमात् प्रकृत्यर्थे तदवसायः। यथा आदेशे प्रथमासामानाधिकरण्यदर्शनात् लटि तदवगतिः। तत्र च वृत्तावुपसर्जनं प्रधानार्थमभिधत्त इति व्यतिरेकाभावात् संख्यामात्रप्रतिबद्धा प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव भवति। क्व चिदधिको ग्रन्थः पठ्यते। अथ वा प्राग् वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते। षष्ठी कस्मान्न भवति। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति तत्रायमर्थः। वाक्यावस्थायां प्रकृत्यर्थस्य

शक्येते अतिदेष्टुं लुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते। न वा ऽदर्शनस्याशक्यत्वादर्थगतिः साहचर्यात्*। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अदर्शनस्याशक्यत्वात्। अदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये अशक्ये अतिदेष्टुमिति कृत्वा अदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति। साहचर्यात्। योगाभावाच्चान्यस्य*। अदर्शनेन योगो नास्तीति कृत्वा अदर्शनसहचरितो योर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात्। समासउत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः*। समासे उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः। मधुरा पञ्चालाः। किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। समासउत्तरपदस्यैव। क्व मा भूत्। पञ्चालमधुरे इति। लुपि युक्तवत्।

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥ कथमिदं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति आहो स्विज्जातेर्यानि विशेषणानीति। किं चातः। यदि विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति। सिद्धं पञ्चाला जनपद इति। सुभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति। न सिद्ध्यति। अथ विज्ञायते जातेर्यानि विशेषणानीति। सिद्धं सुभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति। पञ्चाला जनपद इति न सिध्यति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति नापि जातेर्यानि विशेषणानीति। कथं तर्हि विशेषणानां युक्तवद्भावो भवति। आ जातेः। आजातिप्रयोगात्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम्*। जातिनिवृत्त्यर्थो ऽयमारम्भः। किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थ इति। न पुनर्विशेषणानामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति। समानाधिकरणत्वात्सिद्धम्*। सामानाधिकरण्याद्विशेष-

---

ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदिश्येते षष्ठी तु व्यतिरेकनिबन्धना। न चेह प्रत्ययार्थस्य व्यतिरेकोस्ति। न च व्यतिरेकसहिता संख्या अतिदिश्यते। संख्यामात्रातिदेशे संबन्धसहितसंख्यातिदेशाभावात्। किमर्थमिति। अन्तरेणाप्यतिदेशं लिङ्गसंख्ये सिद्धे। यथाऽऽपो दारा इत्यादाविति प्रश्नः। अन्यत्रेति। अभेदं लिङ्गसंख्ययोराश्रित्य वार्तिककारेण पठितम्। भाष्यकारस्तु वाचकभेदनिबन्धभेदावसायेन वर्तिना व्याचष्टे अभिधेयवदिति। अभिधानवदिति। अभिधानशब्देनोपसर्जनमभिधीयते। तेन हि प्रधानार्थोभिधीयते। तस्य चार्थद्वारको लिङ्गसंख्यायोगः। न वा दर्शनस्येति। अभावरूपत्वादिति भावः। योगाभावादिति। अदर्शनेन प्रकृत्यर्थेन युक्त इत्यर्थः। मधुरा पञ्चाला इति। वर्तिपदार्थापेक्षितपरस्परा द्वन्द्वार्थ इति सिद्धे ऽनियमः क्रियते। अत एव मधुरा गोदा इति भवति न तु मधुरा गोदाविति। द्वन्द्वेपि गोदार्थस्य द्वित्वानतिक्रमात् ॥ ५१ ॥

विशेष॥ कथमिति। किं सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः। विशेषणानां युक्तवद्व्यक्तिवचने जातिर्यदा विशेषणं तदा नेति। अथ वैयधिकरण्येन जातेर्यानि विशेषणानि तेषां नेति। अजातेरिति चासमर्थसमासः। भवति नञः सम्बन्धात्। उभयथा चाव्याप्तिः प्रतिषेधस्येति प्रश्नः। आजातिप्रयोगादिति। सूत्रे आङः प्रश्लेषो न तु नञः। अत्रायमर्थः। तावद्युक्तवद्भावो भवति यावज्जातिर्न प्रक्रान्ता यदा तु जातिः प्रक्रस्यते विशेषणत्वेन

णानां युक्तवद्भावो भविष्यति । यद्येवं, नार्थो ऽनेन । लुपोऽन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । क्वान्यत्र । बदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा वृक्ष इति । किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न तद् लिङ्गं जहाति । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । इदं तत्र तत्रोच्यते । गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति । तदनेन क्रियते । हरीतक्यादिषु व्यक्तिः※ । हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावेन । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि । खलतिकादिषु वचनम्※ । खलतिकादिषु वचनं भवति युक्तवद्भावेन । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि । मनुष्यलुपि प्रतिषेधः※ । मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । चञ्चा अभिरूपः । वध्रिका दर्शनीयः ।

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥ किं या एताः कृत्रिमाष्टिघु-

---

विशेष्यत्वेन वा तदा युक्तवद्भावो न भवतीति । बदरी सूक्ष्मकण्टकेति । मधुरादीनां विशेषणानां बदर्युपनिपाते तल्लिङ्गसंख्यायोगः । वृक्षोपनिपाते तु वृक्षाश्रयलिङ्गसंख्यायोगः । आविष्टलिङ्गेति । आविष्टं लिङ्गं यया सा ऽऽविष्टलिङ्गा नियतलिङ्गेत्यर्थः । सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सद्भावेऽपि केन चिच्छब्देन किंचिल्लिङ्गं प्रत्याय्यत इति शब्दविशेषापेक्षयाऽऽविष्टलिङ्गत्वमुच्यते । उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशादिति । जातेरुत्पत्तिविनाशायोगात् शब्दव्यवहारगतावुत्पत्तिविनाशौ गृह्येते तेनासंसारं यावच्छब्दो व्यवहारस्तावज्जातेर्नियतलिङ्गत्वमित्यर्थः । गुणवचनानामिति । पदसंस्कारपक्षे वाचनिकमेतत् । पदे हि पदान्तरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे नपुंसकं लिङ्गमुत्सर्गतः प्राप्तमेकत्वं च स्वतन्त्रनिरपेक्षत्वात्सन्निहितमिति शुक्लः पट इति प्राप्ते भाविनो बहिरङ्गस्य सम्बन्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये अनेन प्रतिपाद्येते । विशेषणानां गुणवचनानामित्यर्थः । युक्तवद्व्यक्तिवचने । आश्रयवल्लिङ्गसंख्ये इत्यर्थः । यदा तु वाक्यसंस्कारस्तदायमनुवाद एव । आश्रयविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तन्निष्ठत्वात् । तद्गतयोर्लिङ्गसंख्ययोः सिद्धत्वात् । यदा तु जातिविशेषणं तदा न भवति युक्तवद्भावः । हरीतक्यादिष्विति । नियमार्थमेतत् । तेन वचनमभिधेयाश्रयं भवति । खलतिक इति खलतिको नाम पर्वतस्तस्यादूरभवानि वनानीति लिङ्गमभिधेयाश्रयमेव भवति । मनुष्यलुपीति । विशेषणानामयं प्रतिषेधः । तेन चञ्चाभिरूप इत्यभिधेयाश्रये लिङ्गसंख्ये भवतः । तृणमयः पुरुषश्चञ्चा तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा । संज्ञायामिति विहितस्य कनो लुम्मनुष्य इति लुप् ॥ ५२ ॥

तदशिष्यम् ॥ किं या एता इति । प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः नेत्याहेति । प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यं बलवत् । न हि टिघुभादिसंज्ञानां प्रमाणत्वं युक्तवद्भावशास्त्रस्याशिष्यत्वे हेतुरुपपद्यते सम्बन्धाभावात् । संज्ञानमिति । अवगमः सम्प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र यथापो दाराः सिकता वर्षा इत्युक्ते लिङ्गसंख्याविशेषावगतिरुत्पद्यमाना प्रमाणम् । एवं पञ्चाला वरणा इत्यादावपि । न च पञ्चालादयो यौगिकाः अपि तु जनपदादीनां संज्ञास्ततो योगानवगमात् तद्धितो नोत्पद्यते इति लुबपि न वक्तव्यः । तत्र सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्र

भादिसंज्ञास्तत्प्रामाण्यादशिष्यम् । नेत्याह । संज्ञानं संज्ञा । तदशिष्यम् ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥ इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । बहवस्तेर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । यद्येकवचने शासितव्ये बहुवचनं शिष्यते एतदयुक्तम् । बहुष्वेकवचनमिति नाम वक्तव्यम् । अत उत्तरं पठति । जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यम् * जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यं भविष्यति । यत्तद् व्रीहौ व्रीहित्वम् । यवे यवत्वम् । गार्ग्ये गार्ग्यत्वम् । तदेकं, तच्च विवक्षितं तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति । इष्यते च बहुवचनं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचन, मेवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रैकवचनादेशे उक्तम् *। किमुक्तम् । व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अर्थातिदेशात्सिद्धम् * । अर्थातिदेशोयम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् । बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति । यावद्ब्रूयादेकोर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति । संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः* । संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति । एको यवः संपन्नः सुभिक्षं करोति । अस्मदो नामयुवप्रत्यययोश्च । * । अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नामप्रयोगे, अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि । युवप्रत्ययप्रयोगे अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि । युवग्रहणेन नार्थः अस्मदो नामप्रत्ययप्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि । अपर आह । अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं पटुर्ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि । अशिष्यं वा बहुवत् पृथक्त्वाभिधानात्* । अशिष्यो वा बहुवद्भावः किं कारणम् । पृथक्त्वाभिधानात् । पृथक्त्वेन हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते । बहवस्तेर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । किमुच्यते पृथक्त्वाभिधानादिति यावता इदानी-

---

भावात् केन चिच्छब्देन प्रत्याख्यमानं वस्तु कस्य चिल्लिङ्गस्य व्यञ्जकमिति दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा । बहुत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं चान्यत्र समारोप्यतइति संख्यायोगोपि सिद्धेः एका सिकतेत्याद्यपि शिष्टप्रयोगदर्शनात् सिध्यति ॥५३॥

जात्या ॥ जातिरुपलक्षणम् । द्रव्यं तु शब्दार्थ इति दर्शनाश्रयेणाह इदमयुक्तमिति । बहुष्वेकवचनमिति अत्र पक्षे जातेरुपलक्षणत्वेनाख्या जात्याख्येति व्याख्यानम् । जातिपदार्थपक्षाश्रयेणोत्तरमाह जात्याख्यायामिति । गार्ग्ये गार्ग्यत्वमिति । गोत्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमादेतदुक्तम् । बहुषु गर्गेषु गार्ग्यत्वस्याभिन्नस्याभावात् । एकस्मिंस्तु पिण्डे अवस्थाभेदानुगता डित्थत्वादिका जातिर्जात्याख्यायामिति वचनसामर्थ्याच्च गृह्यते । जातिपदार्थवादिमते हि सर्वे शब्दा जात्यर्थाभिधायिन इति सामर्थ्याद्भिन्नापिण्डविषया

मेवोक्तं जात्साख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति । जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम् * । जातिशब्देन हि द्रव्यमभिधीयते जातिरपि । कथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमभिधीयतइति । एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालकमासीनं पृच्छति अस्त्यत्र कां चिद्गां पश्यसीति । स पश्यति पश्यति चायं गाः पृच्छति च कां चिदत्र गां पश्यसीति । नूनमस्य द्रव्यं विवक्षितमिति तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं भविष्यति । यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति । जात्साख्याथाम् ॥

अस्मादो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥ अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । अहं ब्रवीमि । आवां ब्रूवः । वयं ब्रूमः । इमानीन्द्रियाणि कदा चित्स्वातन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति तद्यथा । इदं मे आक्षि सुष्ठु पश्याति । अयं मे कर्णः सुष्ठु श्रृणोतीति । कदा चित्पारतन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति । अनेनाक्ष्णा सुष्ठु पश्यामि । अनेन कर्णेन सुष्ठु श्रृणोमीति । तद्यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भविष्यति । यदा पारतन्त्र्येण तदैकवचनद्विवचने भविष्यतः । अस्मदो ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥ अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ । उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः । उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे । उदिताः पूर्वा प्रोष्ठपदाः । फल्गुनीसमीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो वर्तते । बहवस्तेर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । यदा तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्याति । फल्गुनी ॥

जातिराश्रीयते । बहूनामिति । बहूनामर्थानां बहुत्वमेवोच्यते इत्येकस्मिन्नर्थे बहुत्वमनेनातिदिश्यतइति । बहुत्वाद्बहुवचनं भवतीति नास्ति स्थान्यादेशभावः । एवं तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां द्वित्वबहुत्वयोरभिधानादर्थातिदेशात्स्थान्यादेशभावाभावः । संख्याप्रयोग इति । एकस्यैव बहुत्वातिदेशः क्रियमाण एकशब्दप्रयोगेपि प्राप्नोति पतिषेध उच्यते । उभयपदार्थपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यातुमाह अशिष्यमिति । तत्र कदा चिज्जातेः प्राधान्यं कदा चिद् द्रव्यस्येति यथेष्टप्रयोग उपपद्यते ॥५८॥

अस्मदः ॥ तद्यदेति । एकेन्द्रियप्रवृत्तौ चेतरेन्द्रियान्तराणामौदासीन्येन संविधातृत्वात् कर्तृत्वविवक्षेति वयं पश्याम इत्यादि सिद्धम् । शरीरइवेन्द्रियेष्वप्यहङ्कारोत्पादाद्वयमित्यनेनेन्द्रियाणामभिधानात् पारतन्त्र्यविवक्षायां त्विन्द्रियाणामहं ब्रवीमि इत्येकवचनं सिद्धम् । युष्मदस्मदोश्चैकशेषेस्मदोर्थद्वयाभिधानाद्द्विवचनमिति नार्थो योगेन । संप्रत्ययप्रामाण्याच्च युष्मदि गुरौ पक्षे बहुवचनं सिद्धम् ॥ ५९ ॥

फल्गुनी ॥ बहवस्तेर्था इति । अमावास्यायामप्यादित्यमण्डलं प्रविष्टेन चन्द्रेण नक्षत्राणां योगोस्त्येवेति तदापि बहुवचनमर्द्धर्चाः क्षत्रिण इत्यादिन्यायेन सिद्धम् । एकस्यां तु तारायां फल्गुनीशब्दो न वर्ततइति एकवचनाभावः । सर्वत्र लौकिकः प्रयोगः प्रामाण्येनाश्रीयते इत्यनवस्था न भवाति ॥ ६० ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥ विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥ इमावपि योगौ शक्यावकर्तुम्। कथम्। पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णेति सिद्धम् *। पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण इत्येव सिद्धम् ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥ तिष्यपुनर्वस्वोरिति किमर्थम्। कृत्तिकारोहिण्यः। नक्षत्रइति किमर्थम्। तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू च माणवकौ तिष्यपुनर्वसवः। अथ नक्षत्रइति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थम्। अयं तिष्यपुनर्वसुशब्दो ऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । अस्ति च कालवाची । तद्यथा बह्वस्तिष्यपुनर्वसवोतिक्रान्ताः कतरेण तिष्येण गत इति। तद्यो ज्योतिषि वर्त्तते तस्येदं ग्रहणम्। अथ वा नक्षत्रइति वर्त्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। विदेशस्थमपि तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात्। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्य इति नक्षत्रग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अथ वा नक्षत्रइति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं तिष्यपुनर्वसुपर्यायवाचिनामपि यथा स्यात्। तिष्यपुनर्वसू सिध्यपुनर्वसू। अथ द्वन्द्वइति किमर्थम्। यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां ते इमे तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः। बहुवचनस्येति किमर्थम्। उदितं तिष्यपुनर्वसु। कथं चात्रैकवचनम्। जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति अप्राणिनामिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्बहुव-

तिष्य ॥ नक्षत्र इति किमर्थमिति। तिष्यपुनर्वसवो माणवका इत्यत्र गौणार्थत्वान्न भविष्यतीति प्रश्नः। उत्तरवादिनस्त्वयमभिप्रायः । तिष्येण युक्तः कालस्तिष्यस्तिष्ये जातो माणवक इति यौगिकत्वान्नास्ति गौणार्थत्वम्। ज्योतिषि वर्ततइति । नन्वेकेनैव नक्षत्रग्रहणेन कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धा तत्र किं द्वितीयेन नक्षत्रग्रहणेन । नैतदस्ति। अन्तरङ्गः कालः बहिरङ्गस्तु माणवक इत्यन्तरङ्गस्यैव कालस्यैकेन नक्षत्रग्रहणेन निवृत्तिः स्यात्। यथा ऽकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिध्यते न कालकर्मेति मासमास्यते देवदत्तेनेत्यत्रापि भावे लकारः सिद्धो भवति। द्वितीयेन तु नक्षत्रग्रहणेन बहिरङ्गोपि माणवको निवर्त्यते। ननु नक्षत्रद्वन्द्वे इत्युक्ते अर्थाद् द्वयोरपि कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धैवेत्याह। अथ वेति। तिष्यपुनर्वस्वोरिति योगविभागः क्रियते नक्षत्रइति चानुवर्तते तेन यत्किंचित्तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तन्नक्षत्रवृत्त्योरेव भवतीत्यर्थः। यलोपे कृतमेव नक्षत्रग्रहणमित्यभिप्रायेण आह अथ वेति। स्वरूपग्रहणे प्राप्तेर्थग्रहणार्थं द्वितीयं नक्षत्रग्रहणम् । पुनर्नक्षत्रग्रहणे सत्यर्थस्यैवायमनपेक्षितोपात्तशब्दस्यातिदेश इति पर्यायाणामपि ग्रहणसिद्धिः। तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धा इति। केचिदाहुः। पुरुषा अन्यपदार्थः नक्षत्राणां तु बहुव्रीहिरिति द्विवचनप्रसङ्गः। अन्ये त्वाहुः। नक्षत्रवृत्तेः समासस्य ग्रहणे पुरुषाणामन्यपदार्थत्वे प्रसङ्ग एव नास्तीत्यवयवेन विग्रहः। समुदायः समासार्थ इति तिष्यादय एव विपर्यासविषया बहुव्रीहिणोच्यन्तइत्यस्ति प्रसङ्गः। जातिद्वन्द्वइति। कथमनयोर्जातिशब्दत्वम्। यावता जातिप्रदेशेषु भिन्नाधारा जातिर्गृह्यते नत्ववस्थाभेदकल्पितभेदकवस्तुविषया। एवं तर्हि प्रतिमन्वन्तरे भिन्नानि नक्षत्राणीति

चनग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । बाभ्रवशालङ्कायनं बाभ्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति । अथ वा नात्र भवन्तः प्राणिनः प्राणा एवात्र भवन्तः ॥

इति महाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥ रूपग्रहणं किमर्थम् । समानानामेकशेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने यत्रैव सर्वं समानं शब्दोर्थश्च तत्रैव स्याद् वृक्षाः प्लक्षा इति । इह न स्यादक्षाः पादा माषा इति । रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते । श्रुतौ च रूपग्रहणम् । अथैकग्रहणं किमर्थम् । सरूपाणां शेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने द्विबह्वोरपि शेषः प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ शेषग्रहणं किमर्थम् । सरूपाणामेक एकविभक्तावितीयत्युच्यमात्रे आदेशोयं विज्ञायेत तत्र को दोषः । अश्वश्चाश्वश्चाश्वौ । आन्तर्यतो ह्युदात्तवतः स्थानितो ह्युदात्त-

---

दर्शने भिन्नाधारा जातिःसंभवतीति न कश्चिद्दोषः। सर्वो द्वन्द्व इति । अप्राणिजातिद्वन्द्वो नित्यमेकवद्भवति । प्राणिद्वन्द्वस्तु विकल्पेन । न्यायसिद्धश्चार्थो बहुवचनग्रहणेन लिङ्गेन सूच्यते । एकवद्भावप्रकरणं हि विषयविभागार्थमारब्धम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव न तु प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति । ततस्तत्प्रकरणानुपात्तानां समाहारेतरेतरयोगयोर्द्वन्द्वः सिद्ध एव । अथ वेति । न ह्येतेषु लोके प्राणिव्यवहार प्रसिद्ध इति भाव. । प्राणा एवेति । तदधीनस्थितित्वात्प्राणिनामेत एव प्राणा उच्यन्ते ॥ ६३ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

सरूपा ॥ रूपग्रहणमिति । रूपस्यान्तरङ्गत्वादहेयत्वादुपदेशानपेक्षणाच्च तत्कृतमेव समानत्वं ग्रहीष्यते । प्रतिपत्तिलाघवं च समानानामित्युच्यमाने भवति । रूढशब्दत्वात्समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात् । सरूपाणामिति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थावगमात् प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति प्रश्न. । शब्दोर्थश्चेति । स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापित व्याकरणे रूपवदर्थोप्यङ्गीक्रियतइति । ततश्चार्थरूपाभ्यां समानत्वं गृह्येतेत्यर्थः । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्च शब्दसंबन्धिरूपं गृह्यते न तु चक्षुर्ग्राह्यमित्याह श्रुतौ चेत । श्रोत्रोपलब्धावित्यर्थः । अथ वा श्रोत्रेन्द्रियं श्रुतिरुच्यते । एकग्रहणमिति । शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्यादेकस्यैव शेषो भविष्यति । शिष्यत इति शेष इति कर्मसाधनपक्षेप्येकत्वसंख्याया विवक्षितत्वादेक एवावशिष्यतइति प्रश्नः । द्विबह्वोरिति । द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थः । तत्र भावसाधनपक्षे व्याप्तिन्यायाश्रयेणानेकस्यापि शेषः स्यात् । कर्मसाधनपक्षेपि संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्संख्याया अविवक्षा स्यात् । यथा ग्रहं संमार्ष्टीति भावः । शेषग्रहणमिति । सरूपाणामेकः साधुर्भवतीति वाक्यशेषोध्याहरिष्यतइति भावः । आदेशोयमिति । षष्ठी स्थानयोगेति नियमात् । तत्र को दोष इति । अन्तरतम एक आदेशः प्रवर्तिष्यतइति भावः । इतरस्तु स्वरे दोषमाह अश्वश्चाश्वश्चेति । द्व्युदात्तवत इति । द्वावुदात्तवन्तावश्वशब्दो यस्य समुना-

वानादेशः प्रसज्येत । लोप्यलोपिता च न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः । गर्गा वत्सा बिदा उर्वाः । यञ्यो बहुष्वञ्यो बहुष्वित्युच्यमाने लुङ् प्राप्नोति । मा भूदेवम् । यञन्तं यद्बहुषु अञन्तं यद्बहुष्विसेवं भविष्यति । नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । एकविभक्ताविति किमर्थम् । पयः पयो जरयति वासो वासश्छादयति ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहीति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम् ॥ । प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते । किमिदं प्रत्यर्थमिति । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेतस्मात्कारणाद् नैकेन शब्देनानेकस्याभिधानं प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्रानेकार्थाभिधानेनेकशब्दत्वम् ॥ । तत्रानेकार्थाभिधाने अनेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इष्यते च एकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति । तस्मादेकशेषः ॥ । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । किमिदं प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविश-

---

यस्य स ह्युदात्तवान् समुदायः । आदेशोपि द्वावुदात्तवन्तावुदात्तगुणयुक्तावकारौ यस्येति ह्युदात्तवानुच्यते । एतच्चोपलक्षणं तेन ह्यनुदात्तस्य ह्यनुदात्त आदेशः प्राप्नोति । लोप्यलोपितेति । लोपनीयस्य लोपित्वं लोपसम्बन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थः । गर्गा इति । प्रकृतिरर्थाभेदादेकैव । यञ्प्रत्ययास्तु बहवः । यञाकृतश्च एकत्वाद् व्यवधानाभावादनेकस्यापि प्रत्ययस्य परत्वं न विरुध्यते । तत्र गर्ग य य य इति स्थिते यदा गर्गशब्दमुक्त्वा प्रत्ययानामेवैको यशब्द आदेशः क्रियते तदा तस्य बह्वर्थत्वाल्लुक् सिध्यति । यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रकृतिकः क्रियते तत्र गर्ग य इत्यस्यान्ययोश्च यशब्दयोर्गर्गयशब्द आदेशः । तत्र यशब्दान्तस्य बहुषु वृत्तिः न तु प्रत्ययमात्रस्येति भावः । यञन्तं यद्बहुष्विति । आदेशपक्षेपि वचनसामर्थ्यात् सारूप्यात् यञ्बुद्ध्युत्पादाद्यञन्तमेतदित्याश्रीयते । काश्यपा इति । काश्यप इवायं तत्प्रतिकृतिरितीवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थे चापण्यइति लुप् ततः काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्चेति प्रतिकृतिप्रचयविवक्षयामेकः काश्यपशब्दः प्रयुज्यते स च बह्वर्थोञन्तश्चेति लुक्प्रसङ्गः । लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति परिहार उत्तरत्र वक्ष्यते इतीह नोक्तः । पय इति । उत्तरत्रार्थविप्रतिषेधादिति प्रत्याख्यानं करिष्यते । किमर्थं पुनरिति । जातिः शब्दार्थः । तस्याश्चैकत्वादनेकशब्दाप्रयोगः । आश्रयगतसंख्याप्रतिपादनाय च द्विवचनबहुवचने भविष्यत इति प्रश्नः । द्रव्यं पदार्थ उपलक्षणं त्वाकृतिरिति दर्शने सूत्रमारब्धव्यमित्याह प्रत्यर्थमिति । यावन्ति द्रव्याणि विशिष्टगुणक्रियावत्तया विवक्षितानि तावतां शब्दानामेकैकार्थोपक्षयाणां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इत्यर्थः । किमिदमिति । यदि हेतुरहितं दृष्टान्तमाश्रित्य विरूपानेकशब्दप्रयोगदर्शनात्सरूपैकशेष आरभ्यते तदा सरूपैकशब्दप्रयोगदर्शनाद्विरूपानेकशेषः किमिति नारभ्यतइति प्रश्नः । प्रयोगात्तु शब्दशक्तावनुगम्यमानायां न किंचिदारब्धव्यम् । द्रव्यपदार्थपक्षेपि स्वभावादेकः शब्दो ऽनेकमर्थं द्यादिवत् प्रत्याययिष्यति । अन्यथा

न्तइसेतं दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते न पुनरप्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्तइसेतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामेनकशेष आरभ्यते। तत्रैतत्स्यात्। लघीयसी सरूपनिवृत्तिः। गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिः तच्च न। लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः। किं कारणम्। यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्रावरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या स्यादेवमप्येतस्मिन् सति किं चिदाचार्यः सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते। किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति। एवं भवितुमर्हति। एकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्विभक्तेः *। एकविभक्ताविति चेत्तन्न। किं कारणम्। अभावाद्विभक्तेर्न हि समुदायात्परा विभक्तिरस्ति। किं कारणम्। अप्रातिपदिकत्वात्। ननु चार्थवत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति। नियमात्र प्राप्नोति। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति। यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष उच्यते। पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात् *। पृथक्सर्वेषामिति चेद् एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति। किमुच्यते एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति। यावता समयः कृतः न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति। तदाश्रयत्वात्

एकशेषारम्भेपि कथं प्रत्यायकः स्यात् नहि स्वतो ऽसती शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते। मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्थं च यथास्थितप्रयोगानुसरणे कोनुरोधः सरूपैकशेषारम्भे न पुनर्विरूपानेकशेषारम्भे लाघवायैकशेषारम्भश्चेत्तन्न। लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः। तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकरूपैव भवति। एकशेषे तु प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। अवरतो द्वयोरिति। यदा त्रयाणामेकः शिष्यते यदा द्वयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः। शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात्। यदा तु द्वयोरेकशेषस्तदैकस्य निवृत्तिः। चतुष्प्रभृतीनां त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयभेदाद्बुद्धिगौरवापत्तिरित्यर्थः। सुकरतरकं चेति। एवं हि प्रकरणमभिन्नरूपं भवति वृद्धो यूनेत्यादिभिः सूत्रैरेकशेषस्य विधानात्। अनेकशेषारम्भे त्विह पृथक् प्रस्थानतया गौरवं स्यादित्यर्थः। किं पुनरिति। किमयमेकशब्दः संख्यावाची तुल्यतावाची वेति प्रश्नः। एवं भवितुमिति। संख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात्। नाभावादिति। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानामेव द्वन्द्वः क्रियते। वर्तिपदार्थानां सर्वत्र संख्याभेदावगमे प्रमाणाभावात्। गुणे च संख्या विवक्ष्यते यथा पशुना यजेतेति। एवं चैकैकस्मात् प्रातिपदिकात् स्वादिभिरुत्पत्तव्यं न तु समुदायात्। यत्र क्वचिद् गुणेपि संख्या न विवक्ष्यते यथा कर्तुरीप्सिततमामिति द्वयोर्बहूनां वेप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा प्रवर्तते तत्र नान्तरीयकं संख्याया उपादानमिति लक्ष्यासिद्ध्यर्थमाश्रीयते। नन्वु चेति। अवयवार्थातिरेकेण परस्परापेक्षायां सत्यां समुदायार्थोपजननात् सरूपसमुदायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसंज्ञास्ति तया सरूपसमुदाय एकं प्रातिपदिकमिति स्वाद्युत्पत्तिरविरुद्धा। अर्थवत्समुदायानामिति। अविशेषेण नियमो न तु सुबन्तानामेवेति मन्यते। इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह यदि पुनरिति। पृथक् सर्वेषा

प्राप्नोति। यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति। अग्निचित्सोमसुदिति यथा। यत्र च प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृतिकस्य प्रयोगो भवत्यधुना इयानिति यथा। अस्तु। संयोगान्तलोपेन सिद्धम्। कुतो नु खल्वेतत् परयोर्वृक्षशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति न पुनः पूर्वयोरिति। तत्रैतत्स्यात्पूर्वनिवृत्तावपि, सत्यम्। संयोगादिलोपेन सिद्धमिति। न सिध्यति। तत्रावरतो द्वयोस्सकारयोः श्रवणं प्रसज्येत यत्र च संयोगान्तलोपो नास्ति तत्र च न सिध्यति। क्व च संयोगान्तलोपो नास्ति द्विवचनबहुवचनयोः। यदि पुनः समासएकशेष उच्यते किं कृतं भवति कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति। तत्तर्हि समासग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमिति। समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः *। समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषो भवति। स्वर। अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ। समासान्तोदात्तत्वे कृते एकशेषः प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। समासान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकशेष इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्समासान्तोदात्तत्वम्। समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति। स्वर। समासान्त। ऋक्च ऋक्च ऋचौ। समासान्ते कृते असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। समासान्तः क्रियतामेकशेष इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्समासान्तः। समासान्ते च दोषो भवति। अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम् *। अङ्गाश्रये

मिति। वृक्षस् इति स्थिते विभक्तौ परतो यानि सरूपाणि तेषामेकशेषउच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात् प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्तीनां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः। संयोगान्तलोपेनेति। वृक्ष स् स् स् इति स्थिते संयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते तत्र पूर्वपदं सकारान्तं द्वौ सकारौ पदे इति पदत्रयं संपद्यतइति कुतो लोपः। संयोगान्तलोपस्य चापवादःसंयोगादिलोपस्तेन भाव्यम्। पूर्वत्रासिद्धमिति वचनाद्धल्ङ्यादिलोपेनैव न भाव्यम्। अत्र व्याचक्षते। संयोगस्य योन्तः सकारस्तस्य लोपः स च हल्ङ्याब्भ्य इत्यनेनेति। संयोगादिलोपेनेति। अत्राप्येकपदस्य संयोगस्यादिर्नास्तीति हल्ङ्यादिलोपमेव संयोगादिलोपं प्रतिपन्नाः। संयोगश्चासौ प्रत्येकं हलां संयोगसंज्ञेति पक्षाश्रये, आदिश्च वृक्षशब्दापेक्षया तस्य लोपो हल्ङ्याबित्यनेनेत्यर्थः। अवरत इति। स् वृक्षसिति प्राप्नोति। दुष्टत्वप्रतिपादनपरं चैतत् न पुनः कदा चिन्नयाणां श्रवणप्रतिपादनार्थम्। द्विवचनबहुवचनयोरिति। ये स्वभावादेव द्विवचनबहुवचनान्ताः प्रयुज्यन्ते गोदा दाराः सिकता इत्यादयः तत्र द्विवचनबहुवचनेषु परत एकशेषे सति द्विवचनबहुवचनानां श्रवणाप्रसङ्गः। कृतैकशेषाणां वा पुनरेकशेषे क्रियमाणे द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः। कश्चिद्वचनलोप इति। यस्त्वया कश्चिद्वचनलोप उक्तः स परिहृतः। अथ वा सुपां परिहृतो न तिङामित्यर्थः। स्वरसमासान्तेष्विति। समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे

च कार्ये एकशेषो वक्तव्यः। स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः। अङ्गाश्रये कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यमङ्गाश्रयं क्रियतामेकशेष इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादङ्गाश्रयम्। तिङ्समासे तिङ्समासवचनम् *। तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्यः। एकं तिङ्ग्रहणमनर्थकम्। समासे तिङ्समास इत्येव। नानार्थकम्। सिङ्समासे प्रकृते तिङ्समासो वक्तव्यः। तिङ्विधिप्रतिषेधश्च *। चिङ् च कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेध्यः। पचति च पचति च पचतः तश्शब्दो विधेयः तिशब्दः प्रतिषेध्यः। यदि पुनरसमासएकशेष उच्येत। असमासे वचनलोपः *। यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः। ननु चोत्पततैव वचनलोपं चोदिताः स्मः। द्विवचनबहुवचनविधिं द्वन्द्वप्रतिषेधं च वक्ष्यति तदर्थं पुनश्चोद्यते। द्विवचनबहुवचनविधिः *। द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति। द्वन्द्वप्रतिषेधश्च *। द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति। चार्थे द्वन्द्व इति द्वन्द्वः प्राप्नोति। नैष दोषः। अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते। सावकाश एकशेषः। कोवकाशः। तिङन्तान्यवकाशः। यदि पुनः पृथ-

---

च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वानुदात्तत्वं प्राप्नोत्यथ परशेषस्तदाश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। परत्वादिति। ननु नाप्राप्ते समासान्तोदात्तत्वे आरभ्यमाणएकशेषस्तस्य बाधकः। नैतदस्ति। निरवकाशो हि बाधको भवति। कृते च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवर्तनाद्वा विरोधाभावाच्च नास्त्युत्सर्गापवादभावः। ऋक्चेति। ऋच् ऋच् अ इति स्थिते अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्चास्त्येकविभक्तिपरतेति एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्तिरुत्पाद्या तस्यां च नास्ति सारूप्यं एको हि ऋक्शब्दः अपर ऋचशब्दः समासान्तः। समासस्यैवावयवो नोत्तरपदस्येति चेत्तर्हि तेनैव व्यवधानात् समासविभक्तेरेकशेषो न स्यात्। समासार्थस्योत्तरपदस्यान्तः समासान्त इत्यपि भाष्यकारस्य दर्शनमिति ऋगृचशब्दयोर्वैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष उद्भावितः। अङ्गाश्रये चेति। चशब्दादनङ्गाश्रयेपि। यथा नौश्च नावौ चेति। स्वसा च स्वसारौ चेति। किमर्थमेकमेकवचनान्तं द्वितीयं तु द्विवचनान्तमिति चेत् सर्वथा वैरूप्यप्रतिपादनाय। तथा हि। यद्यन्तर्वर्तिन्यां विभक्तौ लुप्तायामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमाश्रीयते तदात्र वैरूप्यमथापि समासविभक्त्यैकविभक्तिपरत्वं तथापि वैरूप्यं तिङ्समास इति समासएकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेप्येकशेषो वक्तव्यः। स च तिङ्समासो वक्तव्य इत्यर्थः। एकमिति। विनापि तेनार्थस्यावगमात् प्रकृत इति। आख्यातमाख्यातेनेत्यत्र द्वन्द्वश्च सरूपाणामिति वक्तव्यम्। यदि पुनरिति। दोषान्तराभिधानाय पुनरुपन्यासः। तदर्थमिति। पूर्वं दोषमात्रमुन्न्यस्तं केवलाया विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोतीति। इदानीं तु तत्प्रतिविधानाय वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यतइत्येतत्प्रतिपाद्यते। तिङन्तान्यवकाश इति। कारकभेदात् क्रियाभेदादनेकतिङन्तप्रसङ्गे। एकशेषो विधेयः ततश्च परत्वात्सरूपाणामे-

*सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्येत। किं कृतं भवति। कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति। विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति। एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् *। एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। पृथग् विभक्तिप्रतिषेधार्थं पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत्। ब्राह्मणाभ्यां च देहि ब्राह्मणाभ्यां च कृतम्। न वार्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाभावः *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अर्थविप्रतिषेधात्। विप्रतिषिद्धावेतावर्थौ कर्ता संप्रदानमिति। अशक्यौ युगपन्निर्देष्टुं तयोर्विप्रतिषिद्धत्वाद् युगपद्वचनं न भविष्यति। अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः *। अनेकमर्थं संप्रसाययिष्यामीति एकशेष आरभ्यते। तस्मान्नैकशब्दत्वम् *। तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति। अयं तर्हि दोषः। कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति। यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्येत। किं कृतं भवति। वचनलोपः परिहृतो भवति। प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात् * प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। माता च जनयित्री मातारौ च धान्यस्य मातृमातारः। किं कारणम्। सरूपत्वात्। सरूपाणि ह्येतानि प्रातिपदिकानि। किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो

कशेषं बाधित्वा द्वन्द्वः प्राप्नोति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति सत्यपि वा पुनः प्रसङ्गविज्ञाने स्वरसमासान्तेषु दोष एव। यदि पुनरिति। सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गः षष्ठीनिर्देशे तु विभक्त्यन्तानां निवृत्त्या भाव्यमिति नास्ति केवलविभक्तिश्रवणप्रसङ्गः। कश्चिदिति। शिष्यमाणस्य त्वेकवचनश्रवणप्रसङ्ग एव। एकविभक्त्यन्तानामिति। सप्तमीनिर्देशमपास्य षष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः। किं प्रयोजनमिति। एकग्रहणस्य प्रयोजनप्रश्नः। षष्ठीनिर्देशस्य तु प्रयोजनमुक्तमेव कश्चिद्वचनलोपः परिहृत इति। न वेति। एकविभक्त्यन्तानामिति न कर्तव्यमेव प्रयोजनाभावात् ततश्चानुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानामेकशेषे कृते शिष्यमाणस्य निवर्तमानार्थाभिधानाद्द्विवचनबहुवचनसिद्धिः। विप्रतिषिद्धाविति। चतुर्थ्यन्तस्य शेषे ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते च कर्तृत्वं न प्रतीयते। तृतीयान्तस्य शेषे ब्राह्मणैरित्युक्ते संप्रदानत्वं न गम्यते यश्च शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यते नान्यः। अयं तर्हीति। एकविभक्त्यन्तानामिति तु क्रियमाणे प्रत्युत दोषः। कश्चिदिति। शिष्यमाणस्यैकवचनस्य लोपो वक्तव्यः। यदि पुनरिति। एकविभक्ताविति न क्रियते ह्रस्वो नपुंसक इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्यानुत्पन्नायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते। तिङन्तेषु कथम्। उच्यते। लावस्थायामेव पच् ल पच् ल इति स्थिते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः। मातृमात्रोरिति। कथमयं निर्देशः यावतैकशेषेण भाव्यम्। एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात् तदभावः। अयं ह्यत्रार्थो विवक्षितः जननीवाचिनः परिच्छेतृवाचिनश्च

वक्तव्यः स्यात् । तस्यापि ह्येतानि क चिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एवं च कृत्वा चोद्यते । हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी हरिणस्यापि हरिणी हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ । श्येतस्य स्त्री श्येनी श्येनस्यापि स्त्री श्येनी श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्य स्त्री रोहिणी रोहिणस्यापि रोहिणी रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ । न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते । विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि । अपर आह । न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् । न वा एष पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकानामेकशेष इति । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रतिपदिकानां प्रयोगो नास्ति । अथानेन पक्षेणार्थः स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष इति । बाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं

मातृशब्दस्यैकशेषाप्रतिषेधो वक्तव्य इति । एष चार्थो मात्रोरित्युक्तं न गम्यते । अथ मतमेतदिति । अर्थविप्रतिषेधादत्रैकशेषो न भवति । कृते ह्येकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न प्रतीयते तैरिति चोक्ते स्त्र्यर्थानवगतिः। अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते विभक्त्यन्तानां सारूप्य इति । प्रातिपदिकावस्थायां सर्वदा सारूप्यात् सर्वत्रैकशेषः स्यात् विभक्त्यन्तानां तु सरूपाणामेकशेषे यत्रैव तृतीयादौ विभक्तौ सारूप्यं तत्रैवैकशेषो न प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः । हरितेति । एषां प्रातिपदिकावस्थायां वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति विभक्तौ तु सारूप्यसद्भावात्वात् सिध्यत्येकशेष । हरितस्य स्त्रीति । नानेन पुंयोगः प्रतिपाद्यते तत्र हि ङीषा भाव्यं हरितीति। किं तर्हि अयमर्थः हरितशब्दस्य हारिणी सा च स्त्री । न वेति । प्रातिपदिकग्रहणं विच्छिन्नत्वादिह नानुवर्तते । सारूप्यं चेहाश्रीयते । न च प्रातिपदिकानि लोके प्रयुज्यन्ते किं तर्हि पदान्येव । शास्त्रेपि प्रकृत्याद्युपदेशेनानुमेयत्वात्प्रातिपदिकानां प्रयोगाभावः । तेन पदावस्थायां मातृमातार इति वैरूप्यादेकशेषाभावः । हरिण्यावित्यादौ तु भवतीति दोषापत्तिविधानं कृतम् । अपर आहेति । पक्षासम्भवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थः । इदानीं भाष्यकार एनं पक्षं समर्थयितुमाह अथानेनेति । विभक्तिसारूप्येणेति । एकविभक्तिनैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता किं तर्हि सारूप्योपलक्षणार्था एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेषः स चानैमित्तिकत्वाद्विभक्तिं नापेक्षते भाष्ये प्रातिपदिकग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वाद् ङ्यावन्तादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति । स्वरभिन्नानामिति वचनाद्ङीबन्तस्य हारिणीशब्दस्य शेषः ।

गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते । अनैमित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति । क्व । यत्र वा तत्र वेति । अथानेन पक्षेणार्थः स्याद् विभक्तिसन्तानामेकशेष इति बाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतदप्येतेनैवाभिहितं सूत्रेण । सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । नेदं पारिभाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणं किं तर्हि अन्वर्थग्रहणं विभागो विभक्तिरिति । एकविभागे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति । ननु चोक्तं कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनाविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिरिति । सहविवक्षायामेकशेषः । युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवितव्यम् । न तर्हीदानीमिदं भवति वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । नैतत्सहविवक्षायां भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं निदर्शयितव्यम् । वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ । वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति । यदप्युच्यते द्वन्द्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति । नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते । ननु चोक्तं सावकाश एकशेषः । कोवकाशः । तिङन्तान्यवकाश इति । न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति । किं कारणम् । यथाजातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति तथाजातीयकानामेकशेषः । न च तिङन्तानां द्वितीयपदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । किं कारणम् । एका हि क्रिया ऐकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य

ये त्वाहुर्हरितहरिणयोरेवैकशेषे कृते उभयवाचित्वेप्यन्यतरस्य वर्णवाचित्वं जातिवाचित्वं वाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः क्रियतइति तेषां पक्षे स्वरभेदप्रङ्गः । मातृमात्रोस्तु क्वचित्सारूप्येप्यर्थविप्रतिषेधादेकशेषाभावः । यत्र वेति । अनेनानैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते । विभाग इति । कर्मादिकारकमिह विभक्तिशब्देनोच्यते तेन हि प्रातिपदिकार्थो विभागेनावस्थाप्यते । तत्र कस्मिंश्चित् कारके विवक्षिते तन्निमित्ततया विभक्त्या भाव्यमित्येकविभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषः सिध्यति । कश्चिदिति । अवस्थितस्य वचनस्य लोपो वक्तव्यः । तस्मिन्नपि कृते प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावाद् द्विवचनबहुवचने न सिध्यत इति ते अपि वक्तव्ये । न ङिसंबुद्ध्योरिति तु ज्ञापकं नलोपविषयमेवाथाप्यविशेषेण लुप्तप्रत्ययस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ज्ञापकम् । एवमप्येकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्य द्विवचनबहुवचनासिद्धिरेव । सहविवक्षायामिति । एवं चैकैकस्यानेकार्थाभिधानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानामेवैकशेषः । न तर्हीति । नित्येनैकशेषेण भवितव्यमिति वाक्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरो भिन्नार्थत्वाद् एकशेषवृत्त्या वाक्यं न बाध्यतइत्याह नैतदिति । प्रत्येकमत्र विवक्षेत्यर्थः । बालास्तु प्रक्रियावाक्येनैव व्युत्पाद्यन्तइत्याह अथापीति । यथाजातीयकानामिति । द्रव्यवाचिनामित्यर्थः । एका हीति । आख्यातवाच्या क्रिया सैव निवृत्तभेदा प्रतीयते । भव-

प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति। यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति पचतः पचन्ति। नैतानि क्रियापेक्षाणि किं तर्हि साधनापेक्षाणि। अथ वा पुनरस्त्वेकविभक्ताविति। ननु चोक्तमेकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्विभक्तेरिति। नैष दोषः। परिहृतमेतत्। अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति। ननु चोक्तं नियमात्र प्राप्नोति अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति। नैष दोषः। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकानां समासः। कथंजातीयकानां समासः। सुबन्तानाम्। सर्वत्रापत्यादिषूपसंख्यानम् ॥ सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति। सर्वत्रेत्युच्यते प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्धम्। अपत्यादिष्वित्युच्यते बहवश्चापत्यादयः। गर्गस्यापत्यं बहवो गर्गाः। एका प्रकृतिर्बहवश्च यञः। असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति। ननु च यथैव बहवो यञः

द्विरसस्यतइत्यादौ वस्तुस्थित्या कर्तृभेदाद् भेदेपि तिङन्ताद् भेदस्यानवगमात्। प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्तु भेदनिबन्धना आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्ता नैकत्वं क्रियायां विघ्नन्ति। नैतानीति। कर्तृकर्मसमेवतसंख्याभिधायिनी द्विवचनबहुवचने इत्यर्थः। ननु कर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन् कारके अनेकेनैव लकारेणोत्पत्तव्यम्। भवत्वनेको लकारः लकारजातेरव्यवधानाल्लस्येत्यत्र लजात्याश्रयणादनेकस्यापि लस्य स्थाने अर्थत आन्तर्याद् द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यदोषः। तुल्यजातीयस्येति। अवयवानां समुदायार्थतन्त्रत्वात्समुदायविभक्त्यैवावयवार्थस्य संख्यावगमात् पृथगवयवेभ्यो विभक्तिर्नोत्पद्यते विरूपसमुदाये तु सुबन्तानां द्वन्द्ववचनेनायं न्यायो बाध्यते इत्यवयवेभ्यः एव विभक्त्युत्पत्तिः। सुबन्तानामिति। यद्यपि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्युच्यते तथापि पूर्वपदं तत्र सुबन्तमेवेति सोपि तदपेक्षया सुबन्तानामेव समासः। अन्यथा नलोपादीनि पदकार्याणि पूर्वपदे न स्युः। उत्तरपदमेव तु तत्रासुबन्तम्। इह राजन् राजन् औ इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधाया दीर्घे कृते वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति। उच्यते। विरूपाणामपि समानार्थानामिति भविष्यति अन्तरङ्गत्वाद्वा। दीर्घत्वं हि नान्तरङ्गम्। उपधां विभक्तिविशेषमसंबुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्षतइति बहिरङ्गम्। सर्वत्रेति। षट् पक्षा इहोपक्षिप्ताः पृथग्विभक्तौ परत एकशेष। एकवचनान्तानां वा समासाद्वैकस्यां विभक्तौ परतः सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्तौ परतः प्रातिपदिकानां वा सहविवक्षायां प्रत्येकं द्विवचनबहुवचनान्तानामिति। तत्र पश्चिमं पक्षत्रयमङ्गीकृतम्। तत्र भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् अ इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्बलवत्वाद् लुकि कृते विभक्त्यभावादेकविभक्तौ परतो विधीयमान एकशेषो न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणं च नास्ति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकैकशेषपक्षे समर्थं यद् ङ्याप्प्रातिपदिकं तस्मात्तद्धिता इत्याबन्तादाणि कृते परत्वादादिवृद्धौ कृतायां वैरूप्यादेकशेषाप्रसङ्गः। यदा तु सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेषः सुबन्ताच्च तद्धित इत्ययं पक्षस्तदा सुबन्तसमुदायात्तद्धिताभावात्पूर्वमेकशेषः पश्चात्तद्धित इति न कश्चि-

एवं प्रकृतयोपि बह्वयः स्युः । नैवं शक्यमिह हि दोषः स्याद् गर्गा वत्सा विदा उर्वा इति । यञ्यो बहुष्वञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । यञन्तं यद्बहुष्वञन्तं यद्बहुष्विस्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रम् । अथ वा पुनरस्तु एका प्रकृतिर्बह्वश्च यञः । ननु चोक्तमसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति । सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात् ॥ । सिद्धमेतत् । कथम् । समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् । यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते । कथमक्षाः पादा माषा इति । नानार्थानामपि सरूपाणाम् ॥ । नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । एकार्थानामपि विरूपाणाम् ॥ । एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डाविति वा । स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः ॥ । स्वरभि-

---

द्दोषः । प्रातिपदिकानां चेति । अनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेकशेषः पश्चाद्वृद्धिरथ वा तद्धित एव पश्चादुत्पद्यतइति भावः । बह्वश्च यञ इति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद् बहुष्वपत्येषु बहवो यञ उत्पाद्याः । तत्र गर्ग य य य इति स्थिते समुदायस्य तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात्तत एका विभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यशब्दस्य प्रकृतिसन्निपातकृतं वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । ननु प्रकृतिं विहाय यशब्दानां सारूप्यादेकशेषो विधास्यते । नैतदस्ति । विभक्त्युत्पात्तावभ्यन्तरीकृता प्रकृतिर्विभक्तिलक्षितसारूप्याश्रये एकशेषे कथं हातुं शक्यते । न च यञां प्रकृत्यर्थानपेक्षः समुदायार्थः तत्कथं प्रकृतिर्वर्ज्येत । यदापि सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षः तदा गर्ग य अस् य अस् य अस् इति स्थिते पूर्वस्य यअस्शब्दस्य प्रकृतिसन्निपाताद्वैरूप्यं प्रातिपदिकैकशेषपक्षेपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । एवं प्रकृतयोपीति । एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगात् प्रधानभेदे च गुणास्यावृत्त्या गार्ग्यशब्दानामेवैकशेषः क्रियतइत्यर्थः । यञ् यो बहुष्विति । यदा यञामेवैकशेषः क्रियते तदा शिष्यमाणो यशब्दो बहुषु वर्ततइति लुक् सिध्यति गार्ग्यशब्दानां त्वेकशेषे यशब्दो बहुषु न वर्तते किं तर्हि यशब्दान्त इति लुङ् न सिध्यति । यञन्तं यदिति । तेनैव चेत् कृतं बहुत्वमित्यपि तदन्तेनेति व्याख्यायते । काश्यपा इति । एकस्मिन् कश्यपापत्ये ऽञि कृते तत्प्रतिकृतिबहुत्वे काश्यपशब्दानामेकशेषे कृते अञन्तं बहुषु वर्ततइति लुक्प्रसङ्गः । लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । न चैतदिति । प्रतिकृतिवृत्तित्वान्नैतदञन्तमपत्यवाचि । एका प्रकृतिरिति । प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् तेन च बहूनामप्यपत्यानां सम्बन्धसम्भवात् । सिद्धं त्विति । सत्यपि प्रकृतिसन्निपातकृते एकस्य वैरूप्ये सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्याभिधायित्वात् समानार्थत्वमस्ति । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति । द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेतद्वक्तव्यं तेनैवाञ्यो बहुष्वित्यपि पक्षे आश्रियमाणे इष्टं सिध्यति । यदा त्वञन्तं यद्बहुष्वित्याश्रीयते तदा ऽव्यविकन्यायाश्रयणात् वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वाक्यमेव भवति न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणामेकार्थानामेकशेषः । स्वरभिन्नानामिति । स्वरेण भिन्नानामित्यर्थः । अक्षश्चेति । एको दर-

न्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः। अक्षश्च अक्षश्च अक्षौ मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ। इह कस्मान्न भवति। एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति। संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः *। संख्याया अर्थासंप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति। न ह्येकाविसनेनार्थो गम्यते। अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति। एकश्च एकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थः। द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः। नैतौ स्तः परिहारौ। यत्तावदुच्यते संख्याया अर्थासंप्रत्ययादिति। अर्थासंप्रत्ययेपि हि सत्येकशेषो भवति। तद्यथा। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। न चोच्यते वृद्धयुवानाविति भवति चैकशेषः। यदप्युच्यते अन्यपदार्थत्वाच्चेति। अन्यपदार्थेप्येकशेषो भवति। तद्यथा। विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इति तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थः। एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ एकपरिहारोयम्। संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति। यत्र ह्यर्थासंप्रत्यय एव वा अन्यपदार्थतैव वा भवति तत्रैकशेषः। गार्ग्यौ विंशती इति यथा अथ वा नेमे एकशेषशब्दाः। यदि तर्हि नेमे एकशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि भवन्ति। तत्र को दोषः। एकवचनं प्राप्नोति एकार्था हि समुदाया भवन्ति यथा यूथं शतं वनमिति। सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दाः। किंकृतं सारूप्यम्। अन्योन्यकृतं सारूप्यम्। सन्ति पुनः के चिद् अन्योपि शब्दाः येषामन्योन्यकृतो भावः। सन्तीत्याह। माता पिता भ्रातेति। विषम उपन्यासः। सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता

ब्दो ऽक्षैर्देवनइति सप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। द्वितीयस्तु घञन्तत्वादाद्युदात्तस्तस्यैव शेषो भवति एको मीमांसकशब्दो ण्वुलन्तत्वान्मध्योदात्तः परस्तु मिमांसामधीते इति क्रमादिभ्यो वुन्नित्याद्युदात्तस्तस्य शेषः। एकश्चेति। द्वन्द्वोऽप्यत्रानभिधानान्न भवति। अर्थासंप्रत्ययादिति। यत्रैकः शब्दोनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र। प्रत्युक्तानामन्वाख्यानाद्। एकाविति चोक्ते ऽसहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वावित्यर्थः। अन्यपदार्थत्वाच्चेति। असंदिग्धेन पदान्तरेणायमर्थः प्रत्याय्यतइत्यर्थः। गार्ग्याविति। गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेत्यस्याप्यर्थस्य संभवात् संदेहादर्थासंप्रत्ययः। उत्तरकालं तु प्रकरणादिवशात् संदेहनिवृत्तिः। ननु वृद्धो यूनेति वचनात् संदेहेप्येकशेषः स्यात् अस्य तु निःसंदेहविषयसंभवात्कथं संदिग्धविषये प्रवृत्तिः। नैतदस्ति। अक्षादिष्वपि संदेहविषयेष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात्। एवं तर्हीति। अर्थासम्प्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादित्ययं हेत्वर्थः। यदि तर्हीति। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकशेषे सति एकस्यानेकार्थत्वं सम्भवति। यदा तु समुदायवाचित्वं द्व्यादीनामभ्युपगम्यते तदा वनादिवदेकवचनप्रसङ्गः। यत्तु वनानीति बहुवचनं तत्समुदायप्रचयविवक्षायां न त्ववयवभेदविवक्षायाम्। समुदाय इति। समुदायवाचिन इत्यर्थः। किं कृतमिति। एकश्चैकश्चेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्ततइति प्रश्नः। अन्योन्यकृतमिति। परस्परापेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्यां प्रक्रियावाक्यमिदं भवति द्वौ च द्वौ चेति। तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते। मातेति। यथा सुतं

अपायेष्वपि वर्तन्ते । इह पुनरेकेनाप्यपायेन भवति चत्वार इति । अन्यदिदानीमेतदुच्यते सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते इति । यत्तु भवानस्मांश्चोदयति सन्ति पुनः के चिदन्येपि शब्दा येषामन्योन्यकृतो भाव इति तत्रैतेस्माभिरुपन्यस्ताः तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्तइति । एतच्च वार्तम् । एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कथं तत्र । एकैकः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् । कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छाति चान्तरेण तत्तुल्यम् । तस्मात्पृथक् पृथक्ते कर्तारः सव्यपेक्षास्तु प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वात् * । प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथः । पचसि च पचामि च पचावः । पचति च पचसि च पचामि च पचामः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । असरूपत्वात् । द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरेकार्थत्वात् * । द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणमेकार्थत्वादेकोयमवशिष्यते तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन । यदर्थ एकः । किमर्थश्चैकः । एक एकपदार्थः । नैकार्थ्यम् । नायमेकार्थः । किं तर्हि द्व्यर्थो बह्वर्थश्च ।

जन्मनः प्रागलब्धमातृव्यपदेशं स्त्री पश्चाल्लभते एवं संख्येयान्तरापेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पश्चात्प्रवर्ततइत्यर्थः । अपायेष्वपीति पुत्रविनाशेपि पितृव्यपदेशो न निवर्तते पितृविनाशे पुत्रव्यपदेशः । चतुर्णां त्वेकापाये नास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः । अन्यदिदानीमिति । अवश्यं साधर्म्ये सति वैधर्म्येण भाव्यम् । अन्यथा तत्त्वमेव स्याद् न तु साधर्म्यम् । यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्योद्भावने न कश्चिदपि हेतुः स्यादित्यर्थः । मात्रादयश्च शब्दाः सम्बन्ध्यन्तरापेक्षयैकस्मिन्नाश्रये वर्तन्तइति सम्बन्ध्यन्तरविनाशेपि आश्रयसद्भावाद्युक्तं यत्प्रवर्तन्ते द्व्यादयस्तु समुदायनिवेशिन एकापाये तत्समुदायाभावात्कथं प्रवर्तेरन् । एतच्च वार्तमिति । एतद्युक्तम् । यदाश्रयसन्निधानादेकापायेपि मात्रादयस्तदपेक्षाः प्रवर्तन्तइत्यर्थः । इदानीमेतद्वैधर्म्यरहितं द्वितीयं दृष्टान्तं वक्ति एकैक इति । यथोद्यन्तृणां परस्परसन्निधिकृतं कर्तृत्वमेकैकापाये च निवर्तते तथा द्व्यादिव्यपदेशोपीत्यर्थः । कथं तत्रेति । न्याय्यमित्यध्याहारः । एकैक इहि । कर्तृत्वमेकैकापाये परस्परनिरपेक्षमित्यर्थः । कारणमुद्यमनं चेदिति । कर्तृत्वप्रतीतावित्यर्थः । कार्यकल्पितत्वाच्छक्तीनामेवमुक्तम् । तत्तुल्यमिति । तेनोद्यन्त्रा तुल्यं द्वितीयमुद्यन्तारमन्तरेणेत्यर्थः । अथ वा तत्तुल्यमिति । द्व्यादिशब्देष्वप्येतत्तुल्यमित्यर्थः । प्रथमेति । एकस्मिन् पुरुषे क्रियाया एकत्वान्नास्त्येकशेषः । पुरुषभेदेन तु प्रत्यक्त्वपराक्त्वादिभेदे विरोधात् क्रियाया अनेकत्वादेकशेषो वक्तव्यः । कृते चैकशेषे प्रकरणादिवशादर्थविशेषावसायः । यदा तु युष्मदस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे इति पक्षः । अत्रापि च निवृत्तभेदाया एव क्रियाया आख्यातेनाभिधानं तदैकशेषो न वक्तव्यः । द्विवचनेति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे एकैकः शब्दः एकैकार्थाभिधायीति सहविवक्षायां निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाणेन शब्देन सर्वस्मिन्नेवैकत्रार्थे अवस्थेयमिति भावः । सर्वेषु पक्षेष्वयं दोष प्रातिपदिकैकशेषे द्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिप्रसङ्गः विभक्त्यन्तानां विभक्तौ वा परत एकशेषेऽर्था-

नैकार्थ्यमिति चेदारम्भानर्थक्यम् * । नैकार्थ्यमिति चेदेकशेषारम्भोनर्थकः स्यात् । इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी वा ऽनेकार्थता स्यात् । वाचनिकी वा । तद्यदि तावत्स्वाभाविकी, अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात् * । अशिष्य एकशेषः । किं कारणमेकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यमेकोयमवशिष्यते । स च द्व्यर्थो भवति बह्वर्थश्चेति । न वक्तव्यम् सिद्धमेकशेष इत्येवम् । कथं पुनरेकोयमवशिष्यतइत्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता च शक्या लब्धुम् । तच्चैकशेषकृतं, न ह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगे तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पश्यामश्च पुनरन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । अग्निचित्सोमसुदिति यथा । तेन मन्यामहे लोपकृतमेतद्येनात्र अन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद् येनात्रैकोयमवशिष्यतइत्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता च भवति। उच्येत तर्हि न तु गम्यते । यो हि गामश्व इति ब्रूयादश्वं वा गौरिति न जातु चित्संप्रत्ययः स्यात् तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वता ऽवश्यं लोकः पृष्ठतोनुगन्तव्यः । केष्वर्थेषु लौकिकाः कान् शब्दान्प्रयुञ्जतइति । लोके एकस्मिन् वृक्ष इति प्रयुञ्जते द्वयोर्वृक्षौ बहुषु वृक्षा इति। यदि तर्हि लोकोवश्यं शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेष आरभ्यते । अथ किमर्थं लोप आरभ्यते । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानो लोपमारभते एकशेषारम्भे पुनरस्य न किं चित्प्रयोजनमस्ति। ननु चोक्तं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानमिति । यदि चैकेनानेकस्याभिधानं स्यात् । न प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात्। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेत्तादपि प्रत्यर्थमेव * । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानाद् अप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते । यदप्ये-

---

भावाद् द्विवचनबहुवचनयोर्निवृत्तिप्रसङ्गः। अथ स्वभावतः शिष्यमाणो ऽनेकार्थः किमेकशेषेण। वाचनिकी वेति। यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तत्र विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वाचनिकमभिधीयते । स च द्व्यर्थइति । सरूपाणामेकशेषोनेकार्थश्चैकविभक्ताविति वक्तव्यमित्यर्थः । सिद्धमिति । एकशेषारम्भसामर्थ्यादयमर्थो गम्यते शिष्यमाणः शब्दोनेकार्थाभिधायीति । एकेन ह्यनेकार्थाभिधानायैकशेषः क्रियते । एकार्थाभिधाने त्वनेकशब्दाप्रसङ्गादनर्थक एकशेषः स्यादित्यर्थः । इतर एतत्सामर्थ्यमजानन्नाह कथमिति । तच्चैकशेषकृतमिति । एकशेषविधानेनैतत्प्रतिपादितमित्यर्थः । लोपकृतमिति । लोपद्वारेणैतत्संगृहीतमित्यर्थः । अनेनेति । एकशेषविधानेन । उच्येतेति । वचनादनेकार्थकार्याणि प्रवर्तेरन् यथा जात्याख्यायामेकस्मिन्निति । न त्वेकार्थः शब्द एकशेषविधानेनानेकार्थः संपद्यतइत्यर्थः । गामश्वइति । अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रतीयते न तु तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः । यदि तर्हीति । यदि

केनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थावर्थौ प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि अर्थानर्थान्प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगे न्याय्यः । यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोगे इत्येव पक्षो न्याय्यः । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्याभिधानम् * । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते । एषोपि पक्षो न्याय्य एव यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । यदि तर्ह्येकेनानेकस्याभिधानं भवति प्लक्षन्यग्रोधौ । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणमुक्तार्थानामप्रयोग इति । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः* । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगो ऽनुपपन्न इति चेदनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तः । यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवतीति । सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् । किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न पुनर्विरूपाणाम् । किं कारणम् । अभिधानस्वाभाव्यात् । अभिधानं पुनः स्वाभाविकम्* । स्वाभाविकमभिधानं भवति । उभयदर्शनाच्च*। उभयं खल्वपि दृश्यते विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । तद्यथा द्यावा ह क्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । विरूपाणां किल नामैकेनानेकस्याभिधानं स्यात् किं पुनः सरूपाणाम् । आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः* । आकृत्यभिधानाद्वा एकं शब्दं

च लोकः प्रमाणमित्यर्थः । उच्येत तर्ह्यतः प्रभृति सर्वो ग्रन्थ एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः । तदपि प्रत्यर्थमेवेति । अर्थो ह्यभिधेयमुच्यते यश्च द्व्यर्थः शब्दो नासौ द्व्यर्थः तां जहाति बह्वर्थश्च बह्वर्थतां रोदसी दारा इति यथेत्यर्थः । यावतामिति । वृक्षश्च वृक्षश्चेति दर्शनादनारब्धएकशेषे अनेकार्थतैकस्य न स्यात् । एकेनापीति । सहविवक्षायामेक एव शब्द उद्भूतावयवभेदं समुदायमभिधत्त इत्यर्थः । प्लक्षन्यग्रोधाविति । अत्रापि सहविवक्षायां समुदायार्थप्रादुर्भावादेकेनैव समुदायस्य प्रतिपादनाद् द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थ । अनुक्तत्वादिति । प्लक्षावित्युक्ते प्लक्षस्य प्लक्षान्तरेण सहत्वं गम्यते न तु न्यग्रोधेनेत्यर्थः । उभयदर्शनाच्चेति । सरूपस्य विरूपस्य चैकस्यानेकार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः । द्यावेति । द्योशब्देन द्यावापृथिव्योरभिधानात् ततः परस्यौकारस्य सुपां सुलुगित्याकारः गोतो णिदित्योकारान्तग्रहणाण्णित्वाद्वृद्धिरावादेशश्च । पृथिवी इति । द्विवचनान्तं वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । पृथिवीशब्देनात्र दिवस्पृथिव्योरभिधानम् । विरूपाणामिति । प्रकरणादिवशाद्यत्रार्थविशेषावसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेपि विरूपो ऽनेकार्थाभिधायी दृश्यते तत्र सरूपः कथं न स्याद्यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तदेवं द्रव्याभिधानपक्षेपि प्रत्याख्यात एकशेषः । अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृक्षशब्दः प्रयुज्यते न तु द्वन्द्वः । अनभिधानात् । इदानीमाकृतिपक्षा-

विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते । एका आकृतिः सा चाभिधीयते इति । कथं पुनर्ज्ञायते एका आकृतिः सा चाभिधीयते इति । प्रख्याविशेषात्* । न हि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते । शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति । यद्यपि तावत्प्रख्याविशेषाद् ज्ञायते एका आकृतिरिति कुतस्त्वेतत्साभिधीयते इति । अव्यपवर्गगतेश्च* । अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामहे आकृतिरभिधीयतइति । न हि गौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति । ज्ञायते चैकोपदिष्टम्* । ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम् । गौरस्य कदा चिदुपदिष्टो भवति स तमन्यस्मिन् देशेऽन्यस्मिन् कालेन्यस्यां च वयोवस्थायां दृष्ट्वा जानाति अयं गौरिति । कः पुनरस्य विशेषः । प्रख्याविशेषादितः । तस्यैवोपोद्बलकमेतत्प्रख्याविशेषाद् ज्ञायते चैकोपदिष्टमिति । धर्मशास्त्रं च तथा* । एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तं ब्राह्मणो न

श्रयेण प्रत्याख्यानं करोति । आकृत्यभिधानादिति । जातिः पदार्थः तस्या एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थः । कथं पुनरिति । द्रव्यातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भादभावं मन्यमानस्य प्रश्नः । प्रख्याविशेषादिति । प्रख्या बुद्धिः तस्या अविशेषादेकरूपत्वात् तद्विषयस्याप्यैक्यं प्रतीयते । गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकारप्रत्ययोदयादवश्यमेकेनालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसद्भाव एकत्वं चावसीयते । गौरित्युक्तइति । गौरित्येतेन शब्देनोक्ते प्रत्यायिते सामान्यलक्षणेर्थे विशेषानवधारणादैक्यं सामान्यस्यावसीयतइत्यर्थः । कुतस्त्वेतदिति । भवतु सामान्यमेकं तस्य तु वाहदोहादिकायामर्थक्रियायामयोग्यत्वाद् द्रव्यस्यैव योग्यत्वाद् अभिधानं न्याय्यमिति मत्वा प्रश्नः । अव्यपवर्गगतेश्चेति । अव्यपवर्गोऽभेद अविच्छेदः अविशेषस्तस्य गतिः प्रतीतिरित्यर्थः । जातौ चाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारका वाहदोहादय उपपद्यन्ते जातितद्वतोश्चाभेदोपचाराद् गौः शुक्ल इति सामानाधिकरण्यादिव्यवहारोप्युपपद्यते । अथ प्रख्याविशेषादव्यपवर्गगतेश्चेति किमर्थमुभयोरुपादानम् । एकेना । हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्धत्वान्नैष दोषः । अनभिधीयमानापि जातिः संनिधिमात्रेण प्रख्याऽविशेषे निमित्तं भवतीति प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभिधानम् । तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपि प्रख्याया अविशेषो नास्ति भिन्नवृक्षालम्बनत्वाद्वनमिति प्रत्ययस्य । एकोपदिष्टमिति । एकस्मिन्नुपदिष्टं गौरयं त्वया पदा न स्प्रष्टव्य इत्यादि वस्तु । अथ वैकमुपदिष्टं यस्य तदेकोपदिष्टं सकृदुपदिष्टं गोत्वादि सर्वत्र ज्ञायतइत्यर्थः । उपोद्बलकमिति । उद्गतं बलं प्रत्यक्षं तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य उद्बलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः । प्रख्याविशेषादित्यनेन प्रत्यक्षं जात्यालम्बनं प्रमाणमुपन्यस्तम् । ततो विप्रतिपन्नप्रतिपादनायानुमानमिह जातिसद्भावे ज्ञायते चैकोपदिष्टमित्यनेनोक्तं देशकालावस्थापिण्डान्तरेष्वबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयान्यथानुपपत्त्या सामान्यसद्भावोनुमीयते इत्यर्थः । अथ वा बलमुद्दीपयत्युपोद्बलकमुपबृंहकमुच्यते । धर्मशास्त्रं च तथेति । अनेनैतद्दर्शयति । न सादृश्यैकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्ता भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा सर्वत्रेति ग्राह्यं किं तर्हि अभिन्नविषयनिमित्ता स्मृतिकाराणामप्यविगीतप्रमाणभावस्मृत्युपनिबद्धवचनानां जात्याश्रयेण सर्व-

हन्तव्यः सुरा न पेयेति ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न पीयते। यदि द्रव्यं पदार्थः स्यात् । एकं ब्राह्मणमहत्वा एकां च सुरामपीत्वाऽन्यत्र कामचारः स्यात् । कः पुनरत्र विशेषः। अव्यपवर्गगतेश्चेसत: । तस्यैवोपोद्बलकमेतत् अव्यपवर्गगतेश्च धर्मशास्त्रं च तथेति । अस्ति चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् । अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपल्लभ्यते । अस्तीत्याह । किम् । आदित्यः तद्यथा । एक आदित्योनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते । विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभते । एवं तर्हि, इतीन्द्रवद्विषयः * । तद्यथा । एक इन्द्रोनेकस्मिन् क्रतुशते आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति । एवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भविष्यति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । एकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यतइति । नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदिति चेत्तथैकशेषे* । यो हि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यतइति एकशेषे तस्य दोषः स्यात् । एकशेषेपि नैको वृक्षशब्दोनेकमर्थं युगपदभिदधीत । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाकृतिरभिधीयतइति । द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसंप्रत्ययः * । द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात् । तत्र को दोषः । तत्रासर्वद्रव्यगतिः * । तत्रासर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति । असर्वद्रव्यगतौ को दोषः । गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीत अपरोऽशास्त्रोक्तम् । अशास्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः । ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थः तस्यापि यद्यनवयवेन चोद्यते न चानुबध्यते । विगुणं कर्म भवति विगुणं च कर्मणि फलानवाप्तिः । एका आकृ-

---

व्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः । एकं ब्राह्मणमिति । एकस्यैव द्रव्यस्य ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादिति भावः । तस्येति । अव्यपवर्गगतिरभ्रान्ता स्मृतिकाराणामपि तथैव व्यवहारदर्शनादित्यर्थ. । नन्वेकमनेकस्थं कथं भवति नहि देवदत्तो युगपन्मथुरायां स्रुघ्ने च भवतीत्यत आह अस्ति चेति । अवयवी यद्यप्यनेकावयवस्थः तथापि तत्सद्भावे विवादाद्यासौ दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । इतीन्द्रवद्विषय इति । एकस्याप्यनेक इति वाक्यशेषः । शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावे कृते वतिः प्रत्ययः । सर्वत्रेति । सर्वेषु यागेषु द्रव्यवदङ्गतां प्रतिपद्यतइत्यर्थः । एकशेषपीति । यद्येकस्यानेकसंबन्धो नाभ्युपगम्यते तदैकः शब्दो ऽनेकमर्थं संबन्धाभावान्न प्रत्याययेदित्यर्थः । उक्तमेवार्थं समर्थयितुमाह द्रव्याभिधाने हीति । श्रुतिस्मृतिविहितानां सर्वव्यवहाराणामप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । ननु चेति । सर्वविषया चेदाकृतिश्चोद्यते तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थः । अथानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकद्रव्यविषयमेव कर्म क्रियते तत्राप्युच्यते एकाकृतिरिति चेति । चशब्दस्तुशब्दस्यार्थे वक्ष्यमाणार्थापेक्षया समुच्चये वा । स चेदानीमिति । एकत्वजातेरेकशब्दाप्रवृत्तेः सिद्धत्वादेकशेषारम्भः प्रत्याख्यायते अनेकत्वे त्वारभ्यत एवैकशेष इत्यर्थः । एवं तर्हीति । सर्वाभिर्व्यक्तिभिः संबन्धस्य तुल्यत्वात् सर्वैरेवाभिन्नबुद्ध्युत्पादनात् प्रत्येकं परिसमाप्तत्वादेकस्मिन्नपि द्रव्ये तत्कर्म क्रियमाणं जातौ

तिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्ह्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते । यथा आदित्यः । ननु च यस्यापि द्रव्यं पदार्थः तस्याप्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्वया वक्तव्यः । त्वयापि तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि । चोदनायां चैकस्य उपाधिवृत्तेः * । चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्यामहे आकृतिरभिधीयते इति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । एकं निरूप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरूप्यते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं निरूप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत । कः पुनरेतयोर्जातिचोदनयोर्विशेषः । एका निर्वृत्तेन अपरा निर्वर्त्येन । द्रव्याभिधानं व्याडिः * । द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते द्रव्यमभिधीयतइति । तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः । एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । ब्राह्मणी ब्राह्मणः ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इति । चोदनासु च तस्यारम्भात् चोदनासु च तस्यारम्भान्मन्यामहे द्रव्यमभिधीयतइति । गौरनुबन्ध्यो ऽजोऽग्नीषोमीय इति । आकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते । न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् * । न खल्वप्येकमने-

---

कृतमेव भवतीत्यर्थः । यथादित्य इति । प्रतिदेशं यथा सर्वात्मनादित्य उपलभ्यते तथा जातिरपीत्यर्थः । ननु चेति । द्रव्येऽपि पदार्थे जातेरनभिधेयाया उपलक्षणत्वेनाश्रयणादपरित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजातियुक्तं शब्देनोच्यते । प्रत्येकं च परिसमाप्यतइति शास्त्रमित्यध्याहारः । अथ वा जातिरुपलक्षणभूता प्रत्येकं परिसमाप्यतइति व्याख्येयम् । एकशेषस्त्वयेति । जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेनाऽनेकशब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । त्वयापीति । जातेरेकत्वाद् द्वित्वबहुत्वानिबन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्तीति भावः । एवं भाष्यकारेण पक्षयोः साम्यं दर्शितम् । वाक्यकारस्तु जातिपक्षाश्रयणस्य प्रयोजनानि समुच्चयेनाचष्टे चोदनायां चैकस्येति । सामान्यस्याग्नेयादेः । उपाधिवृत्तेरिति । अष्टाकपालत्वादिरुपाधिः तस्य वृत्तिः प्रवृत्तिः । एतदुक्तं भवति । यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेनाशेषद्रव्याणामाक्षेपात्प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते । द्रव्ये तु पदार्थे एकेनैव यजमानेन सकृदेवाष्टाकपालः पुरोडाशो निरूप्यते नान्येन नाप्यन्यदेत्यर्थः । कः पुनरिति । गौरनुबन्ध्य इत्याग्नेयमष्टाकपालमिति चानयोरित्यर्थः । एका निर्वृत्तेनेति । निष्पन्नो हि पशुर्यागसाधनायोपादीयते । अपरा निर्वर्त्येनेति । आग्नेयोष्टाकपालश्चोदनयैवोत्पाद्यते न तु चोदनायाः पूर्वं निष्पन्न इत्यर्थः । तत्र निर्वृत्ते भेदाग्रहणात् द्रव्यान्तरेपि प्रवृत्तिः स्यान्न तु निर्वर्त्ये सादृश्याग्रहणादित्यवश्याश्रयणीया जातिः । द्रव्याभिधानमिति । जातेर्वृत्तिविकल्पाक्षमत्वेनाभावं मन्यमानो व्याडिर्द्रव्यमेव शब्देनाभिधीयतइति मन्यते । आकृतौ चोदितायामिति । आकृतिवादिपक्षे शब्देनाकृतिश्चोद्यते द्रव्ये तु कार्यं प्रवर्तते । अयुक्तं चैतत् । नह्यन्यचोदनेऽन्यस्य कार्यं क्रियमाणे

काधिकरणस्थं युगपत्*। न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते। न ह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने भवति मथुरायां च। विनाशे प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात्*। किम्। विनश्येच्च प्रादुष्याच्च श्वा मृत इति श्वा नाम लोके न प्रचरेत्। गौर्जात इति सर्वं गोभूतमनवकाशं स्यात्। अस्ति च वैरूप्यम् *। अस्ति खल्वपि वैरूप्यम्। गौश्च गौश्च खण्डो मुण्ड इति। तथा च विग्रहः *। एवं च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति गौश्च गौश्चेति। व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम् *। व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति। आकृतावपि पदार्थे एकशेषो वक्तव्यः। अक्षाः पादा माषा इति। लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात् *। लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति। कुतः। गुणस्यानित्यत्वात्। अनित्या गुणा उपायिनो ऽपायिनश्च। किं य एते शुक्लादयः। नेत्याह। स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः। एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च। कदा चिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदा चिद् द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन कदा चित्स्त्रीत्वेन कदा चित्पुंस्त्वेन कदा चिन्नपुंसकत्वेन। भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते। यदि हि कदा चिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते। कदा चिद्द्वित्वेन कदा

यथोक्तं कृतं भवति। तस्माद् द्रव्यमेव शब्देनोच्यतइति न्याय्यम्। न चैकमिति। न च हेतुरहितेनादित्यदृष्टान्तेन साध्यसिद्धिर्भवति देवदत्तदृष्टान्तेन विपर्ययस्यापि साधनात्। श्वा मृत इति। अभिव्यञ्जकविनाशे जातेस्तिरोभावात् पिण्डान्तरे श्वेति प्रत्ययो न स्यात्। शतप्रत्यय इवैकापायइत्यर्थः। यद्वा आश्रयापाये आश्रितस्याप्यपायः अवयवापाये अवयविन इवेति जातेर्विनाशप्रसङ्ग इत्यर्थः। गौर्जात इति। जातेन गोपिण्डेन गोत्वमभिव्यक्तं तच्च सर्वाश्रयवर्तीति एकगोपिण्डप्रत्यक्षत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। अनवकाशमिति। पदार्थान्तरप्रत्ययस्यावकाशाभावात्। अथ वा सर्ववस्तुव्यापि गोत्वमेष्टव्यम्। अन्यथा नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति दोषापत्तिः। ततश्च व्यक्तौ चैकत्र सा व्यक्त्याऽभेदात्सर्वगा यदि जातिर्दृश्येत सर्वत्रेति सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्गः। अस्ति च वैरूप्यमिति। तस्माद् द्रव्यमेवास्तु न तु सामान्यं न ह्येकस्य भेदाभेदौ विरुद्धौ उपपद्येते इत्यर्थः। एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः। गौश्चेति। भेदाधिष्ठानः समुच्चयः सामान्यस्यैकत्वाभिधेयत्वयोर्न स्यादित्यर्थः। आकृतावपीति। यदर्थं आकृतिपक्षपरिग्रहः तदेव न सिद्ध्यति नहि शकटाक्षदेवनाक्षादिष्वेकाकृतिसद्भावः। इदानीमाकृतिवादी दोषान् परिहर्तुमाह लिङ्गेति। आकृतिसद्भावः पूर्वमेव प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभिः प्रतिपादितः। सर्वगतत्वेपि पदार्थानां विचित्रशक्तियोगात्। कश्चित्पदार्थः कां चिदेवाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वां सर्वः। गुणाश्चात्र द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिताः तैश्चाकृतेरेकार्थसमवायलक्षणः संबन्ध इत्याकृतावपि पदार्थे लिङ्गसंख्यासिद्धिरित्यर्थः। अनित्या इति। कदा चित्स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेनाकृतिर्व्यज्यते कदा चित्पुंस्त्वयुक्तेन कदा चिदेकाधारस्था प्रतिपाद्यते कदा चिदनेकाधारस्थेत्यर्थः। किं य एत इति। ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धा न च तदनित्यत्वं लिङ्गवचनसिद्धौ

र्बहुत्वेन। एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत। यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स च इदानीं वक्तव्यो भवति। एवं तर्हि लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात्। लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति। कुतः गुणविवक्षाया अनित्यत्वात्। अनित्या गुणविवक्षा। कदा चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदा चिद् द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन कदा चित्पुंस्त्वेन कदा चित्स्त्रीत्वेन कदा चिन्नपुंसकत्वेन। भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः। वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते। यदि कदा चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदा चिद् द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत। यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति। स चेदानीं वक्तव्यो भवति। लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते। किं कारणम्। आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते। उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्तल्लिङ्गं न जहाति। तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम्। अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः। कोसौ स्वकृतान्तः। संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम्। संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ। किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति। संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान्। ननु च लोकेपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान्। अधिकरणसाधना लोके स्त्री। स्त्यायत्यास्यां गर्भ इति कर्तृसाधनश्च पुमान् सूते पुमानिति। इह पुनरुभयं भावसाधनं स्त्यानं प्रवृत्तिश्च। कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमान्। गुणानाम्। केषाम्। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्। सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः। यत्राल्पीयांसो गुणाः तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति। रसगन्धौ न सर्वत्र। प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या। नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते। वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपचयेन वा युज्यते। तच्चोभयं सर्वत्र। यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था। विवक्षातः। संस्त्यानविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां

हेतुरुपपद्यत इति प्रश्नः। प्रकरणादर्थनिश्चय इत्याह नेत्याहेति। वचनपरिहारस्त्विति। लिङ्गपरिहारे न किं चिद् दुष्यति वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने एकाकृतिरिति प्रतिज्ञाहानिः द्वित्वबहुत्वसंबन्धस्याप्यभ्युपगमात् द्विवचनबहुवचनवदनेकशब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्येकशेषोपि वक्तव्य इत्यर्थः। गुणविवक्षानित्यत्वादिति। स्वत आकृतेरेकत्वं द्रव्यगतद्वित्वबहुत्वविवक्षायां तु द्विवचनबहुवचने भवतः। आश्रयधर्मैराश्रितानां व्यपदेशः। यथा संपन्नो यवो विनष्टो यव इति संपत्तिविनाशाभ्यां द्रव्यगताभ्यां जातिर्व्यपदिश्यते तथा लिङ्गसंख्याभ्यामपीत्यर्थः। भवेदिति। अभ्युपगमविरोधाभावात्। वचनपरिहारस्त्वभ्युपगमं विरुणद्धि द्वित्वबहुत्वयोगेभ्युपगतैकत्वहानादनेकशब्दत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः। लिङ्गपरिहारश्चापीति। विशेषणानां चाजातेरित्यत्रोक्तमाविष्टलिङ्गा जातिरिति। वतश्चैकमेवाश्रयगतं लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जातिः यथा ग्राम्य-

पुमान् उभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम्। तत्र लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षा नित्यत्वादिति लिङ्गपरिहार उपपन्नः। वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते। वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथ यस्य द्रव्यं पदार्थः कथं तस्य एकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्तीति। एवं स वक्ष्यति एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति। यदि तस्यापि वाचनिकानि न स्वाभाविकानि अहमप्येवं वक्ष्यामि एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति। न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः द्रव्यपदार्थकस्य वा आकृतिर्न पदार्थः। उभयोरुभयं पदार्थः। कस्य चित्किं चित्प्रधानभूतं किं चिद् गुणभूतम्। आकृतिपदार्थकस्य आकृतिः प्रधानभूता द्रव्यं गुणभूतम्। द्रव्यपदार्थकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता। गुणवचनवद्वा *। गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। तद्यथा। गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला। इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं तद्गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रिता आकृतिस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तदाकृतेरपि भविष्यति। अधिकरणगतिः साहचर्यात् *। आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि भविष्यन्ति। न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदित्यादिसवद्विषयः *। न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यतइत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति। तद्यथा। एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते। विषम उपन्यासः। नैको द्रष्टा ऽनेकाधिकरणस्थमादित्यं युगपदुलभते। एवं

पशुजातयः संघे स्त्रीत्वमेवोपाददते गाव इमा इति। अन्यास्तु पुंस्त्वमेव ब्राह्मणा इमे इति यथेत्यर्थः। तस्मादिति। सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति। लौकिकमिति। स्तनकेशादिसंबन्ध इत्यर्थः। तस्मिन्नाश्रीयमाणे लिङ्गान्तरेण संबन्धो न स्यात्। तस्मात्स्वसिद्धान्तव्यवस्थाश्रीयते। गुणानां सत्त्वरजस्तमपरिणामःरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिह्रासमध्यस्थावस्थाः शब्दैकगोचराः लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते। आत्मनस्त्वपरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेप्यन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वाल्लिङ्गयोगः। वाचनिकानीति। संकीर्णप्रयोगोपलम्भात् असंकरार्थो यथा द्रव्यपदार्थकस्य वाचनिको वचननियमः तथाकृतिवादिनोपि सह्येवं व्याचष्टे एकाश्रयसंबन्धविवक्षायामाकृतेरेकवचनं यथा पशुना यजेतेति। अनेकाश्रयसंबन्धविवक्षायां द्विवचनबहुवचने। ननु द्रव्यस्यानभिधेयत्वात्कथं तत्कृत आकृतेर्वचनोपकार इत्याह नहीति। यत्र यथा पचति पचतः पचन्तीति क्रियाप्राधान्येपि साधनसंख्याकृतो वचनभेदः एवमाकृतिप्राधान्येपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोषः। यदसाविति। जातितद्वतोरभेदाध्यवसायाद् द्रव्यात्मा जातिः प्रतीयमाना तद्गता लिङ्गसंख्याग्राहिणीत्यर्थः। चोदनासु च तस्यारम्भादीति यदुक्तं तत्परिहारार्थमाह अधिकरणगतिरिति। यथाग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरा-

तर्हीतीन्द्रवद्विषयः। तद्यथैक इन्द्रोनेकस्मिन् क्रतुशतआहूतो युगपत्सर्वत्र भवत्येवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भवेदिति। अविनाशोनाश्रितत्वात् *। द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः। कुतः। अनाश्रितत्वात्। अनाश्रिता आकृतिर्द्रव्यम्। किमुच्यते। अनाश्रितत्वादिति। यदिदानीमेवोक्तमधिकरणगतिः साहचर्यादिति। एवं तर्हि अविनाशो ऽनैकात्म्यात्। द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः। कुतः। अनैकात्म्यात्। अनेक आत्मा आकृतेर्द्रव्यस्य च। तद्यथा। वृक्षस्थो ऽवतानो वृक्षे छिन्नेपि न विनश्यति। वैरूप्यविग्रहौ द्रव्यभेदात् *। वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभेदाद्भविष्यतः। व्यर्थेषु च सामान्यात्सिद्धम् *। विभिन्नार्थेषु च सामान्या-

---

नयनासंभवान्नान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते एतदेवाग्नेरानयनं यत् पात्रस्थस्य तथा आकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात् साहचर्याद् द्रव्यमभिनिविशन्ते। सर्वएवाकृतेः क्रियायोगो ऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्यद्वारकः संपद्यते। अनाश्रितत्वादिति। यथा गुणानां द्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्वं नैवमाकृतेः अन्यत्रापि प्रत्ययाभिधानयोराकृतिनिमित्तयोर्भावान्नित्यत्वं तस्या इत्यर्थः। इतरः संबन्धमात्रमाश्रितत्वं मत्वा पृच्छति किमुच्यत इति। अनैकात्म्यादिति। पूर्वोक्त एवार्थो विशिष्यानेन प्रतिपाद्यते नित्या आकृतिरेका सर्वत्रगा तद्विपरीतं द्रव्यमितिभेदाद् द्रव्यविनाशेपि न जातेर्विनाशः। गुणानां तु द्रव्याधीनस्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनाशे ऽवश्यं नाश इति न तैर्व्यभिचारः। वृक्षस्थोवतान इति। यथा वृक्षस्योपरि द्राक्षादिलतावतानः स्थितो न वृक्षविनाशमनुविनश्यति तथाजातिरपीत्यर्थः। वैरूप्यविग्रहाविति। द्रव्याणां स्वगतभेदप्रतिबद्धौ वैरूप्यविग्रहावित्यर्थः। तत्र द्रव्यगतभेदोपचारादेकस्यामप्याकृतौ समुच्चयोपपत्त्या विग्रहो न विरुध्यते। क्रियासामान्यादिति। भिन्नासु क्रियासु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्सामान्यं तदेव द्रव्येष्वपि तन्निमित्तं भवति। यथा पाचक इत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्यं समवेतसमवायाद् द्रव्ये उपकरोति। यथा गैरिकादिगतं लौहित्यं संयुक्तसमवायात् पटे लौहित्यप्रत्ययमादधाति पुरा कल्पइति। पुरा कल्पे प्रसिद्धोर्थः संप्रति निमित्ताभावेपि तथैव व्यपदिश्यते। माषसंवद्य इति। तत्र षोडशभागत्वेन माषः प्रसिद्धः तथैव कार्षापणे माषः षोडशभाग इति षोडशभागत्वं नाम सामान्यमुपादत्ते माषशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम्। संख्यासामान्यादिति। संख्यैव सामान्यमभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात् ननु षोडशसंख्या षोडशसु पदार्थेषु व्यासज्य स्थिता न त्वेकस्मिन् षोडशे। एवं तर्हि षोडशसंख्यापूरणत्वं नाम यत्सामान्यं तत्संख्यामूलत्वात्संख्यासामान्यमुच्यतइत्यदोषः। अथ डित्था इति भिन्नेषु संज्ञिष्वेकाकृत्ययोगात् कथमेकशब्दवाच्यत्वम्। उच्यते भिन्नडित्थशब्दगतं डित्थशब्दत्वं नाम यथा शब्देष्वभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुः तथा सोयमिति शब्दार्थयोरभेदाध्यवसायादध्यस्तडित्थशब्देषु संज्ञिष्वपि संबन्धिसंबन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति सिद्धमेकशब्दवाच्यत्वम्। तथा तावित्येताविति परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकं सामान्यमाश्रयणीयम्। गोत्वाश्वत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुसामान्यानामपि सामान्यमाश्रयितव्यम्। अथ वा निः सामान्यानि सामान्यानीति तार्कि

तिसिद्धम् । सर्वत्र अश्नोतेरक्षः पद्यतेः पादः मिमीतेः माषः । तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धम् । अपरस्त्वाह । पुरा कल्पएतदासीत्षोडश माषाः कार्षापणं षोडशपलाश्च माषसंबद्धः । तत्र संख्यासामान्यात्सिद्धम् । सरूपाणाम् ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः॥६५॥ इह कस्मान्न भवति अजश्च बर्करश्च अश्वश्च किशोरश्च उष्ट्रश्च करभश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ६५ ॥ इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते । स्त्रीग्रहणेषु स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात् स्त्र्यर्थग्रहणं वा स्त्रीशब्दग्रहणं वेति । किं चातः । यदि प्रत्ययग्रहणं वा शब्दग्रहणं वा गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः केन यशब्दो न श्रूयते । अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते । इह च गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गान्पश्य। तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वं न प्राप्नोति । अथार्थग्रहणम् । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । इह कस्मान्न भवति । अजा च बर्करश्च वडवा च किशोरश्च उष्ट्री च करभश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते । न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषः यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६१ ॥ इह कस्मान्न भवति हंसश्च वरटा च कच्छपश्च दुलिश्च ऋश्यश्च रोहिच्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

कदर्शनं न वैयाकरणैर्नियोगत आस्थेयम् । कार्योन्नीयमाना हि तेषां पदार्था इति सामान्येप्त्रपि सामान्यमस्ति । अभावाश्चत्वार इत्यत्रापि निरुपाख्यत्वं सामान्यं कल्पनीयम् तदेवं सर्वत्राकृतिसद्भावात्सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥ ६४ ॥

वृद्धो ॥ इह कस्मादिति । उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति मत्वा प्रश्नः । अथ वा वृद्धशब्द इह शास्त्रे अपत्यविशेषे न परिभाषित इति स तावद्वयोवाची गृह्यते । तत्साहचर्याच्च युवशब्दोपि तथैवेति प्रश्नः । अजोष्ट्राश्वशब्दानां जातिशब्दत्वेप्यत्र शब्दान्तरसन्निधानाद् वृद्धावस्थाभिधायित्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा सामान्यविशेषशब्दानां द्वन्द्वो न स्यात् । सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद् विशेषैः सह समुच्चयाभावात् । वक्ष्यमाणं मनसि कृत्वाह तल्लक्षणश्चेदिति । इतरोगृहीताभिप्राय आह तल्लक्षण इति । परिहारस्तु उत्तरत्र वक्ष्यते ॥ ६५ ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ इदमिति । यदि स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदा स्त्र्यधिकारविहितटाबादिप्रत्ययग्रहणम् । ततश्चायमर्थः । पुंवत् स्त्रीप्रत्ययो न भवतीत्यभावातिदेशः क्रियते । स्वरितत्वाभावे तु शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा । तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवतीति स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव । अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थातिदेशे तदर्थप्रतिबद्धानां कार्याणां सिद्धिः । तत्रार्थस्य प्राधान्याददुष्टत्वाच्चार्थपक्ष एवाश्रीयते । अस्त्रियामितीति । यदायं प्रसज्यप्रतिषेधः तदा दोषः । पर्युदासे तु शिष्यमाणः शब्दो निवर्त्यमानार्थाभिधायीत्यस्ति स्त्रीसदृशोर्थ इति लुक् सिध्यति । गर्गान् पश्यति । स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् । नायं पुंबहुत्वे शस् उत्पन्न इति नत्वं न सिध्यति ॥ ६६ ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न पुमान् स्त्रियेत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदिमं योगं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । यत्रोर्ध्वं प्रकृतेः स्यात्तल्लक्षण एव विशेषः तत्रैकशेषो भवति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । हंसश्च वरटा च कच्छपश्चदुलिश्च ऋश्यश्च रोहिच्चेति । अत्रैकशेषो न भवति। पूर्वयोर्योगयोर्भूयान्परिहारः । यावद् ब्रूयाद् गोत्रं यूनेति तावद् वृद्धो यूनेति । पूर्वसूत्रे गोत्रस्य वृद्धमिति संज्ञा क्रियते । असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्य विवक्षितत्वात् सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सिद्धम् । असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषश्चाविवक्षितः सामान्यं च विवक्षितम् । विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविसेव सिद्धम् । पुमान् स्त्रियेह कस्मान्न भवति । ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति । ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्याविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादनेकशेषः । ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य अविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न भविष्यति । यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति । नात्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् । यदि तर्हि यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति । इह न प्राप्नोति कारकश्च कारिका च कारकौ ।

भ्रातृ ॥ यत्समानायामिति । एकापत्यत्वं नाम समानाकृतिरस्ति । ऊर्ध्वमिति, यत्रैका प्रत्ययप्रकृतिरन्यत्तु वैरूप्यं तत्रैकशेष इत्यर्थः । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येतद्वर्जयित्वा सर्वत्र सरूपाणामित्यस्यानुवृत्त्याश्रयणाद् यथोक्तार्थलाभः । अत्रैवार्थएतत्सूत्रं लिङ्गम् । पदान्तरगम्येऽपि तल्लक्षणाविशेषे पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो भवति तथा गौश्चायं गौश्चेयमित्येतौ गावौ चरत इति । वरटा चेति ॥ वरटा हंसी । पूर्वसूत्र इति । पूर्वाचार्यकृते व्याकरणे अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य वृद्धसंज्ञा कृता । वृद्धो यूनेत्यत्र च कृत्रिमस्य जीवति तु वंश्ये युवेत्यस्य ग्रहणं तत्साहचर्याद् वृद्धस्याप्यपत्यस्य ग्रहणमित्यर्थः । असरूपाणामिति । गर्गापत्यत्वं सामान्यं वृद्धयूनोर्विवक्षितमिति सिद्धमेकशब्दत्वम् । आरभ्यमाणेऽप्येकशेषे गार्ग्याविति विशेषो नावधार्यते किं वृद्धयुवानौ प्राक्रान्तौ उत वृद्धाविति प्रकरणाद्यपेक्षे तु विशेषावसाये सामान्योपक्रमेऽपि तथैव विशेषोवसायिष्यतइति नार्थ एकशेषारम्भेण । द्वन्द्वोऽपि गार्ग्यगार्ग्यायणावित्यनभिधानान्न भविष्यति । स्त्रीपुंसयोरपि मृगक्षीरवज्जातिमात्रविवक्षायां ब्राह्मणावित्यादिप्रयोगसिद्धिः । ब्राह्मणवत्सा चेति । अस्त्यत्र प्रकृतेरूर्ध्वं तल्लक्षणो विशेषः न चात्र कश्चिद्विशेषः स्त्रीपुंसयोरुपात्तः । अविभक्तिपरस्येति । एकविभक्तावित्यनुवर्तते । तेन एकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो यत्र स्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः । इह तु तस्यां चान्तर्वर्तिन्यां च विभक्तावित्येकशेषाभावः । कारिका चेति । इत्वमप्यत्र विशे-

न ह्यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं किं तर्हि इत्वमपि । कथं पुनरिदं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति आहो स्विदर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । किं चातः । यदि विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं कारकश्च कारिका च कारकौ । इदं तु न सिद्ध्यति गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । अथ विज्ञायते अर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । इदं तु न सिध्यति कारकश्च कारिका च कारकौ । उभयथापि पटुश्च पट्वी च पटू इत्येतन्न सिध्यति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति नाप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । कथं तर्हि शब्दार्थौ या स्त्री तद्भावे न च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते । एवं च कृत्वा इहापि प्राप्तिः ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति । एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् । तदित्यनुवर्तते । तदित्यनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते । कौ च प्रकृतौ, प्रधाने । प्रधानं या शब्दस्त्री प्रधानं या अर्थस्त्रीति ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥ अयं योगः शक्यो वक्तुम् । कथम् । शुक्लश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं ते इमे शुक्ले । शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं तानीमानि शुक्लानि । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः * । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो

पस्य वाचकं तच्च नैकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो ऽनन्तरमिति दोषः । एतत्समाधानार्थं विचारयति कथमिति । अर्थ इति । अर्थस्त्रियाः शब्दद्वारकं विभक्तिपरत्वम् । कारिका चेति । शब्दस्त्रिया टापात्र कृतमित्वमिति सिध्यति नार्थपक्षे । यद्यप्यर्थेन टाप् कृतः तथाप्याधिकमित्वमस्ति न च तदर्थस्त्रीकृतमिति दोषः । गोमती चेति । नात्र शब्दस्त्रिया कश्चिद्विशेषः कृतः । अर्थपक्षे त्वत्र सिध्यति । अर्थेनेकारस्य विशेषस्य कृतत्वात् । पट्वी चेति । नात्र यणादेशस्य लक्षणवाक्ये शब्दस्त्री निमित्तत्वेनोपात्ता । अजुपताश्रयणेन यणादेशविधानात् । न च तद्भावे भवतस्तन्निमित्तत्वं नाप्यर्थस्त्री यणादेशस्य निमित्तमिति दोषः । शब्दार्थाविति । नात्र यौगपद्येनोभयोर्ग्रहणम् । अनियमस्त्वनेन प्रदर्श्यते । तेन क्व चिच्छब्दस्त्रीकृतविशेषपरिग्रहः क्व चिदर्थस्त्रीकृतविशेषाश्रयणम् । पट्वीत्यत्र च भवतीकारो यणादेशस्य निमित्तमस्मिन् विषये तद्भावभावित्वादर्थोऽपि पारम्पर्येण भवत्येव निमित्तमित्वयणादेशयोः । एवं तर्हीति । विस्पष्टं न व्यपदिशतीत्यर्थः । सूत्रोपात्त एवायमर्थो येनात्र न भवत्येकशेष इत्याह तदित्यनेनेति । स्त्रीपुंसयोः सह विवक्षायामेकशेषः । स च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः । इहाप्रधानकृतोऽपीत्येकशेषाभावः ॥ ६७ ॥

नपुंस ॥ शुक्ला च शुक्लं चेत्येकविभक्तौ विभक्त्यन्तानां च वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति शुक्लश्च शुक्लं चेत्यत्रापि विभक्त्यन्तानामसारूप्यात् । एकविभक्तौ तु सरूपाणामेकशेषे

भविष्यति । किं च प्रधानम् । नपुंसकम् । कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं प्रधानमिति । एवं हि दृश्यते लोके अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसंदेहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते । किं जातमित्युच्यते । द्वयं चैव हि जायते । स्त्री वा पुमान्वा । तथा विदूरे अव्यक्तरूपं दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति महिषीरूपमिव ब्राह्मणीरूपमिव । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्नपुंसकस्य शेषो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आकृतिवाचित्वादेकवचनम् * । आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति । यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥

पिता मात्रा ॥७०॥ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥७१॥ किमर्थमिदमुच्यते । न पुमान् स्त्रियेत्येव सिद्धम् । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशो भवति । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात् सिद्धम् * । यदि तावद्बिभर्तीति भ्राता स्वसर्यप्येतद्भवति । तथा यदि पुनातीति प्रीणातीति वा पुत्रः दुहितर्यप्येतद्भ

पुन्नपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति वचनमिदमेकवद्भावार्थं च । प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययादिति । शब्देनार्थस्याभिधानमिह कार्यम् । तच्च नपुंसकानपुंसकसन्निधौ नपुंसकस्यैव भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः । कथमिति । यथा लोके बहुषु गच्छत्सु राजा गच्छतीति प्रधानं राजा व्यपदिश्यते । राज्ञश्च प्राधान्यं तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वादन्येषाम् । इह तु नपुंसकस्य किं कृतं प्राधान्यमिति प्रश्नः । एवं हि लोके दृश्यतइति । व्यापित्वान्नपुंसकस्य प्राधान्यमाह स्थितिर्नपुंसकं सा च सर्वत्र विद्यतइति । स्थितिरूपत्वेनैव स्त्रीपुंसयोरपि विवक्षायां सिद्धो नपुंसकशब्दप्रयोगः । अनिर्ज्ञातेऽर्थे इति । सामान्यरूपेण ज्ञाते स्त्रीत्वादिना तु विशेषेणानिर्ज्ञात इत्यर्थः । गुणसन्देह इति । गुणाः स्त्रीत्वादयः । द्वयं चैवेति । यद्यपि नपुंसकस्य जन्म तथापि यत्प्रजननासमर्थं तन्नपुंसकमिति नेह नपुंसकलक्षणं किं तर्हि शब्दैकगोचरत्वमेव लिङ्गलक्षणम् । तथा च नपुंसको भवतीति प्रयोग उपपद्यते । महिषीरूपमिति । रूपशब्दः संस्थानवचनः । यत्र दूराद्दृश्यमाने वस्तुनि निश्चयो नास्ति केवलं सम्भावनारूपः संदेहस्तत्रैकस्यापि शब्दस्य प्रयोगो भवति स्थाणुरयं स्यादिति । एवमिहापि महिषीवैतत् संस्थानमित्यस्मिन्नर्थे माहिषरूपमिवेति प्रयुक्तम् । रूपशब्दोऽत्र नपुंसकलिङ्गो दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । यत्र तु विशेषस्य निर्ज्ञानं शुक्लाः शाट्यः शुक्लाः कम्बला इति तत्र नास्ति नपुंसकप्रयोगः । सत्यारम्भे अरण्यारण्यान्यावित्यत्रैवकारानुवर्तनान्महत्त्वस्योपाधेराधिक्यादेकशेषाभाव ६९ ॥

पिता ॥ किमर्थमिति । वृत्तिविषये भ्रात्रादिशब्दानां स्वस्रादिष्वपि वृत्त्या सिद्ध एकशेष इति मत्वा प्रश्नः ॥ ७० ॥

कारणादिति ॥ भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तं भ्रातृशब्दस्य स्वसृशब्दस्य चेति भ्रातृशब्देन स्वसुरभिधानं प्राप्नोति । एकशेषविषयमिति । आरब्धे एकशेषेऽवश्यं भ्रातृशब्देन स्वसाभि-

वति। तथा यदि पाति पालयतीति वा पिता मातर्यप्येतद्भवति । तथा यद्यश्नात्यश्नन्त्यः श्वशुरः श्वश्र्वामप्येतद्भवति । दर्शनं वै हेतुः । न हि स्वसरि भ्रातृशब्दो दृश्यते । दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् * । दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसर्यपि भ्रातृशब्दो दृश्यतां तुल्यं हि कारणम् । न वै एष लोके सम्प्रत्ययः । न हि लोके भ्राता आनीयतामित्युक्ते स्वसा आनीयते । तद्विषयं च * । तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं भवति । स्वसरि भ्रातृत्वं, किं विषयम् । एकशेषविषयम् । युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः । बाढं युक्तम् । अन्यत्रापि नियतविषयदर्शनात् * । अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा । समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति अश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवति अश्वो हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥ त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि * । त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । सा च देवदत्तश्च तौ । सा च कुण्डे च तानि । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम् * । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । स च कुक्कुटः सा च मयूरी कुक्कुटमयूर्यौ ते अर्द्धं पिप्पल्यास्तदर्द्धपिप्पली च साऽर्द्धपिप्पल्यौ ते । अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् * । त्यदादीनां सामान्यमर्थः । अतश्च सामान्यं देवदत्तेऽपि हि स इत्येतद्भवति यज्ञदत्तेऽपि त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् शेषो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । परस्य शेषं वक्ष्यामीति । परस्य चोभयवाचित्वात् * । उभयवाचि परम् । पूर्वशेषदर्शनाच्च * । पूर्वस्य खल्वपि शेषो दृश्यते । स च यश्च तावनय । यावानय इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्वन्द्वो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात् सिद्धम् * । सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति

धेया अन्यथैकशेषारम्भोनर्थकः स्यात् । एवमनारब्धेप्येकशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य सहविवक्षायामेव भ्रातृशब्दः स्वसुरभिधायको भविष्यति। नह्यावश्यमात सम्बन्धस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते । अनभिधानाच्च भ्रातृपुत्रशब्दयोः स्वसृदुहितृभ्यां द्वन्द्वाभावः। मातापितरौ श्वश्रूश्वशुराविति द्वन्द्व इष्यतएव ॥ ७० ॥

त्यदादी ॥ त्यदादीन इति । षष्ठ्या व्याश्रयइति तसिः । आद्यादित्वाद्वा । सा चेति स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयते । पुन्नपुंसकयोस्त्वेकशेषे शब्दपरविप्रतिषेधान्नपुंसकत्वं भवति । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति । न्यायसिद्धमिदम् । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्तल्लिङ्गस्य सिद्धत्वात् । सामान्यमर्थ इति । वस्तुमात्रं त्यदादिभिः परामृश्यतइति तदेवैषामर्थः । परस्येति । सूत्रे सति शब्दपरविप्रतिषेध शक्यते आश्रयितुम् । पूर्वशेषदर्शनाच्चेति । सति त्वारम्भे

वक्तव्यम् । यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते शूद्राभीरं गोबलीवर्दं तृणोलपमिति न सिध्यति । नैष दोषः । इह तावच्छूद्राभीरमिति । आभीरा जात्यन्तराणि । गोबलीवर्दमिति । गावँ उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते । तृणोलपमिति अपामुलपमिति नामधेयम् । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगे न भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य विशेषस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हीदानीमिदं भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति । भवति यदा नियोगतस्तस्यैवानयनं भवति । एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति । तं बाह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् ॥

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति । गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । न्यङ्कव इमे सूकरा इमइति । कः पुनरर्हति अग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं ये ग्रहीतुमशक्याः । कुत एव वाहाय च विक्रयाय च । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पशुष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । ब्राह्मणा इमे वृषला इमे । कः पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सङ्घेष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । एतौ गावौ चरतः । कः पुनरर्हति निर्ज्ञातेर्थे अन्यथा प्रयोक्तुम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अतरुणेष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । तरुणका इमे बर्करा इमइति । कः

पूर्वशेषो न स्यादिति दोषप्रसङ्गः । द्वन्द्व इति । तद्देवदत्तावित्यादिप्रयोगो मा भूदित्यर्थः । आभीरा इति । ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते । माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपादिति स्मृतिः । स्त्रिय एवेति । ततश्चात्र गोशब्दः स्त्रीगवीणामेव वाचकः । सामान्येनेति । सर्वविशेषाणां व्याप्तत्वान्नास्ति सामान्यविशेषयोः समुच्चय इत्यर्थः । तं ब्राह्मणमिति । तमित्यनेन गतत्वाद् ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति ब्राह्मणमित्यनेन गतत्वाच्च गार्ग्यशब्दस्येति भावः । भवतीति । सामान्योपक्रमे विशेषाभिधानमित्यर्थः । येनैवेति । यथा सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावो दृश्यते तथा विशेषसंनिधौ तद्वर्जितेषु विशेषान्तरेषु सामान्यशब्दस्य वृत्तिर्दृश्यते ब्राह्मणा आयाता वशिष्ठोऽप्यायात इति तस्मात्तथाविधे विषये ऽयं वार्त्तिको द्वन्द्वनिषेधः । तस्मिंश्च सत्ययमेकशेषो न वक्तव्य इत्यर्थः ॥७२॥

ग्राम्य ॥ स्त्रीपुंसात्मकस्य सङ्घस्य स्त्रीशब्देनाभिधानं यथा स्यादिति सूत्रारम्भः । उभयात्मकत्वमक्षाम्यन्नाह अयमिति । स्त्रिय एवेति । यद्यपि तत्र वृषभस्याप्यस्ति संभवः । तथापि मल्लग्रामवद् भूयस्त्वात् स्त्रीभिर्व्यपदेशो भवति । अग्राम्यादिषु तु

पुनरर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च । अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अश्वाश्चरन्ति गर्दभाश्चरन्तीति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥ पादश्च समाप्तः ॥

भूवादयो धातवः ॥ १ ॥ कुतोयं वकारः । यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते भ्वादय इति भवितव्यम् । अथासंहितया भू आदय इति भवितव्यम् । अत उत्तरं पठति । भूवादीनां वकारोयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागमं प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति । अथादिग्रहणं किमर्थम् । यदि तावत्पठ्यन्ते नार्थ आदिग्रहणेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादिग्रहणं न करोति । क्वान्यत्र । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वेति । अथ न पठ्यन्ते नतरामर्थ आदिग्रहणेन । नह्यपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रादिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पाठेन धातुसंज्ञेस्येतदुपपन्नं भवति । पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्द-

---

मिश्रत्वात् सङ्घस्येति पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषः । अनेकशफेष्विति । उष्ट्राणां त्वारण्यकत्वात् स्त्रीशेषाभावः । तत्रानेन प्रकरणेन प्रयोगस्य नियतत्वाद् जातिः क्वचिदाश्रयालिङ्गेन स्त्रीत्वेन व्यपदिश्यते क्वचित्पुंस्त्वेनेत्युक्तं भवति ॥ ७३ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम्। द्वितीयःपादःसमाप्तः॥

भूवादयो धातवः ॥ कुतोयमिति । लक्षणाभावं मत्वा कस्मान्निमित्ताद्वकार इति पृच्छति । यदि तावदिति । यणादेशेनेको निवार्तितत्वात् । अथासंहितयेति । अभ्युपगम्य वादोयम् । न त्वेकस्मिन् पदे ऽसंहितास्ति । संहितैकपदेति वचनात् । तस्मात्सर्वथा निर्देशोयं न संभवतीत्येवं परमेतत् । भूवादीनामिति । सूत्रोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो विवक्षितः तत्र वाचकसंबन्धी भूवादीनां भूवादिशब्दवाच्यानां वकार इति । व्यपदिश्यते । मङ्गलार्थ इति । ननु निमित्ते पृष्टे प्रयोजनकथनमप्रस्तुतम् । नैष दोषः । प्रयोजनकथनेन निमित्तस्यापि कथनात् । अत एव निपातनादागमरूपोत्र वकारः कृतः । न चायमसाधुः । वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गलं प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादितं भवति । अपूर्वस्य हि लाभो दध्यादेर्लोके मङ्गलं सूचयति । तथेहाप्यागमो वकारो मङ्गलार्थः संपद्यते। अथ वा सति वकारेऽविकृते भूशब्दे उच्चार्यमाणे महाव्याहृतिस्मरणं मङ्गलं भवतीति पारम्पर्येण वकारो मङ्गलार्थकः संपद्यते । नार्थ इति । भूवादय इति पठित्वा ते धातव इति वक्तव्यम् । यथा ते तद्राजा इति । नतरामिति । सति पाठे गतार्थत्वान्न कर्तव्यमसति त्वसंबन्धादित्यर्थः । अत एव प्रतिषेधप्रकर्षः । संबन्धाभावेत्यन्तमेवाकरणमित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये निर्दिष्टः । एवं तर्हीति सूत्रेषु ये पठ्यन्ते मृडमृदादयः तान् समाप्य ते धातव इति वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थः ।

प्रतिषेधः * । पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धातुर्या इत्याबन्तः । वा इति धातुर्वा इति निपातः । नु इति धातुः नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च । दिव् इति धातुः दिविति प्रातिपदिकम् । किं च स्याद् यद्येतेषामपि धातुसंज्ञा स्यात् । धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत । नैष दोषः । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः । क्रियाभावात्साधनाभावः । साधनाभावात्तस्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न भविष्यन्ति । इदं तर्हि याः पश्य । आतो धातोरिति लोपः प्रसज्येत । नैष दोषः । अनाप इत्येवं सः । अस्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तत्रानर्थकग्रहणं न करिष्यते । निपातः प्रातिपदिकमित्येव । इह तर्हि त्रस्नू इति । अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियुवङादेशः प्रसज्येत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययस्योवङादेशो भवतीति । यदयं तत्र श्नुग्रहणं करोति । अस्य तर्हि दिवूशब्दस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्ते दिवूशब्दात्स्वादय इति । यदयं दिवः सावौत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । दिव्शब्दो यः प्रातिपदिकं तदर्थमेतत्स्यात् । अक्षद्यूरिति । न वै अत्रेष्यते । अनिष्टं च

अस्ति च पाठ इति । अनेनासंबद्धत्वं परिहृतम् । बाह्यश्चेत्यनेन गतार्थत्वं निराकृतम् । पाठेनेति । धातुपाठे ये पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा । तेषां च पाठो नोपलक्षणार्थः । अपि तु इयत्ताप्रतिपादनार्थः । तत्र यदि क्रियावाची धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियते तर्हि आणवयति वट्टयतीत्यादीनामपि धातुसंज्ञा स्यात् । अथ सूत्रपठितानामनन्तरं ते धातव इत्युच्येत तदा तत्रापठितानां स्यात् । तस्माद्भूवादय इत्युक्तम् । तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये पठ्यन्ते तेपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्धातुत्वेनाश्रयणीयाः । समानशब्दानामिति । समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः । तव्यदादीनामिति । यथैव दिवं पश्येति बाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि द्वितीया भवति एवं तव्यदादयोपि स्युरित्यर्थः । साधन इति । अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तव्यदादयः सावकाशाः बाह्यक्रियापेक्षे साधने नोत्पद्यन्ते इत्यर्थः । यो पि शकधृषेति स्वार्थिकस्तुमुन् सोप्यनभिधानान्न भविष्यति । याः पश्येति । यच्छब्दो न धातुरिति विभक्तिरुत्पद्यते तस्यात्वे टापि च कृते धातुसंज्ञायामातो धातोरिति लोपप्रसङ्गः । त्रस्नू इति । ननु णुर्धातुषु पठितः न चास्य तेन सारूप्यम् । नैष दोषः । प्रयोगे नुशब्द एव धातुस्तेन चास्य सारूप्यमस्त्येव यद्यपि चायं सानुबन्धकस्तथापि धातुष्वननुबन्धकपरिभाषा कैश्चिन्नाश्रीयते । अथ वोपलक्षणार्थमिदं तेन स्थाणू वेणू इत्युदाहरणम् । अक्षद्यूरिति । अत्र कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । न वै अत्रेष्यत इति । शिष्टप्रयोगाभावात् । तस्मा-

प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति । एवं तर्ह्यननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति । एवमप्यननुबन्धको दिव्शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । परिमाणग्रहणं च । परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानवधिर्धातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुतो ह्येतत् । भूशब्दो धातुसंज्ञो भविष्यति न पुनर्भ्वेधशब्द इति । यदि पुनः क्रियावचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत । का पुनः क्रिया ईहा । का पुनरीहा । चेष्टा । का पुनश्चेष्टा । व्यापारः । सर्वथा भवाञ्छब्दैरेव शब्दानाचष्टे न किं चिदर्थजातं निदर्शयत्येवंजातीयका क्रियेति । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो निर्लुठितः । सासावनुमानगम्या । कोऽसावनुमानः । इह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदा चित्पचतीत्येतद्भवति कदा चिन्न भवति । यस्मिन् संनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रिया । अथ वा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं क्रिया । कथं पुन-

---

हिव औदिति ज्ञापकमेव । इतरो ज्ञापकत्वं विघटयति अनिष्टं चेति । एवं तर्हीति । धातु सानुबन्धक इति भावः । एवमपीति । अधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधान्निरनुबन्धकात्सोरसंभव उभयसंभवे चास्याः परिभाषाया उपस्थानं नान्यथा । इयानवधिरिति । अवधिमानवधिनोपलक्ष्यते तेन विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य धातुसंज्ञा विधेयेत्यर्थः । भ्वेधशब्द इति । ततश्च भ्वेधशब्दाल्लडादिप्रसङ्गः । न चार्थपाठः परिच्छेदकः । तस्यापाणिनीयत्वात् अभियुक्तैरुपलक्षणतयोपात्तत्वादनेकार्थत्वदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाभावात् । क्रियावचन इति । एवं सति स्मानशब्दानां प्रतिषेधो न वक्तव्यः । नापि परिमाणग्रहणम् । न हि भ्वेधशब्दसमुदायः क्रियावाची । का पुनरिति । द्रव्यव्यतिरेकेण तस्याः सत्तामसंभावयतः प्रश्नः । ईहेति । ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्र व्यापारविशेषवचनत्वेऽपि इह व्यापारमात्रवचनत्वं बोद्धव्यम् । कस्य चित्केन चिच्छब्देन सोऽर्थः प्रसिद्ध इत्यनेकपर्यायोपादानम् । सर्वथेति । यावद् द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियासद्भावे प्रमाणं नोक्तं तावत्पर्यायोपादानमात्रेण तस्याः स्वरूपं न निश्चीयत इत्यर्थः । अर्थजातमिति । अर्थस्वरूपमित्यर्थः । अशक्येति । आख्यातपदवाच्या पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानावस्था भूतभविष्यद्वर्तमानसदसदनेकावयवसमूहरूपा सद्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या न भवतीत्यर्थः । पिण्डीभूतेति । यथा परमाणवः पिण्डीभूता उपलभ्यन्ते न केवला एवं पिण्डीभावाभावात् क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः । गर्भो निर्लुठित इति । यथा कुक्षिस्थो गर्भोऽप्रत्यक्षस्तथा क्रियेत्यर्थः । अथ वा यथा निर्लुठितो निर्गतः कुक्षेर्गर्भः प्रत्यक्षो नैवं क्रियेति वैधर्म्येण दृष्टान्तः । सासाविति । या पूर्वमुक्ता सासावनुमानेन प्रतीयत इत्यर्थः । कोसाविति । यो भावे ल्युट् स नपुंसकः । अन्यत्र त्वभिधेयवशादनियतलिङ्गः । अथ वा मन्यतेर्घञ्यनुमान इति रूपम् । यस्मिन् संनिहित इति । यस्मिन् वस्तुनि संनिहिते सति पचतीत्येतत्प्रयुज्यते नासति सा क्रिया । क्व चित्तु यस्मिन साधने संनिहित इति पाठः । तत्रायमर्थः । यस्मिन् संनिहिते सति पचतीत्येतत्साधनविषये भवतीति । स्यादेतत् । मृगतृष्णिकाविषयजलज्ञानवत्पचतीत्येतदसत्यविषयमेव ज्ञानमि-

ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति। यदेतेषां करोतिना सामानाधिकरण्यम्। किं करोति पचति किं करिष्यति पक्ष्यति किमकार्षीद् अपाक्षीदिति। तत्र क्रियावचने उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः *। क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। पचति प्रपचति। किं पुनः कारणं प्राप्नोति। सङ्घातेनार्थगतेः। सङ्घातेन ह्यर्थो गम्यते सप्रकृतिकेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च। अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुत्वम् *। अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुसंज्ञा वक्तव्या। यथा हि भवता करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं दर्शितं न तथास्त्यादीनां निदर्श्यते न हि भवति किं करोत्यस्तीति। प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु*। प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति। पचति पठति। प्रकृत्यर्थोन्यश्चान्यश्च प्रत्ययार्थः स एव। धातोश्चार्थभेदात्प्रत्ययान्तरेषु*। धातोश्चार्थभेदात्प्रत्ययान्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति। पक्तिः पचनं पाक इति प्रत्ययार्थोन्यश्चान्यश्च भवति। प्रकृत्यर्थः स एव। कथं पुनर्ज्ञायते ऽयं प्रकृत्यर्थो ऽयं प्रत्ययार्थ इति। अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च। कोसावन्वयो व्यतिरेको वा इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पच्छब्दश्चकारान्तः। अतिशब्दश्च प्रत्ययः। अर्थोपि कश्चिद्गम्यते विक्लित्तिः कर्तृत्वमेकत्वं च पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। पच्छब्दो हीयते पठ्शब्द उपजायते अतिशब्दोन्वयी। अर्थोपि कश्चिद्धीयते। कश्चिदुपजायते। कश्चिदन्वयी विक्लित्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयी। तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थः योर्थो हीयते। यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थः योर्थ उपजायते यः शब्दोन्वयी तस्यासावर्थः योर्थोन्वयी। विषम उपन्यासः। बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति। तद्यथा। इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः। पुरन्दरः। कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति। एकश्च शब्दो बह्वर्थः। तद्यथा। अक्षाः

त्याशङ्क्याह अथ वेति। देशान्तरप्राप्तिलक्षणेन कार्येणाऽबाधितेन क्रियाख्यं कारणमनुमीयत इत्यर्थः। ननु प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ संबन्धग्रहणाभावात् कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्तते। नैष दोषः। धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वेप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुद्ध्या तान् क्षणान् संकलय्य पचतीति प्रयुज्यते। यदाप्येकस्मिन् क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहरूपारोपणम्। शब्दशक्तिस्वभावाच्चैकः क्षणो नैव धातुवाच्यः। किं करोति पचतीति। सामान्यविशेषभावेन सामाण्याधिकरण्यात् क्रियाविशेषवचनाः पचादयः प्रतीयन्त इत्यर्थः। यदा तु किं करोतीति पृष्टेन करोत्यास्त एव केवलमिति प्रतिवचनं तदा व्यापारमात्रस्यावश्यंभावित्वाद्व्यापारविशेषविषयः प्रश्नः। प्रतिवचनं तु विशेषनिराकरणेनेति बोद्धव्यम्। संघातेनेति। संघातस्यैव प्रयोगादर्थवत्त्वम्। केवलानां तु धातूनामप्रयोगादानर्थक्यम्। अतिशब्दश्चेति। यद्यप्ययं प्रत्ययसमुदायस्तथापि प्रकृति-

पादा माषा इति। अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति। नापि ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति। वर्णिता ह्यर्थवत्ता ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव। तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति। न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात्प्रत्यय एव वा। सामान्यशब्दा एत एवं स्युः। सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते। यतस्तु खलु नियोगतः पचतीत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे पचशब्दो वर्तते ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति। न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे। क्रियाविशेषक उपसर्गः पचतीत्यत्र क्रिया गम्यते तां प्रो विशिनष्टि। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र धातुरुपसर्गं व्यभिचरति। यत्र न खलु तं व्यभिचरति तत्र कथम् अध्येति अधीते इति। यद्यप्यधातुरुपसर्गं न व्यभिचरति उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति तेन मन्यामहे य एवास्याधेरन्यत्रार्थः स इहापीति। कः पुनरन्यत्राधेरर्थः। अधिरुपरिभावे वर्तते। इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते तिष्ठति प्रतिष्ठते इति। तिष्ठतीति व्रजिक्रियायाः निवृत्तिः। प्रतिष्ठतइति व्रजिक्रिया गम्यते तेन मन्यामहे उपसर्गकृतमेतद् येनात्र व्रजिक्रिया गम्यतइति। प्रोयं दृष्टापचारः आदिकर्मणि वर्तते। न चेदं नास्ति बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति। तद्यथा। वपिः प्रकरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते। केशश्मश्रु वपतीति। इडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते। आग्नेर्या इतो वृष्टिमीट्टे मरुतो मुतश्च्यावयन्तीति। करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः निर्मलीकरणे चापि वर्तते। पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते। निक्षेपणे चापि वर्तते कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते। एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह तिष्ठतिरेव व्रजतिक्रियायाः निवृत्तिम्। अयं तर्हि दोषः। अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति। यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत। कथं पुनर्ज्ञायते भाववचनाः पचादय इति। यदेतेषां भवतिना सामानाधिकरण्यं भवति पचति भवति पक्ष्यति भवति अपा-

---

भागात्वबोधपरत्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेनादरादेवमुक्तम्। अथ वा पूर्वाचार्यैः कैश्चिदिति। प्रत्ययत्वेन कल्पित इति तदपेक्षयैतदुक्तम्। किं न साधीय इति। यदा प्रकृतिरेव क्रियां साधनं चाह तदा सिद्धमेव प्रकृतेः क्रियावाचित्वम्। प्रत्यय एव वेति। ततश्च प्रकृतेर्न स्यात्क्रियावाचित्वम्। अधिरुपरिभावइति। ततश्चाधीतइत्यस्य विशिष्टार्थयुक्तानां शब्दानां पठनं विधिपूर्वकं वा करोतीत्यर्थः। अध्येतीत्यत्र विशिष्टं स्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थः। प्रोयमिति। अन्यत्रापि प्रयोगात्। ततश्चान्यत्रास्य योऽर्थो द्योत्यः स एवेहापीत्यनुमीयते। अनेकार्थत्वाद्धातूनां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णयः। भाववचन इति। भावशब्दः क्रियामात्रवाची। यथा यस्य च भावेनेति भावे घञ् इति च। तेन पचादीनामपि धातुसंज्ञा सिद्ध्यति। अस्तिभवतिविद्यतीनामपि भावरूपार्था-

क्षीदिति। कः पुनर्भावः। भवतेः स्वपदार्थो भवनं भाव इति। यदि भवतेः स्वपदार्थो भवनं भावः। विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। भेदः छेदः। अन्यो हि भावः। अन्यो ऽभावः। आतश्चान्यो भावः अन्यो ऽभाव इति। यो हि यस्य भावमिच्छति स न तस्याभावम्। यस्य चाभावं न तस्य भावम्। पचादीनां च धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं न तथा भाववचने धातौ निदर्श्यते करोतिः पचादीनां सर्वान् कालान् सर्वान् पुरुषान् सर्वाणि वचनान्यनुवर्तते। भवतिः पुनर्वर्तमानकालत्वं चैकत्वं च। का तर्हीयं वाचोयुक्तिः भवति पचति भवति पक्ष्यति भवत्सपाक्षीदिति। एषैषा वाचोयुक्तिः। पचादयः क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया। यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम्। भवेदपि भवेत् स्यादपि स्यादिति। अत्राप्यन्यत्वमस्ति। कुतः। कालभेदात्साधनभेदाच्च। एकस्यात्र भवतेर्भवतिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः। अपरस्य बाह्यं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः। यावतात्राप्यन्यत्व-

---

भिधायित्वात्। भवति पचतीति। आत्मभरणवचनो भवतिः। तच्चात्मभरणं विरुद्धैकार्थसमवायि पाकत्वादिभिरविरुद्धैकार्थसमवायम्। यथा शुक्लं रूपमिति। शुक्ले गुणे शुक्लत्वं रूपत्वं चास्तीति शुक्लादयो रूपवचनाः एवं पचादयो भाववचना इत्यर्थः। कः पुनरिति। यदि क्रियैव भावस्तदा पदद्यन्तरोपादानमनर्थकमथान्यस्तदा ऽव्याप्तिरिति प्रश्नः। स्वपदार्थ इति। स्वग्रहणमुपचरितार्थनिवृत्त्यर्थं गौणोऽपि पदार्थो भवति न तु स्वो व्यभिचारात्। पदग्रहणं प्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादनार्थम्। भवनं भाव इति विग्रहः कर्तृकसाधननिवृत्त्यर्थः। भेद इति। विनाशो भेदश्छेदश्च घटरज्ज्वादेः स च भावविरोधीति भावः। सर्वान् पुरुषानिति। किं करोषि पचामि किं करोमि पचेत्यादौ विपरीतापि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन विवक्षिता। भवतिः पुनरिति। नहि भवति भविष्यति पक्ष्यत्यभूदपाक्षीद्भवत पचतो भवन्ति पचन्तीति। का तर्हीति। कथं सम्बन्ध इति प्रश्नः। एषैषेति। या एषा त्वया पृष्टा सैषा वर्ण्यमानस्वरूपेत्यर्थः। पचादय इति। साध्यसाधनभावः सम्बन्धो न तु सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः। नन्वन्यत्रोक्तं तिङभिहितो भावः क्रियया समवायं न गच्छति। न हि भवति पठति पचति इति। ततश्च तेनैतद्विरुध्येत। तत्राहुः। कर्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यातवाच्यक्रियया सम्बध्यत एव। भवति पचति पश्य मृगो धावतीति। करणादिभावेन तु न सम्बध्यते। तथा प्रयोगादर्शनात्। भवेदपि भवेदिति। एकस्याः क्रियायाः आत्मापेक्षः साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति भावः। कालभेदादिति। स्वाभाविकमन्यत्वं कालसाधनभेदेन व्यज्यते। एकस्येति। अपि भवेदित्यत्र यो भवतिस्तस्यारोग्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्तृका सत्ता वर्तमानार्थस्तथाभूता हि सत्ता प्रार्थ्यत इति वर्तमानकालः प्रत्ययः सा तु सत्ता भवेदित्यस्या सत्तायाः कर्तृत्वेन निर्दिष्टेति भेदो ऽस्त्येव। अस्त्वर्थमिति। भेदादयोऽपि भवन्तीति तद्वचनानां सिध्यति धातुसंज्ञा। एतान्यपीति। एत-

मस्ति पचादयश्च क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति । अस्त्वयं कर्तृसाधनः भवतीति भाव इति । किं कृतं भवति । विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति । भवेद्विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात्प्रातिपदिकानामपि तु प्राप्नोति वृक्षः प्लक्ष इति । किं कारणम् । एतान्यपि हि भवन्ति । एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति । भाव्यते यः स भाव इति । क्रिया चैव हि भाव्यते । स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम् । एवमपि भवेत्केषां चिन्न स्यात् । यानि न भाव्यन्ते । ये त्वेते सम्बन्धिशब्दास्तेषां प्राप्नोति माता पिता भ्रातेति । सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्न मुच्यामहे । पठिष्यति ह्याचार्यः भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवयसादिनिवृत्त्यर्थ इति । यावता पठिष्यति पचादयश्च क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति । अस्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भाव इति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण भूवादयो धातव इति । कथम् । नेदमादिग्रहणम् । वदेरयमौणादिक इन्कर्तृसाधनः । भुवं वदन्तीति भूवादय इति । भाववचने धातौ तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः *। भाववचने धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्ये इति । किं च स्यात् । अशितीत्यात्वं प्रसज्येत । तद्धि धातोर्विहितम् । इतरेतराश्रयं च प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः । इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरेतराश्रयता । प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः । उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । सिद्धं तु नित्यशब्द-

---

त्प्रातिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थः । भाव्यते यः स भाव इति । तेन साध्यमानार्थवाचिनां धातुसंज्ञेत्यर्थः । स्वभावसिद्धमिति । शब्दशक्त्यनुसारेणैतदुच्यते । कृतता क्रियमाणता कर्तव्यता युक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्रातिपदिकेनाभिधीयन्ते । शब्दान्तरेण तु तेषामवस्थान्तरं प्रतिपाद्यते । मातेति । मातृत्वं पुत्रजन्मना भाव्यते । सर्वथेति । पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसङ्गः कर्तृसाधने भावशब्दे वृत्तादीनां प्रसङ्गः कर्मसाधने मात्रादीनामित्यर्थः । इदानीं समाधानमाह पठिष्यतीति । पठितानामेव भाववचनानां धातुसंज्ञा नान्येषामित्यर्थः । अस्त्वयमिति । भवतीति भूरिति कर्तरि क्विबस्ति न तु कर्मणि । अर्थस्त्वाभिन्न एव । यो हि भवति स एव भाव्यते नान्यः । नेदमिति । वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थस्य प्रयुक्तत्वाद्धकारो मङ्गलार्थो नोपयुज्यते । भुवमिति । जायमानमर्थं ये ऽभिदधति ते धातव इत्यर्थः । भवतिरत्र जन्मवाची गृह्यते न तु सत्तावाचीति सिद्धार्थाभिधायिनां संज्ञा न भवति । शिश्ये इति । भावार्थाभिधायित्वात्प्रत्ययस्य धातुसंज्ञाप्रसङ्गादात्वं प्राप्नोति । तद्वचनैमित्तिकं शिति तु प्रतिषिध्यते । एकारोच्चारणं तु यदा कर्तृकर्मणोर्लकारस्तदर्थम् । पाठस्तु न तावदस्य मनसि वर्तते । इतरेतराश्रयं चेति । प्राक् शास्त्रव्यापारात्समुदाय एव नास्ति कुतोन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्य प्रवि-

त्वादनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः । सिद्धमेतत् । कथम् । नित्यशब्दत्वात् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु अनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्यय उत्पद्यते । प्रथमभावग्रहणं च * । प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमं यो भावमाहेति । कुतः पुनः प्राथम्यम् । किं शब्दत आहोस्विदर्थतः । किं चातः यदि शब्दतः सनादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । पुत्रीयति वस्त्रीयतीति । अथार्थतः सिद्धा सनादीनां धातुसंज्ञा । स एव तु दोषः । भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इति । एवं तर्हि नापि शब्दतो नाप्यर्थतः । किं तर्ह्यभिधानतः । सुमध्यमेऽभिधाने यः प्रथमं भावमाह । इह ये एव भाववचने धातौ दोषास्ते क्रियावचनेऽपि । तत्र तएव परिहाराः तत्रेदमपरिहृतम् । अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति । तस्य परिहारः । कां पुनः क्रियां भवान्मत्वाह अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति । किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति । न ब्रूमः कारकाणि क्रियेति ।

भागः । तस्मिंश्चासति भाववचनापरिज्ञानाद्धातुत्वं न व्यपतिष्ठतइत्यर्थः । सिद्धं त्विति । व्यवस्थिता एवं पचत्यादयः समुदायाः संसृष्टार्थाभिधायिनः केवलमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रक्रियायामर्थविभागशब्दविभागश्चापोद्धीयते इत्यर्थः । अनाश्रित्येति । पारमार्थिकं नाश्रीयते परिकल्पितं त्वाश्रीयतएव । तत्त्वतो हि शब्दान्तराण्येवार्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते । प्रथमभावग्रहणं चेति । तदर्थप्रत्ययपरिहारोऽयम् । प्राथम्यस्यापेक्षिकत्वात् पृच्छति कुत इति । पुत्रीयतीति । नात्र प्रथममुच्चार्यमाणः पुत्रशब्दो भावमाह सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य प्रत्याख्याने ऽयं दोषः । सिद्धेति । प्रथम आद्यो भावोऽप्रथमेनापि क्यचाभिधीयते न तु द्वितीयः । शिश्यइत्यत्र तु प्राप्नोति । स्वार्थिकेन प्रत्ययेन प्रथम एव भावोऽभिधीयते न तु द्वितीयः । अभिधानत इति । अन्येनानभिहितं भावं य आह स धातुः । शिश्ये इत्यत्र तु प्रकृत्यभिहितं भावं प्रत्यय आहेति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः । यथा प्रथममयं राजानं पश्यतीत्यस्यायमर्थो यदन्येनादृष्टं पश्यतीति तथेहापि प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते । अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमं भावमाहेति । सुमध्यम इति । द्वौ शब्दार्थपक्षौ दुष्टत्वात्परित्यज्योपादीयमानमभिधानं मध्यममिति व्यपदिश्यते । तदेव निर्दोषत्वाच्छोभनत्वेन विशेष्यते । चिकीर्षतीत्यत्र करोत्यर्थोपसर्जनामिच्छामन्येनानभिहितां सन्प्रत्यय आहेति प्रवर्तते धातुसंज्ञा । अत्र पक्षे यथा शिश्य इति प्रत्ययस्य धातुसंज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायादीनामपि न प्राप्नोति गोपायति कामयते इति । तदर्थं सनाद्यन्ता धातव इति पठितव्यमेव । इहेति । तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इतरेतराश्रयं च । प्रथमभावग्रहणं च सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति च । केवलं प्रथमभावग्रहणमपनीय प्रथमक्रियाग्रहणं चेति क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् । तत्रेदमिति । किं करोतीति प्रश्ने ऽस्त्यादिभिः प्रतिवचनाभावादक्रियावचनत्वमेषामिति मन्यते । यच्चाप्युक्तमिह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदा चित्पचतीत्येतद्भवति कदा चिन्नेति तदस्त्यादिषु नास्ति । नह्यस्तीति । कदा चिद्भवत्यपि तु सर्वदेति पाकादिभिर्वैधर्म्यम् । यथा च पचतितरामिति प्रकर्षो भवति नैवमस्तितरामिति । किं यत्तदिति । यत्तच्छब्दाभ्यां

किं तर्हि कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। अन्यथा च कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्ते अन्यथा च मांसौदने। यद्येवं सिद्धास्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा। अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्तन्तेऽन्यथा हि म्रियतौ। षड्भावविकारा इति ह स्माह वार्ष्यायणिः। जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति। सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। बाह्यो ह्येतेभ्यस्तिष्ठतिः। एवं तर्हि क्रियायाः क्रिया निर्वर्तिका भवति द्रव्यं द्रव्यस्य निर्वर्तकम्। एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति किमवस्थो देवदत्तस्य व्याधिरिति। स आह वर्द्धत इति। अपर आह। अपक्षीयतइति अपर आह। स्थित इति। स्थित इत्युक्ते वर्द्धतेश्चापक्षीयतेश्च निवृत्तिर्भवति। अथ वा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्तमानाः काला व्यज्यन्ते। अस्त्यादिभिरपि भूतभविष्यद्वर्तमानकाला व्यज्यन्ते। अथ वा नान्यत्पृष्टे नान्यदाख्येयम्। तेन न भविष्यति किं करोत्यस्तीति। अथ यद्येव क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षो ऽथापि भाववचनो धातुरिति। किं गतमेतदियता सूत्रेण आहोस्विदन्यतरस्मिन् पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। अयमादिशब्दोऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते। तद्यथा। देवदत्तादीन् समुपविष्टानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति ते उत्थाप्यानीयन्ते। अस्तिः प्रकारे वर्तते। तद्यथा। देवदत्तादय आढ्या[३] अभिरूपा दर्शनीयाः पक्षवन्तः। देवदत्तप्रकारो इति गम्यते।

प्रकारकवैचित्र्यं निदर्श्यते। प्रवृत्तिविशेष इति। सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्भिद्यते इत्यस्त्येव सर्वस्याः क्रियात्वम्। अन्यथेति। शुष्कौदने मन्दप्रयत्नः प्रवर्तते मांसौदने तु सवेगेन। यथा च भोजनक्रियाणां परस्परवैलक्षण्यात्प्रवृत्तिविशेषत्वं नैवमस्त्यादीनाम्। यद्येवमिति। अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयास्त्येव प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः। अन्यथेति। अस्तावात्मभरणरूपा प्रवृत्तिर्म्रियतौ तत्त्यागरूपा। उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाच्च सत्तानुषङ्गादस्तीति प्रत्ययस्य सन्निहितेषु साधनेषूत्पत्तिरवश्यं भाविनीति कादाचित्कत्वाभावः। प्रकर्षप्रत्ययोपि दृश्यते विद्यतेतरामिह धान्यमिति। अत्रैवार्थे आगममाह षड् भावविकारा इति। भावस्य क्रियायाः षट् प्रकारा इत्यर्थः। तेषु चास्तिः पठति इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थः। अथ वा भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः। सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धादवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतयावभासते। एते च भावविकारा निरुक्ते निपुणं व्याख्याताः। इह तु प्रकृतानुपयोगान्न व्याख्यायन्ते। सर्वथेति। भावविकारपरिसङ्ख्यानस्याव्यापकत्वमित्यर्थः। एवं तर्हीति। अनुमानेन स्थानस्य क्रियात्वं प्रतिपादयति। अन्यथा स्थिते इत्युक्ते वृद्धिक्षयनिवृत्तिर्न प्रतीयते। अथ वेति। क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनास्त्यादीनां क्रियात्वं प्रतिपाद्यते। घट इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्नास्ति। अस्ति अभूद् भविष्यतीति कालविशेषावगमात् साध्यमानस्य चार्थस्य कालेन योगात् क्रियात्वावसायः। अथ वेति। निर्ज्ञातायां सत्तायां किं करोतीति प्रश्नासम्भवादस्तीति प्रतिवचनाभावः। न तु क्रियात्वाभावादित्यर्थः। यदा तु प्रत्यासन्नविनाशशङ्कया देवदत्तः किं करोतीति प्रश्नः। तदास्ति तावदिति प्रतिवचनं भवत्येव। अथ यद्येवेति। परिस्पन्दाप-

सेकं चादिशब्दः परिसमाप्यते । भ्वादय इति च वादय इति च । तद्यदा ताव-
त्क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षः तदा भू इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां व-
र्तते वा इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे भूइत्येवमादयो वा इत्येवं प्रकारा इति ।
यदा तु भाववचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा वेत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां
भू इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे वा इत्येवमादयो भू इत्येवं प्रकारा इति । यदि
तर्हि लक्षणं क्रियते नेदानीं पाठः कर्तव्यः । कर्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । भूवा-
दिपाठः प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः * । भूवादिपाठः कर्तव्यः । किं प्र-
योजनम् । प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः । प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं आणवय-
त्यादिनिवृत्त्यर्थश्च । के पुनराणवयत्यादयः । आणवयति । वट्टति । वड्ढय-
तीति । स्वरानुबन्धज्ञापनाय च * । स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठः कर्तव्यः ।
स्वरानुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति । न ह्यन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या वि-
ज्ञातुम् । ये त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धकाः पठ्यन्ते तेषां पाठः
शक्यो ऽकर्तुम् । एतेषामप्याणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः । शिष्टप्रयोगा-
दाणवयत्यादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यः येऽपि पठ्यन्ते
तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थः । लोके हि कृष्यर्थे कसिं प्रयुञ्जते दृश्यर्थे च दिसिम् ॥

उपदेशे ऽजनुनासिक इत् ॥२॥ उपदेशेइति किमर्थम् । अभ्रआं अपः ।
उद्देशे यो ऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति । कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः । प्रत्यक्ष-
माख्यानमुपदेशः । गुणैः प्रापणमुद्देशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः । तद्यथा ।

रिस्पन्दरूपतया क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः । तदा वेत्यत्रेति । अदादीनामादौ वा
गतिगन्धनयोरिति पठितव्यम् । अदादिगणो गणानामादौ । तेन सर्वे धातुपाठसन्नि-
विष्टा गृहीता भवन्ति । यदि तर्हीति । क्रियावचनो धातुरिति वा भाववचनो धातुरिति
वा लक्षणं क्रियते नार्थः पाठेनेत्यर्थः । भूवादिपाठ इति । यथा भोक्तुं पाक इति क्रिया
श्रयाणि तुमुनादीनि भवन्ति तथा धातुसंज्ञापि स्यादिति पाकादीनां शयितव्यादीनां
च प्रातिपदिकानां पाठेनासौ निवर्त्यते । तथा हिरुक् पृथग् इत्यादीनां च क्रियाप्रधाना-
नामव्ययानाम् । एतेषामपीति । तेषामपाठे निवृत्तिराणवयत्यादिवत्स्यात्तस्मादाणवय-
त्यादिष्वेषां निवृत्तिर्यथा स्यात् तन्मध्ये मा प्रविक्षन्नित्येवमर्थस्तेषामपि पाठः कर्तव्य
इत्यर्थः । शिष्टप्रयोगादिति । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न चाणवयत्यादयः शिष्टैः प्रयुज्य-
न्ते इति नास्ति तेषां शास्त्रेणानुविधानमिति भावः। एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्त्य-
र्थोऽपि पाठो नोपयुज्यते नहि पाकादयः शब्दाः धातुविहितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते ॥१॥

उपदेशे ॥ उद्देशोपदेशशब्दयोरुपसर्गभेदेऽपि अभिन्नार्थत्वं प्रक्रमतउपक्रमते इत्येत-
योरिव मन्यमानः पृच्छति उपदेश इति । किमर्थमिति । अभ्रआं अप इति । अयं
नोपदिष्टः किं तर्हि आङो ऽनुनासिकश्छन्दसीति लक्षणेनान्तरतम आङः स्थाने विहि-
तः । यदि त्वाङ आ छन्दसीत्यवक्ष्यत्तदाभविष्यद्दोषोऽप्युपदेशे ऽनुनासिकः । प्रत्यक्षमा-

अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थानि कर्णे वा गृहीत्वा उपदिशत्ययं गौरिति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह उपदिष्टो मे गौरिति । गुणैः प्रापणमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कंचिदाह देवदत्तं मे भवानुद्दिशत्विति । स इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति स गुणैः प्राप्यमाणमाहोद्दिष्टो मे देवदत्त इति । इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषात् * । इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । अभ्रआँ अपः । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते । एवंजातीयकस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः । किमुच्यते ऽनुपादीयमाने विशेषइति । कथं नाम नोपादीयेते यदोपदेश इत्युच्यते । लक्षणेनापि ह्युपदेशः । संकीर्णावुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्षमप्याख्यानमुद्देशः गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कं चिदाह अनुवाकं मे भवानुद्दिशत्विति । स तस्मायाचष्टे इषेत्वकमधीष्व शंनोदेवीयकमधीष्वेति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह उद्दिष्टो मे ऽनुवाकस्तमध्येष्यइति । गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । तद्यथा । कश्चित्कं चिदाह ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मायाचष्टे ऽमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः अमुष्मिन् हस्तवाम इति स गुणैः प्राप्यमाणमाह उपदिष्टो मे पन्था इति । एवमेतौ संकीर्णावुद्देशोपदेशौ । एवं तर्हीत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात् अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य द्व्यर्थ उपदेशः । कार्यार्थो भवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । कार्ये चासति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशो ऽनर्थकः स्यात् । इदमस्तीत्कार्यम् । इह अभ्रआँ अटितः । अनन्तरलक्षणायां सत्यामित्संज्ञायामादितश्चेतट्प्रतिषेधः प्रसज्यते । सिद्धं तूपदेशने ऽजनुनासिकवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उपदेशने योज-

---

ख्यानमिति । इन्द्रियगोचरार्थस्य यदाख्यानं स उपदेश इत्यर्थः । प्रसिद्धधर्मोपादानेन तु यत्प्रतिपादनं स उद्देशः । प्रत्यक्षमाख्यातमिति क्व चित्पाठः । तत्राख्यानमाख्यातमिति भावे क्तो विज्ञेय । ईदृश इति । एतैः शब्दैःयादृशो बुद्धावर्थः प्रतिभासते तादृशो ग्राह्य इत्यर्थः । लक्षणेनेति । लक्ष्यते ऽनेनेति लक्षणं गुणास्तेनाप्युपदेशो भवतीत्यर्थः । इषेत्वकमधीष्वेति । इषेत्वकमित्येतत् पूर्वेण संबध्यते स तस्मायाचष्टे इषेत्वकमिति । इषेत्वाशब्दो यस्मिन्ननुवाके ऽस्ति तमाचष्ट इत्यर्थः । गोषदादिभ्यो वुन्निति वुन्प्रत्ययः । किमर्थमाचष्टइत्याह अधीष्वेति । अध्ययनार्थमाचष्टइत्यर्थः । अकार्यं लोप इति । यदि लोपोभिमतो ऽभविष्यदाङो लोपश्छन्दसीत्येवावक्ष्यदित्यर्थः । अनन्तरलक्षणायामिति । यदा अनेकान्ता अनुबन्धास्तदा अनन्तर इत्संज्ञकः कार्यस्य विशेषको भवतीति धातोरादित्वादिट्प्रतिषेधप्रसङ्ग । उपदेशनइति । तेन शास्त्रे उच्चारि-

नुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरुपदेशनम् । शास्त्रम् । सिध्यति सूत्रे तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमित्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति । नैष दोषः । उपदेश इति घञयं करणसाधनः । न सिध्यति । परत्वाल्ल्युट् प्राप्नोति । न ब्रूमोऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति । किं तर्हि । हलश्चेति । तत्रापि संज्ञायामिति वर्तते, न चैषा संज्ञा । प्रायवचनादसंज्ञायमपि भविष्यति । प्रायवचनात्संज्ञायामेव स्याद्वा न वा । नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । कल्याण्यादीनामिनङ्, कुलटाया वा इनङ्विभाषा न प्राप्नोति । इनङेवात्र प्रधानम् । विहितः प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्तते । इह तर्हि वाकिनादीनां कुक् च, पुत्रान्तादन्यतरस्यामिति कुग् विभाषा न प्राप्नोतीति । अत्रापि कुगेव प्रधानम् । प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्तते । एवं न चेदमकृतं भवति नोपाधेरुपाधिर्विशेषणस्य वा विशेषणमिति न च कश्चिद्दोषो भवति एवं च कृत्वा घञ् न प्राप्नोति । एवं तर्हि कृत्यल्युटो बहुलमित्येवमत्र घञ् भविष्यति ॥

हलन्त्यम् ॥ ३ ॥ हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात् *। हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य हल इत्संज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्वान्त्यत्वात् । सर्वो हि हल् तं तमवधिं प्रत्यन्तो भवति सिद्धं तु व्यवसितान्त्यत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम्,

तो ऽनुनासिकः स इत्संज्ञ इत्यर्थः । परत्वादिति, परत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनानवकाशत्वाल्ल्युट् प्राप्नोतीत्यर्थः । हलश्चेति । अयं ल्युटो बाधको घञ् । प्रायवचनादिति । हलश्चेत्यत्र संज्ञायां प्रायेणेति चानुवर्तते । संज्ञया च प्रायग्रहणमभिसंबध्यते प्राणेण संज्ञायां घञ् भवति क्व चिदसंज्ञायामपीत्यर्थः । संज्ञायामेवेति । प्रत्ययस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात्प्रायग्रहणं प्रत्ययेनैव संबध्यते न तु गुणेन संज्ञयेत्यर्थः । उपाधिविशेषणयोश्च वाच्यत्वावाच्यत्वाभ्यां विशेषः । तथाहि । हतिहरिरिति प्रत्ययेन पशुः कर्ताभिधीयते इति पशुरुपाधिः । गार्गिकया श्लाघतइति श्लाघा वुञा नाभिधीयतइति विशेषणमुच्यते । इनङ् विभाषेति । प्रत्ययस्य विधेयतया प्राधान्यात्तादर्थ्येन प्रकृतेर्गुणत्वात्तदादेशस्येनङोऽपि गुणत्वादुपाधित्वमित्यर्थः । इनङेवात्रेति । अपूर्वोपदेशत्वात्तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः । ढक्तु स्त्रीभ्यो ढगित्येव सिद्धः तदनुवादेनेनङ् विधीयते । कुगेवेति । उदीचां वृद्धादगोत्रादित्यनेन फिञ् विहितस्तदनुवादेन कुको विधानात् । न चेदमकृतमिति । आश्रितमेवेत्यर्थः । गुणप्रधानसन्निधौ यत्र प्रधानमार्थिविशेषणेन भवति तत्र तस्यैव विशेषणं न्याय्यं न तु गुणस्य । एवं च कृत्वेति । एवं स्थित्वेत्यर्थः । तेन घञेव न्यायवशात्संज्ञायां तिष्ठति स एवात्र न प्राप्नोतीति समानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्यय उपपद्यते । एवं तर्हीति । बहुलग्रहणादसंज्ञायामपि घञ् भविष्यतीत्यर्थः ॥२॥

हलन्त्यम् ॥ अन्त्ये ऽवसाने भवमन्त्यम् । सर्वो हि हल्विति । सर्वस्य हलो ऽवसानेन सम्बन्धात् । अन्त्यग्रहणं त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् । सिद्धं त्विति । व्यवसिताः परिच्छिन्ना ये समुदाया धातुत्वप्रत्ययत्वादिना धर्मेण तेषां योन्त्यं इत्यर्थः । अवयवास्तु समु-

व्यवसितान्त्यत्वात् । व्यवसितान्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । के पुनर्व्यवसिताः । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हलन्त्ये स वै प्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वादिति । नैष दोषः । आहायं हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति सर्वश्च हलं तमवधिं प्रसन्यो भवति । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो योन्त्य इति । कश्च साधीयः । व्यवसितानां योन्त्यः । अथ वा सापेक्षोयं निर्देशः क्रियते । न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति । तेन व्यवसितानेवापेक्षिष्यामहे । लकारस्यानुबन्धाज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणाप्रसिद्धिः * । लकारस्यानुबन्धत्वेन अज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणस्य प्रसिद्धिः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीत्युच्यते । लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति सिद्धं तु लकारनिर्देशात् । सिद्धमेतत् । कथम् । लकारनिर्देशः कर्तव्यः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यम् । एकशेषनिर्देशाद्वा । अथ वा एकशेषनिर्देशोयम् । हल् च हल् च हल् हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति । अथ वा लकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं तस्य चोपदेशे ऽजनुनासिक इदितीत्संज्ञा भविष्यति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकारस्य इत्संज्ञेति । यदयं णलं लितं करोति । प्रातिपदिकप्रति-

———————

दायतन्त्रत्वान्नान्तरीयिकोपदेशत्वाद्धातुत्वादिना न परिच्छिन्नाः । तत्र प्रकर्षगतिरिति । आदिनिवृत्त्यर्थत्वादन्त्यशब्दस्य कथं प्रकर्षगतिः । उच्यते । आदेरप्युच्चारणानन्तरमवसानसम्बन्धादन्त्यत्वमनिवार्यमिति नास्ति तन्निवृत्तिरिति सामर्थ्यात्प्रकर्ष आश्रीयते । व्यवसितानां योन्त्य इति । आदिमध्यानां न काल्पनिकमन्त्यत्वं सर्वान्त्यस्य तु नित्यमेवेति तस्यैव युक्तं ग्रहणम् । अथ वेति । पूर्वं समुदायावयवसन्निधौ समुदायापेक्षमन्त्यत्वमाश्रयितुं युक्तमिति परिहृतम् । इदानीं तु समुदायार्थत्वादुपदेशस्यावयवानामसत्वात्तदपेक्षणं दूरोत्सारितमिति मत्वा परिह्रियते लकारस्येति । इतरेतराश्रयं मन्यते । शषसर् हल् इत्यत्र लकारस्य हल्त्वात्तस्यैव शषसर् हलित्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्संज्ञेति प्रत्याहाराश्रया इत्संज्ञा तदाश्रयश्च प्रत्याहारः । लकारश्चेति । पूर्वं लकारस्येत्संज्ञा विधेया तेन हलिति प्रत्याहार उपपद्यते । तत्र हल् च ल् चेति । समाहारद्वन्द्वं कृत्वा संयोगान्तस्य लोप इति लकारो लुप्यते । हल् चेति । हस्य ल् हल् इत्येकः षष्ठीतत्पुरुषः । द्वितीयः प्रत्याहारः । नपुंसकमनपुंसकेनेति चैकशेषः । एकस्य पुंलिङ्गत्वादपरस्य नपुंसकत्वात् । अथ वेति । शषसर् हलित्यत्र हलन्त्यमित्यत्र च लकारस्यैकादेशो लपरत्वं च क्रियते । नन्वेवमपीतरेतराश्रयमेव । लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः । सति च प्रत्याहारे एऔजिति चकारस्येत्संज्ञा तस्यां सत्यामजिति प्रत्याहारः अजिति प्रत्याहारे सति लकारस्येत्संज्ञा । एवं तर्हि लदित इति ज्ञापकात् लकारस्येत्संज्ञाकार्यं भविष्यतीति नास्तीतरेतराश्रयमिति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः । अथ वेति । णलो लकारः स्वरार्थः कृतः असत्यां चेत्संज्ञायां कुतः स्वरः । श्रवणार्थस्तु णलो न लकारः, हल्ङ्याबिति सूत्रे हल्ग्रहणाण्णल्व्यावृत्त्यर्थात् । तत्र हि बिभेदेति णल्व्यावृत्त्यर्थं हल्ग्रहणं कृतम् । लकारस्य श्रवणे ऽपृक्तत्वाभावाल्लोपस्या-

षेधो ऽकृत्तद्धिते । अकृत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उदश्वित् शकृदिति । अकृत्तद्धितान्यस्येति किमर्थम् । कुम्भकारो नगरकारः औपगवः कापटव इति । इदर्थाभावात्सिद्धम् । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यम् । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति । प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति इह तर्हि राजा तक्षा ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । ञ्नितीत्युच्यते तत्र व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति । इदं तर्हि स्वर् । उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात् । स्वरितकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति । इह तर्हि अन्तर् । उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते न चात्र त्रिप्रभृतयः सन्ति । इहं तर्हि सनुतर् । उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात् । अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरो रित्स्वरस्य बाधको भविष्यति । एतच्चात्र युक्तं यदित्कार्याभावादित्संज्ञा न स्यात् । यत्रेत्कार्यं भविष्यति तत्रेत्संज्ञा । तद्यथा । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजिति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥ विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधो ऽतद्धिते * । विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधो ऽतद्धितइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । किमोत् । क्व प्रेप्सन् दीव्यसे । क्वार्द्धमासा इति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्ति-

---

प्राप्तिरिति किं हल्ग्रहणेन । प्रातिपदिकप्रतिषेध इति । यदा मञ्जकादिनिवृत्त्यर्थः प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्य इति पक्षस्तदायं प्रतिषेधः । अन्यथा उपदेशाभावात्प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः स्यात् । कुम्भकार इति । अपवादविषयपरिहारेणेत्संज्ञायाः प्रवर्तनात्पूर्वं प्रातिपादिकसंज्ञेति प्रतिषेधे प्राप्ते ऽकृत्तद्धितइति प्रतिषेधः क्रियते । प्रत्ययग्रहणमिति । उदश्वित्शकृदिति चैतावव्युत्पन्नौ । शकृदिति शकेर्ऋतिन् इति यद्यपि व्युत्पाद्यते तथाप्युपदेशे तकारोन्त्यो न भवतीतीत्संज्ञा न प्रवर्तते । राजा तक्षेति । नन्वव्युत्पत्तिपक्षे ऽप्यनयोरवश्यमाद्युदात्तत्वमेष्टव्यम् । तत्राद्युदात्तस्याद्युदात्तत्वे किं प्रयोजनं येनेत्संज्ञा स्यात् । उच्यते । आमन्त्रितनिघातप्रतिषेधार्थमाद्युदात्तत्वं स्यात् । न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपस्य प्रतिषेधो नेत्संज्ञाया इति पक्षस्तदापि निदेवायं न तु निदन्त इति तत्प्रतिबद्धः स्वरः स्यात् । व्यपवर्गाभावादिति । नित्परो नास्तीति भावः । यदा तु सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यइति पक्षस्तदापि निदेवायं न तु निदन्त इति नास्ति स्वरः । अत्र तु पक्षे श्रोत्रियन्निति यदा वाक्यार्थे पदवचनं तदा स्वरो न सिध्यति । यदा तु छन्दसः श्रोत्रभावः घंश्च प्रत्ययस्तदा निदन्तत्वात्स्वरसिद्धिः । तद्यथागस्त्येति । प्रत्ययस्य लुकि कृते परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः । तत्र प्रत्ययलक्षणेन तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वादित्संज्ञानिषेधः स्यात् । न चायं चकारस्तद्धितसम्बन्धी यतो ऽकृत्तद्धित इति निषेधः स्यात् ॥३॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ इत्संज्ञापरित्राणार्थमिति । इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साधनं कृतेति पञ्चमीतत्पुरुषः । शेषविवक्षायां वा षष्ठीसमासः । अनेनोकारेणानुमीयते येषां

ज्ञापयति न विभक्तौ तद्धिते प्रतिषेधो भवतीति । यदयमिदमस्थमुरिति मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थमुकारमनुबन्धं करोति । यद्येतज्ज्ञाप्यते इदानीमित्यत्र प्राप्नोति । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यं मिदचोन्त्यात्पर इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात् । इश्भावे कृते नास्ति विशेषः । मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा । स एव तावदिश्भावो न प्राप्नोति किं कारणम् । प्राग्दिशः प्रत्ययेष्वित्युच्यते। कः पुनरर्हतोशभावं प्राग्दिशः प्रत्ययेषु वक्तुम् । किं तर्हि । प्राग्दिशोर्थेष्विश्भावः । किं सर्वनामबहुभ्यो ऽद्वयादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिः । एवं तर्हि तदोप्ययं वक्तव्यः । तदश्च मिदचोन्त्यात्परत्वेन न सिध्यति । ननु चात्राप्यत्वे कृते नास्ति विशेषः । मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा । तद्धि अत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । विभक्तावित्युच्यते एवं तर्हि यकारान्तो दार्नीं करिष्यते। किं यकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो यकारः॥

चुटू ॥ ७ ॥ चुञ्चुप्चणपोश्चकारप्रतिषेधः * । चुञ्चुप्चणपोश्चकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । केशचुञ्चुः । केशचणः । इदर्थाभावात्सिद्धम् * । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यम् । चितः अन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । पित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात् । पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थम् * । पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात् एवं तर्हि यकारादी चुञ्चुप्चणपौ । किं यकारो न श्रूयते लुप्तनिर्दिष्टो यकारः । इर

प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञा तेषां न विभक्तावितीत्संज्ञा न निषिद्ध्येत इति । अत्रेति । इदानीमित्यत्र । अर्थेष्विति । यथेष्टमवधिमत्कल्पनेत्यत्रार्थोवधिमत्त्वेनाश्रीयते। तत्रानुत्पन्नएव प्रत्यये इश्भावः । ततः प्रत्ययः । यदि तु पूर्वं प्रत्ययः स्यात्तदा मित्त्वादचोन्त्यात्परे दानीमि कृते तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्सर्वादेश इशि सति दानींविधानमनर्थकमेव स्यात् । तदोप्ययमिति । तदो दा चेति चकारेणानुकर्षणात् । ननु चेति । सप्तम्यां विभक्तावुत्पन्नायामत्वे कृते दानीमिति भावः । तद्धीति । प्राग्दिशोर्थेष्विति पूर्वमभिधानात्सप्तम्यर्थवृत्तेः कालवाचिनो मित्त्वान्मध्ये दानीमा भाव्यमिति तदानीमित्यस्यासिद्धिरेवेत्यर्थः । यकारान्त इति । यकारोन्त्यत्वमनुभवन्मकारस्यान्त्यत्वं प्रतिबध्नाति । यकारस्य च संयोगान्तस्य लोप इति लोपः क्रियते । यद्येवं मकार एवोपदेशे ऽन्त्यः श्रूयते इति प्राप्नोत्येवमकारस्येत्संज्ञा । नैतदस्ति । पूर्वत्रासिद्धमिति मकारस्येत्संज्ञायां यलोपस्यासिद्धत्वादन्त्यत्वाभावात् ४ ।

चुटू ॥ लुप्तनिर्दिष्ट इति । पूर्वं निर्दिष्टः पश्चाल्लुप्यते इत्यर्थः । राजदन्तादेराकृतिगणत्वाद्भाष्यकारवचनाद्वा पूर्वकालस्य परनिपातः । अथ वा लुप्तोयमिति ज्ञातो लुप्तनिर्दिष्टः । इर उपसंख्यानमिति । इरितो वेत्यत्रेरिति समुदायानुकरणम् । इर इत् यस्य सोयमिरित् । समुदायस्य चाज्झलात्मकत्वादप्राप्ता इत्संज्ञोपसंख्यायते । समुदायस्यैवेत्संज्ञासंम्बन्धे ऽवयवाः पारतन्त्र्यादित्संज्ञां न लभन्त इतीदित्वाभावान्नुमभावः ।

उपसंख्यानम् * । इर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । रुधिर् । अरुधत् अरौत्सीत् । अवयवग्रहणात्सिद्धम् । रेफस्यात्र हलन्त्यमिति भविष्यति इकारस्योपदेशेऽजनुनासिक इदिति । अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिप्रसङ्गः * । अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिरपि प्राप्नोति । भेत्ता छेत्ता । इदितो नुम् धातोरिति नुम् प्राप्नोति । यदि पुनरयमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन विज्ञायेत । तद्यथा । कुम्भीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते । यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भीधान्यः । यस्य पुनः कुम्भ्यां चान्यत्र च धान्यं नासौ कुम्भीधान्यः । नायमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । टुनदि । नन्दथुरिति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते इकार इदस्य सोयमिदित् तस्येदित इति । कथं तर्हि इकार इत् इदित् इदिदन्तस्येति । अथ वा ऋकारस्यैवेदमित्त्वभूतस्य ग्रहणम् । तस्य चोपदेशेऽजनुनासिक इतीत्संज्ञा भविष्यति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवति ।यदयमिरितः कांश्चिन्नुमनुषक्तान्पठति । उबुन्दिर् निशामने । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इर्शब्दस्येत्संज्ञा भवतीति यदयमिरितो वेत्याह । अथ वान्त इति वर्तते ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥ तस्यग्रहणं किमर्थम् । इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमिदिति वर्तते । क्व प्रकृतम् । उपदेशेऽजनुनासिक इदिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो

नन्वेवं सति स्वरितेत इत्यात्मनेपदं न प्राप्नोति । नैष दोषः । स्वरितत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यादवयवगतं स्वरितत्वं समुदायआरोपयिष्यते । अवयवग्रहणादिति । इराविती यस्य स इरिदित्येवमित्संज्ञकत्वेनावयवावेवाश्रीयेते न तु समुदायइत्यर्थः । यदि पुनरिति । यस्य च कुम्भीस्थादन्यन्निहितं धान्यं नास्ति स कुम्भीधान्यः । यद्यपि नुम्विधावस्य न्यायस्य निमित्तं नास्ति तथापि दोषेणैव तन्न्यायानाश्रयणमाह नायमिति । इकार इति । इदिता धातुर्विशेष्यत इति तदन्तविधिः । ऋकारस्येति । ऋत इद्धातोरितीत्वे रपरत्वे च भिदिरित्यादिनिर्देशः । अनङ्गस्य निपातनादित्वम् । तत्र च भिदृशब्दे पूर्वमृकारस्येत्संज्ञा । तत इत्वरपरत्वे । इरितो वेत्यत्रापि ऋ इदस्येति समासे कृते निपातनादित्वरपरत्वयोः कृतयोरिरित इति निर्देशः । नुमनुषक्तानिति । नुमा नकारो लक्ष्यते नकारयुक्तानित्यर्थः । न च लोपाभावार्थो नकारोपदेश इति वक्तुं शक्यम् । अनकारोपदेशेऽपीदित्वान्नलोपस्याप्रसङ्गः । तस्मान्नकारोपदेशेनेरितामिदित्कार्याभावो ज्ञाप्यते । न दृश इति क्सादेशनिषेधेनापीरितामिदित्कार्याभावो ज्ञायते । अन्यथा दृशेरिदित्वान्नुमि सति इगुपधत्वाभावात्प्राप्तिरेव क्सस्य नास्तीति किं तन्निषेधेन । अन्त इति । गोः पादान्त इत्यतः । तेनान्तेदितां धातूनां नुमागमो न तु मध्येदिताम् ७ ॥

तस्य लोप ॥ तस्यग्रहणमिति । अभावो लोपः स च भावोपाधिरेव प्रतीयते नान्यथेति प्रकरणादित्संज्ञस्यैव लोपो भविष्यतीति प्रश्नः । विभक्तिविपरिणाम इति ।

भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनं, देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावो श्वा हिरण्यं च । आढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थाद् द्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ये अनेकाल इत्संज्ञास्तेषां लोपः सर्वादेशो यथा स्यात् । अथ क्रियमाणेऽपि वै तस्यग्रहणे कथमिव लोपः सर्वादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कुतः । वचनप्रामाण्यात् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । इतो लोपे णल्क्त्वानिष्ठासूपसंख्यानमित्प्रतिषेधात् * । इतो लोपे णल्क्त्वानिष्ठासूपसंख्यानं कर्तव्यम् । णल् । अहं पपच । क्त्वा । देवित्वा सेवित्वा । निष्ठा । शयितः शयितवान् । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । इत्प्रतिषेधात् प्रतिषिद्ध्यते तत्रेत्संज्ञा । णलुत्तमो णिद्वा भवति । क्त्वा सेण् न किद्भवति निष्ठा सेण् न किद्भवतीति । सिद्धं तु णलादीनां ग्रहणप्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । णलादीनां ग्रहणानि प्रतिषिद्ध्यन्ते । णलुत्तमो वा णिद्ग्रहणेन गृह्यते । क्त्वा सेण्न किद्ग्रहणेन गृह्यते । निष्ठा सेण्न किद्ग्रहणेन गृह्यतइति । निर्दिष्टलोपाद्वा * । निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत् । अथ वा निर्दिष्टस्यायं लोपः क्रियते तस्मात्सिद्धमेतत् । तत्र तुस्मानां प्रतिषेधः * । तत्र तुस्मानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात् । तस्मिन् । यस्मात् । यस्मिन् । वृक्षाः । प्लक्षाः । अचिनवम् । असुनवम् । अकरवम् । न वोच्चारणसामर्थ्यात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । उच्चारणसामर्थ्यादत्र लोपो न भविष्यति । अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः । अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विरोधादप्रसिद्धिः न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति । सिद्धं त्वपवादन्यायेन * । सिद्धमेतत् कथम् । अपवादन्यायेन किं पुनरिह तथा यथोत्सर्गापवादौ । भावो हि कार्यार्थोऽनन्यार्थो लोपः * ।

सादृश्यात्तत्त्वाध्यवसायाद्विपरिणामव्यवहारः । वाक्यान्तरे तु योग्यविभक्त्यन्तं परमार्थतः शब्दान्तरमेव संनिधीयते । तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति । अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपे प्रसक्ते तस्यग्रहणेन समुदायस्य लोपः प्रतिपाद्यते । ग्रहणप्रतिषेधादिति । नैतेषामित्संज्ञा प्रतिषिद्ध्यते ऽपि तु तत्प्रतिबद्धं कार्यमित्यर्थः । निर्दिष्टलोपाद्वेति । तस्येत्यनेनेत्संज्ञाप्रकरणे निर्दिष्टस्य परामर्शादसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवतीत्यर्थः । तुस्मानामिति । यद्यसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवति तदा तुस्मानामपि प्राप्नोति । ते हि हलन्त्यमित्यत्र निर्दिष्टाः । नवेति । इत्संज्ञाप्रतिषेधादेषामित्कार्यं नास्ति । यदि चानेन लोपः स्यादुपदेशस्तेषामनर्थकः स्यात् । अनुबन्धलोप इति । यथा कश्चिद्वक्ति घटोऽस्तीति पुनश्च वक्ति नास्तीति तथानुबन्धानामुच्चारणाद् भावानुज्ञानं लोपविधानाच्चाभावानुज्ञेति विरोधादप्रमाण्यप्रसङ्गः । सिद्धमिति । यथा ऽणं को बाधते तथा कार्यं

कार्यं करिष्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते कार्यादन्यन्मा भूदिति लोपः । अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स तस्यैकान्तो भवत्याहोस्विदनेकान्तः । एकान्तस्तत्रोपलब्धेः* । एकान्त इत्याह । कुतः । तत्रोपलब्धेः तत्रस्थो ह्यसावुपलभ्यते । तद्यथा। वृक्षस्था शाखा वृक्षैकान्ता उपलभ्यते । तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोनाकारान्तत्वात्*।तत्रासरूपविधौ दोषो भवति। कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे कइति। कविषये ऽणपि प्राप्नोति। सर्वादेशे च दोषो भवति। दिव औत् । औत्सर्वादेशः प्राप्नोति । दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्यः ः अदाब्दैपाविति वक्तव्यम् । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अनाकारान्तत्वात् । ननु चात्वे कृते भविष्यति । तद्ध्यात्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेजन्तत्वात् । अस्तु तर्ह्यनेकान्तः। अनेकान्ते वृत्तिविशेषः * । यदि अनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिद्ध्यति । किंति णितीति कार्याणि न सिद्ध्यन्ति। किं हि स तस्येद्भवति येनेत्कृतं स्यात्। एवं तर्ह्यनन्तरः। अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतप्रसङ्गः * । अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतं प्राप्नोति । वुञ्छण् । सिद्धं तु व्यवसितपाठात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । व्यवसितपाठः कर्तव्यः । वुञ्छण् । स चावश्यं पाठः कर्तव्यः । इतरथा ह्येकान्तेपि सन्देहः *। अक्रियमाणे व्यवसितपाठे एकान्तेपि सन्देहः स्यात् । तत्र न ज्ञायते किमयं पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति । सन्देहमात्रमेतद्भवति । सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति। पूर्वस्येति व्या-

---

चरितार्थमुच्चारणात्प्राप्तं भावं लोपोनन्यार्थो बाधते । एकान्त इति । एकदेशः । अवयव इत्यर्थः । अनेकान्तस्तूपलक्षणमेव केवलम् । यथा गृहस्य काकः । तत्रोपलभ्यमानस्य रूपद्वयदर्शनाद्वृक्षे शाखाबलाकयोरिवेति प्रश्न. । एकान्तस्तत्रोपलब्धेरिति । ननु यदेव संशयनिमित्तं स एव कथं निश्चयहेतुः । उच्यते । सामर्थ्यादवधारणमाश्रियते तत्रैवोपलब्धेरिति । अवयवस्तत्रैवोपलभ्यते । अनवयवस्तु तत्र चान्यत्र च । ननु वकारस्य वनव्रणवृक्षादिषु बहूपलब्धिः न चासावनवयवः । नैष दोषः । भिन्नसमुदायविषयं वर्णान्तरमेव तदिति शकुनिभाष्ये प्रतिपादितम् । तत्रासरूपेति । अनाकारान्तत्वादित्येतद्दाप्प्रतिषेध इत्यनेनैव सामर्थ्यात्सम्बध्यते । कविषय इति । एकान्तत्वे वैरूप्यात्समावेशप्रसङ्गः । अनेकान्तत्वे तूभावप्यकाराविति सारूप्यादसमावेशः । अनेजन्तत्वादिति । यथा ढौकतेः ककारस्यैकान्तत्वादात्वं न भवत्येवं दैषोपि न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाच्च लुप्तेपि षकारे न प्राप्नोति । अस्तु तर्हीति । कार्यलक्षणाय केवलमनुबन्ध उपात्तो न तु तस्यावयवः । वृत्तिविशेष इति । बहुव्रीहिर्न सिद्ध्यति । अनेकान्तत्वे क इद्यस्येति संबन्धाभावात् । अनन्तर इति । यद्यप्यनन्तरादिषु बहुव्रीहिर्न भवति तथापीह वचनसामर्थ्याद्भवति । व्यवसितपाठादिति । व्यवसितानां विच्छिन्नानां पाठः कर्तव्यः । ततः पूर्वस्यैवासावनन्तरः न तु परस्य । कालव्यवधानात् । व्याख्यानत इति । एकान्तपक्ष एकोवयवो द्वयोर्न भवतीति सन्देहे

व्यास्यामः । वृत्ताद्वा * । वृत्ताद्वा सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्तं दृष्ट्वा ञिदिति व्यवसेयम् । अन्तोदात्तं दृष्ट्वा किदिति । युक्तं पुनर्यद् वृत्तनिमित्तको नामानुबन्धः स्यान्नानुबन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः । वृत्तज्ञो ह्याचार्यो ऽनुबन्धानासजति । उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् । एकान्ता इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टः यच्च नाम सहेतुकं तन्न्याय्यम् । ननु चोक्तं तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोनाकारान्तत्वादिति । असरूपविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं ददातिदधात्योर्विभाषां शास्ति । यदप्युक्तं सर्वादेश इति । तत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति यदयं शित्सर्वस्येत्याह । यदप्युक्तं दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्य इति । न कर्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवतीति यदयमुदीचां माङो व्यतीहारइति मेङः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥१०॥ किमिहोदाहरणम् । इको यणचि । दध्यत्र मध्वत्र । नैतदस्ति । स्थानेन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् । तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थानो भविष्यतीति । इदं तर्हि तस्थस्थमिपां तांतंताम इति । ननु चैतदपि स्थानेन्तरतम इत्येव सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थो भविष्यतीति । इदं तर्हि तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यक इति । किमर्थमिदमुच्यते ।

व्याख्यानान्निश्चयः । अनेकान्तत्वे त्वानन्तर्यस्योभयापेक्षस्य विरोधाभावाद्व्यवसितपाठ एव कर्तव्यः । वृत्ताद्वेति । वृत्तं प्रयोगः । नन्वाचार्यो भवतु वृत्तज्ञः शिष्यास्तु कथं प्रतिपद्यन्ते । व्याख्यानाच्चेत् । पूर्वमेवैतदुक्तम् । वृत्ताद्वेत्यनेन किं तदेवोच्यते । नैष दोषः । पूर्वं हेतुरहितं व्याख्यानमुक्तम् । वृत्ताद्वेत्यनेन तु हेतुरुच्यते । तस्मिन् प्रतिपन्ने साध्यं स्वयमेवावैति भाष्यकारेण । वा तदुक्तमिदं तु वार्तिककारेण । मेङ इति । यद्यप्यनेकान्तपक्षस्यापि ज्ञापकमेतद्व्याख्यातुं युज्यते तथापि हेतुरहितत्वादिहानेकान्तपक्षो भाष्यकृता त्यक्तः । प्रदेशान्तरे त्वनेकान्तपक्षेणापि व्यवह्रियते सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति ९ ।

यथासंख्यम् ॥ संख्या संख्यानं गणनमुच्यते । अनुदेशशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादुद्देश्याक्षिप्तः । तेनायमर्थः समानां समसंख्यानां मध्ये यथा गणनमुद्देशिभिः सहानुदेशिनः सम्बध्यन्ते । इको यणचीति । इक्शब्देन चत्वारः स्थानिनः प्रत्याय्यन्ते यण्शब्देनापि चत्वार आदेशा इत्यर्थतोऽस्ति संख्यासाम्यम् । पश्चात्तु यद्यपीकारादिभिर्बहूनां ग्रहणाद्वैषम्यं तथापि प्रथमतोऽस्त्येव सांख्यासाम्यम । इदं तर्हीति । नात्र स्थानकृतमान्तर्यमस्ति । नाप्यादेशप्रवृत्तिकालेऽर्थकृतान्तर्यसम्प्रत्ययः । प्रवृत्तानामादेशानां स्थान्यर्थाभिधानात् । ननु चेति । नित्यानां शब्दानां प्रयोगादर्थकृतमान्तर्यमस्त्येवेति

संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम् । संज्ञया समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञया तावत् । परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमा इति । समासैः । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यक इति । संज्ञासमासनिर्देशादेतस्मात्कारणात् सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्योद्देशस्य सर्वोऽनुदेशः प्राप्नोति । इष्यते च समसंख्यं यथा स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते । किं पुनः कारणं संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञासमासनिर्देशः पृथग्विभक्तिसंश्रयनुच्चारणार्थः । संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोच्चीचरमिति । प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः । प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्याद् विदो लटो वेति । किं पुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्विदर्थतः । कश्चात्र विशेषः । संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्सनिर्देशः । संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्सनिर्देशो भवति । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमा इति णलादयो बहवः परस्मैपदानमित्येकः शब्दः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । डारौरसः प्रथमस्य । डारौरसो बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दो वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । एचोऽयवायावः । अयवायावो बहवः एच इत्येकः शब्दो वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यर्थतः । अर्थतश्चेल्लृलुटोर्नन्द्यरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः । अर्थतश्चेल्लृलुटोर्नन्द्यरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति । स्यतासी लृलुटोः । स्यतासी द्वौ । लृलुटोरित्यस्य त्रयोऽर्थाः । वैषम्यात्संख्याता-

---

भावः । किमर्थमिति । पाठक्रमेणैव संबन्धो भविष्यतीति भावः । संज्ञासमासनिर्देशादिति । परस्मैपदानां णलतुसित्यत्र संज्ञया सर्वे युगपत्प्रत्याय्यन्ते इति नास्ति पाठक्रमाद्व्यवस्था । लोकेऽप्यजाविधानौ देवदत्तयज्ञदत्ताविति समासनिर्देशेनास्ति क्रमनियमः । द्वन्द्वे ऽनेकावयवात्मकः समुदाय एवैकेन शब्देन प्रत्याय्यतइति कुतः क्रमनियमः स्यात् । किं पुनरिति । तिपो णल् तसोतुसित्यादि कस्मान्न क्रियत इति प्रश्नः । विदो लटो वेति । पृथङ्निर्देशे क्रियमाणे मसो मइत्येवानन्तर्यात्संबध्येतेत्यर्थः । व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्तावाश्रीयमाणायां प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । किं पुनरिति । यद्यप्यर्थे शब्दस्य गुणभावादर्थत एव साम्यं न्याय्यं तथापि शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वाद्विरेफो भ्रमरः । तथा द्व्यक्षरं मांसं द्व्यक्षरमस्थि । तस्माच्छब्दतोऽपि साम्यमत्राशङ्कितम् । णलादय इति । परस्मैपदशब्देन प्रकृतानामेव नवानां ग्रहणं न तु शतृक्वसोरित्यर्थतः साम्यमस्ति न तु शब्दतः । डारौरस इति । यदा डारौरश्च डारौरश्चेत्येकशेषः क्रियते तदाऽर्थतः संख्यासाम्यमस्ति । अग

नुदेशो न प्राप्नोति । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । नन्द्यादयो बहवः । ल्युणिण्यचस्त्रयः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति अरीहणादयो बहवः । वुञादयः सप्तदश । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो ऽणञौ । सिन्धुतक्षशिलादयो बहवः । अणञौ द्वौ । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु * । आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति । आत्मनेपदविधिश्च न सिध्यति । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । अनुदात्तङितौ द्वौ । आत्मनेपदमिसस्य द्वावर्थौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । निष्ठा रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति रेफदकारौ द्वौ । निष्ठेसस्य द्वावर्थौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । सार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति । श्नसोरल्लोपः । श्नमस्ती द्वौ । सार्वधातुकमिसस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । एङः पूर्वरूपत्वे प्रतिषेधः * । एङः पूर्वरूपत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एङः पदान्तादिति । ङसिङसोश्च । ङसिङसौ द्वौ । एङिसस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यानुदेशः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि शब्दतः । ननु चोक्तं संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्संनिर्देश इति । नैष दोषः । स्थानेन्तरतम इत्यनेन व्यवस्था भविष्याति । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः बह्वर्थस्य बह्वर्थः । संवृतावर्णस्य संवृतावर्णः विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः । अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति * । अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति । गुणवृद्धी द्वे । क्ङितौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । गकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते गिति किति ङितीति । उदि कूले रुजिवहोः * । उदिकूले द्वे । रुजिवहो

मक इति । सख्यासाम्यस्यानवबोधक इत्यर्थः । ललुटोरिति । लशब्दस्य लङ्लटावर्थाविति साम्याभावः । यदा तु लरूपं सामान्यमर्थो लशब्दस्येति पक्षस्तदास्त्येव साम्यमिति दोषाभावः । नन्द्यादिष्वव्ययवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इत्याश्रीयमाणे समुदायत्रयापेक्षया प्रत्ययत्रयस्य साम्यसद्भावाददोषः । आत्मनेपदेति । नन्वात्मनेपदसंज्ञा न तङ्शब्दस्य किं तु तत्प्रत्यायितानां नवानां तादीनामिति नास्त्यर्थतः साम्यम् । नैष दोषः । तङ्रूपापन्नास्तनादय आत्मनेपदशब्देन प्रत्याय्यन्त इत्यस्ति साम्यम् । सार्वधातुकद्विग्रहणेष्विति । द्वौ गृह्येते येषु तानि द्विग्रहणानि सार्वधातुकस्य द्विग्रहणानीति समासः । सार्वधातुकमपि तेषु गृह्यत इति नेन विशेष्यन्ते । संवृतावर्ण इति । यद्यपि शास्त्रे ऽकारस्य विवृतोपदेशः कृतस्तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तम् । क्ङितौ द्वाविति । क्ङिच्छब्दस्यैकत्वेऽपि ककारङकारयोर्द्वित्वादस्ति शब्दतः साम्यम् । उदिकूल इति । द्वन्द्वोऽयम् । प्रागन्तुना चकारेण निर्देश इति चोद्यम् । उदीति पञ्च-

द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । नोदिरुपपदं किं तर्हि विशेषणं रुजिवहोरुत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूलउपपदइति । तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु * । तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । विदिभिदिच्छिदयस्त्रयः । तच्छीलादयस्त्रयः तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । घञादिषु द्विग्रहणेषु * । घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । निरभ्योः पूल्वोः । निरभी द्वौ । पूल्वौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । इष्यते चात्र संख्यातानुदेशः । निष्पावः अभिलाव इति । एवं तर्हि अकर्तरि च कारके भावे चेति द्वौ । पूल्वौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अवे तॄस्त्रोः करणाधिकरणयोः* । तॄस्त्रौ द्वौ । करणाधिकरणे द्वे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः* । कर्तृकर्मणी द्वे । भूकृञौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि* । अनवक्लृप्त्यमर्षौ द्वौ । किंवृत्ताकिंवृत्ते द्वे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । कृभ्वोः स्नाणमुलौ* । कृभ्वौ द्वौ स्नाणमुलौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अधीयानविदुषोश्छन्दोब्राह्मणानि* । छन्दोब्राह्मणानीति द्वे । अधीते वेदेति च द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । रोपधेतोः पाथिदूतयोः* । रोपधेतोः प्राचां तद्गच्छति पथिदूतयोः । रोपधेतौ द्वौ । पथिदूतौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च* । तत्रभवस्तस्यव्याख्यानौ द्वौ । क्रतुयज्ञौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । सङ्घादिष्वङ्प्रभृतयः* । सङ्घादिष्वङ्प्रभृतयः संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति । नैष दोषः । घोषग्रहणमपि तत्र कर्तव्यम् । वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ* । वेशोयशआदी द्वौ । यल्खौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । ङसिङसोः ख्यत्यात्परस्य । ङसिङसौ द्वौ । ख्यत्यौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । न वा समानयोगवचनात्* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । समानयोगवचनात् । समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि तस्य दोषो विदो लटो

भ्याः स्थाने सप्तमी कृता । उदः पराभ्यां रुजिवहीत्येताभ्यामिति परिहारः । धातुत्रिग्रहणेष्विति । त्रीणि ग्रहणानि येषां ते त्रिग्रहणा धातवस्त्रिग्रहणा येषु तच्छीलादिषु इति पुनर्बहुव्रीहिः । कर्तृकर्मणोरिति । भवतेरकर्मकत्वात्कर्तैवोपपदम् । करोतेस्तूपपदद्वयं लभ्यते । अन्ये तु प्राप्त्यर्थस्य भवतेरुपपदद्वये प्रत्ययमिच्छन्ति । छन्दोब्राह्मणानीति । गोबलीवर्दन्यायेन छन्दःशब्देन मन्त्राणां ग्रहणम् । यथा जुष्टार्पिते च छन्दसीति ब्राह्मणानां ग्रहणं नित्यं मन्त्र इति मन्त्रग्रहणात् । छन्दोग्रहणेनैव तु ब्राह्मणानां ग्रहणे सिद्धे ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणग्रहणं कृतम् । तेन याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानीति तद्विषयता न भवति । न वेति । अनुदेश उच्चारणम् । योगान्तरे तु शब्दान्तरस्यानु-

वा*। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः विदो लटो वेति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च*। ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । खलगोरथादिनित्रकट्यचश्च*। संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ च*। संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । युष्मदस्मदोश्चादेशाः । युष्मदस्मदोश्चादेशाः*। संख्यातानुदेशान्न सिद्ध्यन्ति । तस्माद्यस्मिन्पक्षे ऽल्पीयांसो दोषाः तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु । अथ वैवं वक्ष्यामि । यथासंख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन ततो ऽधिकारः । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति । एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा संदेहः स्यात् । न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थः आहोस्विदधिकारार्थ इति। संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । समसंख्यार्थ इति व्याख्यास्यामः ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः * । अधिकारः क्रियते प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति । किमिदं प्रतियोगमिति । योगं योगं प्रति प्रतियोगम् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति । किं गतमेतदियता सूत्रेण । गतमित्याह । कुतः लोकतः । तद्यथा । लोके ऽधिकृतो ऽसौ ग्रामे ऽधिकृतोऽसौ नगरइत्युच्यते यो यत्र व्यापारं गच्छति । शब्देन चाप्यधिकृतेन कोन्यो व्यापारः शक्योऽवगन्तुं अन्यदतो योगे योगउपस्थानात् । न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके * । न वा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । निर्दिश्यमानाधिकृतत्वात् । यथा लोके। निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते । तद्यथा । देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय विष्णुमित्रायेति । गौरिति गम्यते । एवमिहापि पदरुजविशस्पृशो घञ् सृस्थिरे भावे । घञि

मानं न तूच्चारणमिति न्यायप्राप्त एवायमर्थः । विदो लटो वेति । अत्र तु लक्ष्ययथासंख्यानामनुमानाददोषः। युष्मदस्मदोश्चेति । बहुवचनस्य वस्नसावित्यादिषु योगेष्वनुगीयमानत्वाद् युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं न प्राप्नोति । यस्मिन् पक्षइति । शब्दतः साम्यमेकयोगं चत्येष पक्ष आश्रयितव्य इत्याहुः । दोषप्रतिविधानं तु क्व चिदानन्तर्याद्व्यवस्था क्व चिदनभिधानाभिधानाभ्यामिति कर्तव्यम् । अथ वेति । यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव शब्दतो ऽर्थतो वा साम्याश्रयणेन यथासङ्ख्यं नान्यत्र सत्यपि संख्यासाम्ये १० ॥

स्वरितेन ॥ स्वरितेनेतीत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितेनाधिकारो लक्ष्यत इत्यर्थः । स्वरितत्वं सूत्रस्थानां केवलमधिकारज्ञानार्थं प्रतिज्ञायते न तु प्रयोगसमवायि । अधिकारशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनो वा । विनियोगो लोकेऽधिकार उच्यते स एवेह गृह्यते । किमर्थमिति । आकाङ्क्षादिवशात्प्रकृतस्य सम्बन्धो लोकइव भविष्यतीति प्रश्नः । किं गतमिति । किमयमर्थोऽधिकारशब्देन परिगृहीतोऽथ नेति प्रश्नः । शब्देनेति । नहि परिस्पन्दरूप शब्दस्य व्यापारोऽस्ति । न वेति । वचनरहिताल्लोकव्यवहारादेतत्साध्यो ऽर्थः

ति गम्यते। अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा *। अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति। तद्यथा। देवदत्ताय गौर्दीयतां विष्णुमित्राय कम्बल इति कम्बलो गोर्निवर्तको भवति। एवमिहाप्यभिविधौ भावइनुण् घञो निवर्तकः स्यात्। तस्मात्परिभाषा कर्तव्या। अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु *। अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु भवति। न ज्ञायते कियन्तमवधिमधिकारोनुवर्ततइति। अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं तु अधिकारपरिमाणज्ञानार्थ एव तर्हि अयं योगो वक्तव्यः। अधिकारपरिमाणं ज्ञास्यामीति कथं पुनः स्वरितेनाधिकार इत्यनेनाधिकारपरिमाणं शक्यं विज्ञातुम्। एवं वक्ष्यामि। स्वरितेनाधिकार इति स्वरितं दृष्ट्वाधिकारो न भवतीति। केनेदानीमधिकारो भविष्यति। लौकिकोधिकारः। नाधिकार इति चेदुक्तम्*। किमुक्तम्। अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति। अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः। ननु चोक्तमधिकारपरिमाणाज्ञानं त्विति। यावतिथो ऽलनुबन्धस्तावतो योगानिति वचनात्सिद्धम् *। यावतिथो ऽलनुबध्यते तावतो योगानधिकारोनुवर्ततइति वक्तव्यम्। अथेदानीं यत्राल्पीयांसो ऽलः भूयसश्च योगानधिकारोनुवर्तते कथं तत्र कर्तव्यम्। भूयसि प्राग्वचनम् *। भूयसि प्राग्वचनं कर्तव्यम्। प्रागमुत इति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति। प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः। यद्येव नार्थोनेन। केनेदानीमधिकारो भविष्यति। लौकिकोधिकारः। ननु चोक्तं नाधिकार इति चेदुक्तम्। किमुक्तम्। अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति। सन्देहमात्रमेतद्भवति। सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि

सिद्ध इत्यर्थः। यज्ञदत्तायेति। सम्प्रदानविभक्त्या सन्निहिता गोकर्मिका ददातिक्रियापेक्ष्यते। अश्रुतकल्पनायाः श्रुतापेक्षणस्य लाघवात्। घञो निवर्तकः स्यादिति। ततश्चाक्रोशे वन्योर्ग्रह इत्यादिष्वनन्तर इनुण् स्यात्। सति सूत्रे घञः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादनुवृत्तिर्भवति न त्विनुणो विपर्ययात्। अधिकारपरिमाणाज्ञानं त्विति। यथा धातोरिति किं प्राग्लादेशेभ्यो ऽथाध्यायपरिसमाप्तेः। अङ्गाधिकारः प्रागभ्यासविकारेभ्यो थासप्तमपरिसमाप्तेरिति। स्वरितं दृष्टेति। प्रकृतस्याधिकारनिवृत्तये शब्दान्तरस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते। तेन विंशतिकात्ख इत्यत्र स्वरितत्वदर्शनाद्द्वित्रिपूर्वादित्यस्य निवृत्तिरनुमीयते। यावतिथ इति। द्वित्रिपूर्वान्निष्कादित्यत्र इकारोनुबन्धः कर्तव्यः। तेन द्वयोर्योगयोरनुवृत्तिर्भवति। एवमन्यत्रापि वेदितव्यम्। अल्पीयांस इति। कथं पुनर्भिन्नजातीयापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः। परमतापेक्षया अल्पे योगा इति चेन्मन्यसे तत्राल्पीयांसो ऽलः। अथ बहवो ऽल इति चेद् भूयांसो योगाः। भूयसीति। अङ्गस्य प्राग्घेरित्यादि वक्तव्यम्। तत्तर्हीति। यावतिथो ऽलिति भूयसि प्राग्वचनं चेत्यर्थः। घञिति व्या-

सन्देहादलक्षणमित्युक्तम्। इनुण्घञिति सन्देहे घञिति व्याख्यास्यामः। न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। स्वरितेनाधिकारगतिर्यथा विज्ञायेत। अधिकारगतिः। अधिकः कारः। अधिकं कार्यम्। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र गोटाङ्ग्रहणं चोदितं तन्न कर्तव्यं भवति। स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भविष्यतीति। स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते। तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति। अधिकं कार्यम्। अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र प्राप्य निवृत्तिः। तेनेहैव स्याद् ग्रामादागच्छति। नगरादागच्छति। सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात्। स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। तथा अधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति। गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात्। स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। अधिकं कार्यम्। अधिकः कारः। पूर्वविप्रतिषेधाश्च न पठितव्या भवन्ति। गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धं नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति। नुम्नुटौ स्वरयिष्येते। तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति नुम्नुटौ भविष्यतः। कथं पुनरधिकः कारो इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः शक्या न पठितुम्। लोकतः। तद्यथा। लोके ऽधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योयं दुर्बलः सन् बलवद्भिः सह भारं वहति एवमिहाप्यधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योयं पूर्वः सन् परं बाधते। अधिकारगतिस्त्र्यर्थाविशेषायाधिकं कार्यम्। अथ योन्यो ऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम्॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम्॥ १२॥ विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः।

व्याख्यास्याम इति। ननु चेनुण आनन्तर्यात्संदेहाभावः। उच्यते। घञोनुवृत्तिनामर्थ्यं दृष्टमिनुणश्चानन्तर्यमिति निमित्तसद्भावादस्ति संदेहः। सांकाश्यकेभ्य इति। बुद्ध्या समीहितैकत्वाः प्रकर्षाश्रयेण पाटलिपुत्रका विभज्यन्त इति मुख्यापायाभावादपादानसंज्ञा न स्यात्। ध्रुवमपाये इत्यत्र तु स्वरितत्वे प्रतिज्ञाते सति बुद्धिपरिकल्पितापायाश्रयणेनापि भवति। कृत्स्न आधारात्मेति सर्वे अवयवा यत्र व्याप्ता इत्यर्थः। गङ्गायां गाव इति। गङ्गाशब्दोत्र नद्यामेव वर्तते न तु तत्समीपदेशे। तस्य हि मुख्यमेवाधारत्वमित्यप्रयोजनमेतत्स्यात्। नद्यास्तु तत्सामीप्याद् गौणमाधारत्वमिति यत्नात्संज्ञासिद्धिः। पूर्व इति। विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वचनात्पूर्वो बाध्यः स्वरितत्वप्रतिज्ञानेन बाधकः सम्पद्यते। तुल्यजातीयस्य बाधकः न तु नित्यत्वादियुक्तस्य॥११॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

चिनुतः सुनुतः लुनीतः । ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । नैव विज्ञायते ङकार इद्यस्य सोयं ङिद् ङित इति । कथं तर्हि ङकार इद् ङित इति । अथ वोपदेश इति वर्तते । अथ वोक्तमेतत् सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति । सर्वथा चङङ्भ्यां प्राप्नोति । एवं तर्हि धातोरिति प्रकृतं वर्तते । क्व प्रकृतम् । भूवादयो धातव इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणिआमन्त्रयस्वैनं देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोश्वा हिरण्यं च आढ्यो वैधवेयः, देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्पञ्चमीनिर्दिष्टं भविष्यति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् * । नियमार्थोयमारम्भः । किमुच्यते नियमार्थोयमिति न पुनर्विध्यर्थोपि स्यात् । लविधानाद्विहितम् * । लविधानाद्ध्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । विकरणेस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यं विकरणाः क्रियन्तां नियम इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्विकरणाः कृतेपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वाच्च परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । नैष दोषः । अनवकाशो नियमः । सावकाशः । को ऽवकाशः । य एते लुग्विकरणाश्च श्लुविक-

---

अनुदात्त ॥ विकरणेभ्य इति । लादेशेषु कृतेषु नियमात्पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणास्तेषां सार्वधातुकमपिदिति ङित्वातिदेशादात्मनेपदनियमोनेन प्राप्नोतीति । ङकार इदिति । अन्यपदार्थापेक्षणाद्बहिरङ्गो बहुव्रीहिः । तत्पुरुषस्तु वर्तिपदार्थप्रधानत्वादन्तरङ्ग इति स एवाश्रीयते । केवलाच्च ङकारादित आत्मनेपदासम्भवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधेर्वा ऽत्र ङिदन्त आश्रीयते । तेन ङिदन्तादात्मनेपदमित्यर्थः । अथ वेति । तेनोपदेशे यो ङित्तस्मादात्मनेपदं न त्वातिदेशिकङित्वेभ्यः । एवं तर्हीति । अत्रापि पक्षे उच्चुकुटिषतीत्यतिप्रसङ्गनिवारणार्थं सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादित्यप्याश्रयणीयम् । किमर्थमिति । किं विहितानां लादेशानामनेन नियमः क्रियते । अथ वाक्यैकवाक्यतया विधिरिति प्रश्नः । नियमार्थ इति । एकवाक्यतायां भाविनी संज्ञाश्रयणीयेति वाक्यभेद एवाश्रीयते । न नियमोयं सम्पद्यते । परत्वादिति । विकरणानामवकाशः अलादेशाश्चानशादयः । नियमस्यावकाशः लिङ्लिटावार्धधातुकसंज्ञौ । स्पर्धत इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणस्तेन व्यवधानान्नियमाप्रसङ्गः । अनवकाश इति । सर्वत्र विकरणानां व्यवधायकत्वादिति भावः । यदि पुनरिति । आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां लिङ्गाभ्यामिदं प्रकरणं लादेशविधावुपतिष्ठते । तत्र महावाक्येन विहितेषु लादेशेषु विकरणा इति दोषाभावः । स्यादिषु कथम् । ते हि लावस्थायामेव विधीयन्ते इति तैर्व्यवधानान्नियमो न प्राप्नोति । उच्यते । लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाल्लादेशे

रणाश्च लिङ्लिटौ च। यदि पुनरियं परिभाषा विज्ञायेत। किं कृतं भवति। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। लस्य तिबादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति अनुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति। एवमपीतरेतराश्रयं भवति। का इतरेतराश्रयता। अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिबादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया च तिबादयो भाव्यन्ते। तदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। परस्मैपदेषु तावन्नेतरेतराश्रयं भवति। परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते। अवश्यं कर्तव्यमनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थम्। ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमण एव करिष्यते स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्तर्यनुपराभ्यां कृञो नेति। आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराश्रयं भवति। कथम्। भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते सूत्रशाटकवत्। तद्यथा। कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शाटकः। शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्। भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि स लस्य स्थाने कर्तव्यः यस्याभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपदमित्येषा संज्ञा भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु नियमः। ननु चोक्तं विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति। यदयं विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थाने आत्मनेपदानि च। यत्तर्ह्यनुपसर्गाद्वेति विभाषां शास्ति। किं पुनरयं प्रत्ययनियमः अनुदात्तङित एवात्मनेपदं भवति भावकर्मणोरेवात्मनेपदं भवतीति। आहोस्वित्प्रकृत्यर्थनियमः। अनुदात्तङित आत्मनेपदमेव भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति। कश्चात्र विशेषः। तत्र

कृतेषु लकारविशेषापेक्षया बहिरङ्गाः स्यादयो भविष्यन्ति। येन नाप्राप्तिन्यायेन शबादीन् बाधित्वा। शबादिविधावनुवर्तनाद्वा। एवमपीति। एकवाक्यतापक्षे विहिता लादेशा न सन्ति येन तेषां सतामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञे स्याताम्। ततश्चैतत्परिभाषोपस्थाने सति संज्ञाश्रयं लादेशविधानं लादेशविधानाश्रया च संज्ञेति भावः। परस्मैपदानुक्रमणमिति। नन्वसति परस्मैपदमनुदात्तङिद्भ्यः प्राप्नोति। नैष दोषः। आत्मनेपदसम्बन्धावगमेन तेषां परस्मैपदसम्बन्धस्य बाधनाच्छेषादेव परस्मैपदमवस्थास्यते। अवश्यमिति। आत्मनेपदबाधनार्थमित्यर्थः। यदयमिति। कृतानियमानामसङ्करेण स्थितानां हि निमित्तभावोपपत्तिः। अभिनिर्वृत्तानीति। प्रागपि नियमात्तेषां सम्भवमात्रेण निमित्तत्वाविरोधात्। यत्तर्हीति। एतत्तु लिङ् लिडर्थे स्यात्। चक्रमे। चक्रामक्रम्यात् क्रंसीष्टेति। तस्माज् ज्ञापकदिक् प्रदर्शिता भाष्यकृता। ज्ञापकं तु वृद्भ्यः

प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् * । तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । किं कारणम् । परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् । शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यत इति । क्यष आत्मनेपदवचनं तस्यान्यत्र नियमात् * । क्यष आत्मनेपदं वक्तव्यम् । लोहितायति लोहितायते । किं पुनः कारणं न सिध्यति । तस्यान्यत्र नियमात् । तद्ध्यन्यत्र नियम्यते । उच्यते च न च प्राप्नोति तद्वचनाद्भविष्यति । अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः । प्रकृत्यर्थनियमे ऽन्याभावः * । प्रकृत्यर्थनियमे अन्येषां प्रत्ययानामभावः । अनुदात्तङितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । अनवकाशास्तृजादयः । उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । सावकाशास्तृजादयः । को ऽवकाशः । परस्मैपदिनो ऽवकाशः । तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवन्ति । तव्यदादयस्तु तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवन्ति । तव्यदादयोऽप्यनवकाशः । ते वचनाद्भविष्यन्ति । चिण्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति । चिण्वचनाद्भविष्यति । घञ् तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति । तत्रापि प्रकृतं कर्मग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अण्कर्मणि चेति । तद्वै तत्रोपपदविशेषणम् । अभिधेयविशेषणेन चेहार्थः । न चान्यार्थः प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति । नहि गोधा प्रसर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति । यत्तावदुच्यते । नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृ-

---

स्यसनोरित्यत्र स्ये विकल्पविधानम् । किं पुनरिति । उभयनियमस्तावन्न संभवति । अनेकस्मिन्नर्थे वाक्यस्यैकस्य तात्पर्यायोगात् । तस्मादन्यतरानियमसंभवात्प्रश्नः । ननु प्राधान्यात्प्रत्ययानियमो युक्तः । एवं तर्हि प्रधानोपरोधो मा भूदिति प्रकृत्यर्थानियमोऽपि संभवति । भावकर्मणोरेवेति । ननु पूर्वेण नियमाद्भावकर्मणोरिति सूत्रं विध्यर्थं न्याय्यं न तु नियमार्थम् । नैष दोषः । समस्तमात्मनेपदप्रकरणमेकं वाक्यमिति तदपेक्षयैतदुक्तम् । क्यष इति । वा क्यष इति परस्मैपदे विकल्पिते आत्मनेपदस्यानुदात्तङिदादिषु नियतत्वादप्राप्तत्वाल्लकारस्य श्रवणप्रसङ्गः । उच्यते चेति । लकारे तिबादिभिर्निवर्तिते नियमः प्रवर्तते तत्र परस्मैपदस्य सिद्धत्वाद्भावचनेन तस्मिन् विकल्प्यमाने वचनमनर्थकं स्यात् । केवलायाः प्रकृतेरप्रयोगार्हत्वाच्छब्दमन्तरेणार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् प्रयोगविकल्पायोगात् । तस्मादात्मनेपदमेव विकल्पेन विधीयते । तव्यदादयोऽपीति । यद्यपि स्नानीयं चूर्णमित्यादौ करणादीन्यवकाशः तथापि तयोरेवेति चोदनया भावकर्मणोर्यद्विधानं तदनवकाशम् । चिण् तर्हीति । ननु भावकर्मणी सार्वधातुकस्यार्थौ न

तमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा प्रसर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति । भवेद् द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति । शेषवचनं च * शेषवचनं च कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । किं प्रयोजनम् । शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियतास्ते शेषेपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव नान्यदिति । कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् * । कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेति । कतरस्मिन् पक्षे ऽयं दोषः । प्रकृत्यर्थनियमपक्षे । प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियताः तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन । कर्तृग्रणाच्चैष दोषः । प्रत्ययनियमे तर्ह्ययं दोषः । प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यं भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम् । कर्तृग्रणाच्चैष दोषः । प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि परस्मैपदं भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवतीति । तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । ततः भावकर्मणोः । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोरिति निवृत्तम् । यद्येवं तर्हि कर्मणि कर्तरि भवत्येवं भावेपि कर्तरि प्राप्नोति । एति जीवन्तमानन्दः । नास्य किं चिद्रुजतीति । द्वितीयो योगविभागः करिष्यते । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । ततः भावे । ततः कर्मणि । कर्मणि चात्मनेपदं भवति । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति । कर्मणीत्यनुवर्तते भावइति निवृत्तम् । ततः कर्मव्यतिहारे ।

चिणस्तत्कथमप्राप्तिश्चोद्यते । सहोभिधानपक्षे चिणोपि भावकर्मणी प्रत्यार्थावित्यदोषः । घञ् तर्हीति । अकर्तरि विधीयमानोपादानादिषु घञ् सावकाशः । उपपदविशेषणमिति । सप्तमीस्थस्य सामान्यस्य कर्मणीत्यनेन विशेषस्य प्रतिपादनादुपपदविशेषणमुच्यते । पत्रमभिधेयोविशेषणोनेति व्याख्येयम् । कर्तरि चेति । यदा कर्मवदित्ययं शास्त्रातिदेशः तदा कर्मकर्तरि परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । शुद्धौ तु कर्मकर्तारौ उभयोरवकाशौ कार्यातिदेशे तु परत्वादात्मनेपदं सिध्यति । प्रकृत्यर्थौ नियताविति । भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियमादन्तरेणापि कर्तृग्रहणं कर्तर्येव परस्मैपदं लभ्यतइति नार्थः कर्तृग्रहणेन । कर्तृग्रहणाच्चेति । पुरस्तात्तु परिहरिष्यते । परस्मैपदमिति । सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधानमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं सम्पद्यतइत्यर्थः । नास्य किं चिदिति । पीडारूपं भावस्वभावं वर्त्स्यत्वस्यर्थः । यदि तर्हि कर्मणि कर्तर्यात्मनेपदं भवति हन्यमानो हन्तीत्यत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रत्यासत्त्यैकधातुविषयं कर्मकर्तृत्वं विज्ञायते यस्य स्वाश्रयं

कर्तरीत्येव। कर्मणीति निवृत्तम्। एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यम्। अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थम्। इह मा भूत्। अनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेव। ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धम्। न सिध्यति। अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या बाधितुम्। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति। ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। एवं तर्हि कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते शेषात्कर्तरि कर्तरीति। किमर्थमिदं कर्तरि कर्तरीति। कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्। कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति। ततः अनुपराभ्यां कृञः कर्तरि कर्तरीत्येव॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥ क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम्। कर्मव्यतिहार इत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति। इह च न स्यात्। व्यतिलुनते व्यतिपुनत इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति। कां क्रियां करिष्यसि किं कर्म करिष्यसीति। एवमपि कर्तव्यम्। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति। क्रियापि कृत्रिमं

कर्तृत्वं कर्मशास्त्रातिदेशाच्चौपचारिकं कर्मत्वं तत्रैव भवति। अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थमिति। एष हि योगो व्यवहितः। कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादात्मनेपदापवादत्वाच्च बलवानिति न शक्यते योगविभागेन बाधितुम्। ननु चैतदपीति। प्राप्तिमात्रं योगविभागेन बाध्यते। ननु चेयमिति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः। शेषादित्यस्यावकाशः याति वातीति। अनुपराभ्यामित्यस्यावकाशः। अशेषः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयः। अनुकरोतीति। कर्मकर्तर्युभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधेन शेषादिति प्राप्तिर्भवति। सापि योगविभागेन बाध्यते। नोत्सहत इति। शेषादिति प्राप्तिर्योगविभागेनापवादेन। कर्मकर्तृविषयाद्विषयान्तरं नीता नोत्सहते परां प्राप्तिं बाधितुमित्यर्थः। अथ चेयं योगविभागप्राप्तिविशेषादनुपराभ्यामित्येतामपि प्राप्तिं बाधिष्यत इत्यर्थः। नोत्सहत इति। अपवादापवादत्वादनुपराभ्यामित्येतया प्राप्त्या प्रतिषिद्धा नोत्सहते इमामेव बाधितुमित्यर्थः। कर्तैव यः कर्तेति। यस्य व्यपदेशान्तरं नास्तीत्यर्थः। यद्येवमसिश्छिनत्तीति करणकर्तरि न प्राप्नोति। नैष दोषः। कर्त्रवस्थायां करणत्वाभावात्। भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्यत्र तु स्वाश्रयं कर्तृत्वमातिदेशिकं तु कर्मत्वमिति न भवति परस्मैपदम् ॥१२

कर्तरि ॥ क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यमिति। प्रत्यासन्नत्वात्कृत्रिमस्यैव साधनकर्मणो ग्रहणं प्राप्नोति। साधनकर्मणि च धातोर्वृत्त्यसम्भवाद्धात्वर्थस्य तद्विषयत्वं विज्ञायेत। देवदत्तस्य धान्यमिति। देवदत्तस्वामिकं धान्यं लवनेन स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः – क्रियाणां साध्यैकस्वभावानां कथं व्यतिहार इति चेत्। योग्यतावशादस्येयं क्रिया साध्या अस्या इदं साधनमिति निर्ज्ञाते साध्यसाधनभावे यो व्यत्यासः स क्रियाव्यतिहारः। परस्परकरणमपि क्वचित् क्रियाव्यतिहारः। यथा सम्प्रहरन्ते राजान इति। अत्रैकैव क्रिया सञ्चारिणीव लक्ष्यते। क्रियामिति। लौकिकाश्चार्था इहानुयन्ते।

कर्म । न सिद्ध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते । कथं च क्रिया नाम क्रियया ईप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । संपश्यतिक्रियया प्रार्थयतिक्रियया अध्यवस्यतिक्रियया च । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत् कंचिदर्थं संपश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थिते अध्यवसायः अध्यवसाये आरम्भः आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौ फलावाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म । एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरुभयगतिः प्रसज्येत । तस्मात्क्रियाव्यतिहारइति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह कर्तरि व्यतिहारइतीयता सिद्धम् सोयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यतिहारे मा भूदिति । अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम् * । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरनेनात्मनेपदं मा भूदिति । इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः * । अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यात्मनेपदमनेन प्रसज्येत । तत्र को दोषः । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत । व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति । न वानन्तरस्य प्रतिषेधात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अनन्तरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । उत्तरार्थं तर्हि कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । द्वितीयं कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति । कर्तरि कर्म ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् * । प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ।

कथं च क्रियेति । द्वयोरपि साध्यत्वात्परासम्बन्धं मत्वा प्रश्नः । क्रियापीति । भोक्तुमिच्छति
भोक्तुं जानातीति दर्शनात् । कया क्रिययेति क्रियान्तरवाचिप्रयोगाभावात्प्रश्नः । सम्पश्-
यति क्रिययेति । सन्दर्शनादीनामव्यभिचारात्प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानाक्रियापेक्षया च
प्रविश पिण्डीमित्यादौ कर्मादिभावदर्शनात् । इह कर्तरीति । क्रियायाः साध्यत्वात्प्रा-
धान्यात्क्रिययाप्तुमिष्टतमत्वात्तादर्थ्येन क्रियाप्रवर्तनात्कर्मणोपि प्राधान्यादुभयव्यति-
हारे लब्धे कर्मग्रहणात् क्रियाव्यतिहारोयं गृह्यते क्रियायाः धातुवाच्यत्वादन्तरङ्गत्वात्
तत्र प्रतिषेध इति । कर्मव्यतिहारे न गतिहिंसार्थेभ्य इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थः ॥१४॥
न गति ॥ हसादीनामिति । हसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थ । हरिर्व्यहारिति ।
हरतेर्हिंसार्थत्वाद्धहतेर्गत्यर्थत्वात्प्राप्तिः । ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयावित्यत्र

व्यतिपठन्ति । हरिवह्योरप्रतिषेधः * । संप्रहरन्ते राजानः संविवहन्ते गर्गैरिति । न बहिर्गत्यर्थः । देशान्तरप्रापणक्रियोऽत्र वहिः । न गति ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥ परस्परोपपदाच्च * । परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परस्य व्यतिपुनन्ति । इतरेत ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥ उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । पराजयति सेनेति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्गश्चानुपसर्गश्च । अयं खलु विशब्दोऽदृष्टापचार उपसर्ग एव तस्यास्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत उपसर्गात् । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवोपादीयते नाश्वो न गर्दभ इति । विपराभ्याम् ॥

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥ आङो दोऽव्यसनक्रियस्य * । आङो दोऽव्यसनक्रियस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । विपादिकां व्याददाति कूलं व्याददातीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इहाङो दोना-

---

व्यतिहारो न विवक्षितः किंतर्हि योत्स्यमानाविल्येतावद्विवक्षितम् । देशान्तरप्रापणक्रिय इति । भारं वहतीत्यादौ देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनं प्रापणमस्य वाच्यम् । तत्र तु गतिर्नान्तरीयकत्वात्प्रतीयते न त्वसौ धात्वर्थः । अस्यैव न्यायसिद्धार्थस्यानुवादकमर्थग्रहणम् । गर्गाणां तु प्रापणं कन्याद्वारकमिति वहेर्गत्यर्थत्वाभावः ॥१५॥

इतरेतरा ॥ लौकिके शब्दव्यवहारो लाघवानादरादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाश्च कर्मव्यतिहारद्योतनाय प्रयुज्यन्ते ॥१६॥

विपराभ्यां जेः । विशब्द इति । पक्षिवाची तु यो विशब्दः तस्य नपुंसकत्वाभावात्पुंसि विभक्त्या व्यवधानाद्वेरनन्तरो जयतिर्न सम्भवति बहु विजयति वनमित्यत्र जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वेरानर्थक्यादिह चार्थवतो ग्रहणादजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वादग्रहणम् । संबुद्ध्यन्तं तु वे इति रूपान्तरयुक्तत्वान्न गृह्यते । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विशब्द एवायमिति चेत् विरित्यस्य विभक्त्यन्तस्य वे इति विकारो न तु विशब्दस्येत्यदोषः । वीजयतइत्यत्र एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्विशब्दात् परे जयतिः सम्भवत्येवेति चेत् पूर्वस्य कार्ये कर्तव्येऽन्तवद्भावः । न चात्र पूर्वस्य किंचित्कार्यमित्यदोषः । अस्य गोरिति । द्वितीयशब्दो लोके प्रयुज्यमानो यदपेक्षं द्वितीयत्वं तत्तुल्यजातीयएव सम्प्रत्ययं करोति । एवमिहापि विशब्दसाहचर्यात्पराशब्दोऽप्युपसर्गो गृह्यते । पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे तु द्वयोरपि दृष्टापचारत्वात् परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम् ॥१९॥

आङो दो ॥ अव्यसनक्रियस्येति । व्यसनं विभागः विकासनमित्यर्थः । केवलो विहरणशब्द उपादीयमानः पादविहरणं गमयतीत्यास्यग्रहणं सूत्रे कृतम् । केवलो व्यसनशब्दो दुःखादिषु वर्ततइति वार्तिके क्रियाग्रहणं कृतम् । आङो दोनास्यइति । आस्यसमवायिन्यां क्रियायां ददातिर्वर्तमान आस्यव्याप्तिर्भवति । यथा लोमविषयहर्ष-

स्यइतीयता सिद्धम्। सोयमेवं सिद्धे सति यद्विहरणग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्। आस्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात्। तथाजातीयका चास्यविहरणक्रिया तथा जातीयकात्रापि। स्वाङ्गकर्मकाच्च *। स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखमिति। आङो॥

क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च॥ २१॥ उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। अनुक्रीडति माणवकमिति। समो ऽकूजने *। समो कूजने इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। संक्रीडन्ति शकटानि। आगमेः क्षमायाम् *। आगमेः क्षमायामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। माणवक आगमयस्व तावत्। शिक्षेर्जिज्ञासायाम् *। शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। विद्यासु शिक्षते। धनुषि शिक्षते। किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु *। किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। अपस्किरते वृषो हृष्टः। अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी। अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी। हरतेर्गतताच्छील्ये *। हरतेर्गतताच्छील्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते। मातृकं गावो ऽनुहरन्ते। आशिषि नाथः *। आशिषि नाथ उपसंख्यानं कर्तव्यम्। सर्पिषो नाथते मधुनो नाथते। आङि नुप्रच्छयोः *। आङि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। आनुते शृगालः। आपृ-

---

णवृत्तिर्ह्यास्यविलोमसु वर्ततइत्युच्यते। ददातेरेवास्ये वृत्तिसम्भवो नान्येषां दारूपणमिति तेषामिह ग्रहणाभावः। यद्येवं स्वं मुखमादत्तइत्यत्रापि मुखविषयत्वादादानस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आस्यसमवेतैव या क्रिया तस्यां वृत्तौ ददातिरास्ये वृत्ते भवति। ग्रहणं तु ग्राह्यग्रहीतृविषयम्। अनास्यइति च पर्युदासः। आस्यानास्यसमुदायश्चास्यसदृश इति विधिरेव तत्र भवति। सोयमिति। आस्यग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षणार्थमित्यसत्यप्यास्ये विहरणसद्भावान्निषेधो भवति। स्वाङ्गकर्मकादिति। स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु परिभाषिकमद्रवन्मूर्त्तिमत् स्वाङ्गमिति। तेन परकीयास्यविहरणे विधिरेव भवति। २०।

क्रीडोनु॥ अनुक्रीडतीति। तृतीयार्थइत्यनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः। माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः। एतच्च समा साहचर्याल्लभ्यते। आगमयस्वेति। सहस्व कं चित्कालं मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः। शिक्षेरिति। के चिदाहुः शक्तेः सन्नन्तो गृह्यते इति विध्यर्थमिदम्। क्रियाविषयश्च शक्तिः प्रयुज्यते भोक्तुं शक्नोति शयितुं शक्नोतीति प्रयोगदर्शनात्। इह तु जिज्ञासाविषयः शक्तिर्गृह्यते। विद्यां जिज्ञासितुं घटतइत्यर्थः। आत्मनेपदेनैव जिज्ञासाया अवगमाद् जिज्ञासितुमिति न प्रयुज्यते। अन्ये तु शिक्षविद्योपादानइत्यस्य ग्रहणं नियमार्थं वर्णयन्ति विधिरेव तु जायस्त्वात्सन्नन्तशक्तिग्रहणं न्याय्यम्। किरतेरिति। विक्षेपार्थः किरतिः हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः। हर्षादिष्वेव अपाच्चतुष्पादिति सुड्विधीयते। हरतेरिति गतं प्रकारः। पैतृकमिति। पितुरागतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः। मातुरनुहरतीत्यत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यमित्यात्मनेपदं तद्धितार्थेत्यत्र भाष्यकारेण न कृतम्। आशिषि नाथ इति। आशिष्येव नाथ इति नियमार्थमिदम्। सर्पिषो नाथते इति सर्पिर्मे भूयादित्याशास्तइत्यर्थः। आनुत

च्छते गुरुमिति । शप उपलम्भने * । शप उपलम्भनउपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते । क्रीडोनु ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥ आङः स्थः प्रतिज्ञाने * । आङः स्थः प्रतिज्ञानइति वक्तव्यम् । अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठेते । विकारौ । गुणवृद्धी आतिष्ठेते । समव ॥

उदोनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥ उद ईहायाम् * । उद ईहायामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उत्तिष्ठति सेनेति । उदो ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥ उपाद्देवपूजासंगतकरणयोः * । उपाद्देवपूजासंगतकरणयोरिति वक्तव्यम् । आदित्यमुपतिष्ठते । चन्द्रमसमुपतिष्ठते । संगतकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते । बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् । पश्य वानरसैन्येस्मिन् यदर्कमुपतिष्ठते ॥ १ ॥ मैवं मंस्थाः सचित्तोयमेषोपि हि यथा वयम् । एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥ २ ॥ अपर आह । उपाद्देवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् । देवपूजासंगतकरणयोरुदाहृतम् । मित्रकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते । पथिषु । अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । अयं पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते । वा लिप्सायाम् * । वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । भिक्षुके ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठति । उपान्मन्त्रक ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥ अकर्मकादित्येव । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । स्वाङ्गकर्मकाच्च * । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । उत्तपते पाणी वितपते पाणी ।

इति । उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । शप उपलम्भनइति । उपलम्भनं प्रकाशनम् देवदत्ताय शपतइति श्लाघह्नुङिति सम्प्रदानसंज्ञा ज्ञीप्स्यमाने विवदन्ते । केचिदाहुः । यस्माआख्यायते स सम्प्रदानम् । य आख्यायते स इत्यन्ये ॥ २१ ॥

उदोनू ॥ उद ईहायामिति । ईहाविशिष्टा चेष्टा कायपरिस्पन्दात्मिका गृह्यते । उत्तिष्ठति सेनेति । उत्पद्यते जायते सेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

उपान्मन्त्र ॥ उपाद्देवपूजेति । अमन्त्रकरणार्थमिदम् ' अर्कमुपतिष्ठते इति । देवपूजा मत्वात्मनेपदं कृतम् । चापलमेतन्न पूजनमिति न कृतमपरत्र । अपर आहेति । सङ्गतकरणमुपश्लेषमात्रं मित्रकरणं त्वनुपश्लिष्टस्यापि मैत्रीसम्बन्धः । अयं पन्था स्रुघ्नमुपतिष्ठतइति । स्रुघ्नं प्राप्नोतीत्यर्थः । भिक्षुक इति । लिप्सया हेतुभूतया ब्राह्मणकुलमुपगच्छतीत्यर्थः । उद्विभ्याम् । भासनेवर्तमानस्तपिरुद्विपूर्वोकर्मकः । स्वाङ्गमिहोत्तरत्र च पूर्वसूत्रवत्स्वमङ्गं गृह्यतेइतीह न भवति । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमुत्तपतीति । अथेति । किमयं विधिरथ नियम इत्यभिप्रायेण प्रश्नः ॥ २५ ॥

उद्विभ्यां ॥ तप आत्मनेपदमेव न यगादीति नियमोनेन क्रियतइत्याह । निष्टप्यतइति ।

उत्तपते पृष्ठं वितपते पृष्ठम्। अथोद्विभ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाह्रियते। निष्टप्यते इति। किं पुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाह्रियते न पुनः परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात्। तपिरयमकर्मकः। अकर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति। यदुच्यते न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्तीति अन्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति। तद्यथा। नदी वहतीत्यकर्मकः। भारं वहतीति सकर्मकः। तस्मान्निष्टपतीति प्रत्युदाहार्यम्। उद्विभ्याम्॥

आङो यमहनः ॥ २८ ॥ अकर्मकादित्येव। आयच्छति रज्जुं कूपात्। आहन्ति वृषलं पादेन। स्वाङ्गकर्मकाच्च *। स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्। आयच्छते पाणी। आहते उदरमिति। आङो यमहनः॥

समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ २९ ॥ समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् *। समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। संविते। संपृच्छते। संस्वरते। अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च * । अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। मासमृत। मासमृषाताम्। मासमृषत। अर्ति। श्रु। संशृणुते। दृशि। संपश्यते। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनम् *। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम्। निरस्यति। निरस्यते। समूहति। समूहते॥

आङ उद्गमने ॥ ४० ॥ ज्योतिषामुद्गमने *। ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। आक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥ व्यक्तवाचामिति किमर्थम्। वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः। व्यक्तवाचामित्युच्यमानेऽत्र प्राप्नोति। एतेऽपि हि व्यक्तवाचः। आतश्च व्यक्तवाचः। कुक्कुटेनोदिते उच्यते कुक्कुटो वदतीति। एवं

विधिनियमसंभवे विधिर्बलवानिति मत्वाह किं पुनरिति। विधिर्न संभवतीति मत्वाह तपिरिति। भासते दीप्यतइत्यत्रार्थे ऽकर्मक इत्यर्थः। अकर्मकाश्चेति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामन्तर्भावितण्यर्थत्वादिति भावः। ततश्च तापने वर्तमानस्तपिः सकर्मकः। पुनः प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदमिति पुनर्विधानं नियमार्थं संपद्यतइत्यन्यत्रात्मनेपदं भवत्येव। इदानीं विधिपक्षबाधयाह अन्तरेणापीति। तदेवं ज्वलनवृत्तिस्तपिरकर्मकः। संतापने विलापने च सकर्मकः। कर्मकर्तरि तु यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थीति वचनेन यक्चिणौ प्रतिसिद्धौ ॥२७॥

समः॥ समो गम्यृच्छिभ्यामित्येतावत्सूत्रमिति वार्तिकमारभ्यम्। उपसर्गादिति। अत्राकर्मकादिति न संबध्यते ॥२९॥

आङः। ज्योतिषामिति। उद्गमने वर्तमानो ऽकर्मकः क्रमिः। इह तु नभः समाक्रामतीति न भवत्यात्मनेपदम्। अत्र हि क्रमिर्व्याप्तौ वर्तते न तूद्गमने ॥४०॥

तर्हि व्यक्तवाचामित्युच्यते सर्वएवाहि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो ये व्यक्तवाच इति । के च साधीयः । येषां वाच्यकारादयो वर्णाः व्यज्यन्ते । न चैतेषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । एतेषामपि वाच्यकारादयो-वर्णा व्यज्यन्ते । आतश्च व्यज्यन्ते । एवं ह्याहुः कुक्कुटाः कुकूकूकुटः कुकूडिति । नैवं ते आहुः । अनुकरणमेतत्तेषाम् । अथ वा नैवं विज्ञायते व्यक्ता वाग्येषां तइमे व्यक्तवाच इति । कथं तर्हि व्यक्ता वाचि वर्णा येषां तइमे व्यक्तवाच इति । व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥

अवाद् ग्रः ॥ ५१ ॥ अवाद् ग्रो गिरतेः * । अवाद् ग्र इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम् । गृणातेर्मा भूत् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रयोगाभावात् । अवाद् ग्र इत्युच्यते । न चावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोस्ति । अवाद् ग्रः ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥ तृतीयायुक्तादिति किमर्थम् । उभौ लोकौ संचरसीमं चामुंच देवल । तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि तृतीयया योग इति । एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते । सर्वत्र च तृतीयया योगः । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यत्र तृतीयायोग इति । क च साधीयः । यत्र तृतीया श्रूयते । समस्तृ ॥

दाणश्चसा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥ सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे इत्युच्यते । कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् । एवं तह्यशिष्टव्यवहारे तृतीयानेन च विधीयते आत्मनेपदं च । दास्या संप्रयच्छते वृषल्या संप्रयच्छते । यः शिष्टव्यवहारः ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम् । यद्येवं नार्थोनेन । केनेदानीं

व्यक्तवाचाम् ॥ सर्वएवेति । ये वदत्यर्थस्य कर्तारः । वदव्यक्तायां वाचीति पाठादिति भावः । अथ वेति । विनापि प्रकर्षगत्या व्यधिकरणपदबहुव्रीह्याश्रयणान्मनुष्या एव गृह्यन्ते । व्यक्ता वाचीति वाचि अकारादयो वर्णा येषां व्यक्तास्तेषामित्यर्थः । शुकसारिकादीनां न सर्ववर्णविषयस्वाभाविकं व्यक्तवाक्त्वमपि तु पुरुषप्रयत्नवशेन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदाभावः ॥४८॥

अवाद्ग्रः ॥ न चावपूर्वस्येति । नियतविषयत्वात्केषां चित्क्रियाविशेषणानाम् । यथोर्यादयः कृभ्वस्तिविषया एवेति भावः ॥५१॥

समः ॥ धातोस्तृतीयायोगासंभवात्तदर्थेन योगे भाव्यमात्मनेपदेन । स च सर्वत्र चरत्यर्थे संभवतीत्यभिप्रायेणाह तृतीयायुक्तादिति किमर्थमिति । सर्वत्रेति । केचित्सर्वक्रियापेक्षमेतदुक्तमिति मन्यन्ते । यथा असिना छिनत्ति असिस्तैक्ष्ण्येन च्छिनत्ति तैक्ष्ण्यमात्मना छिनत्तीति । यत्रापि करणाभिधायि पदं न श्रूयते तत्रापि केन चित्करणेन भाव्यमन्तत एकस्यैव पदार्थस्य भेदविवक्षायामात्मकरणम् । अन्ये तु चरतिक्रियापेक्षमेवमुक्तमित्याहुः । नहि संचरणं करणेन विना संभवति । यत्रेति । तत्र ह्यन्तरङ्गा करणप्रतीतिः । अन्यत्र तु करणस्य परिकल्प्यत्वाद्बहिरङ्गा ॥५४॥

तृतीया भविष्यत्यात्मनेपदं च । सहयुक्ते तृतीया स्याद् व्यतिहारे तङो विधिः । सहयुक्ते ऽप्रधानइत्येत्र तृतीया भविष्यति कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यात्मनेपदम्। दाणश्च

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥ इह कस्मान्न भवति । स्वं शाटकान्तमुपयच्छतीति । अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम् । यद्येवं स्वीकरणमिति प्राप्नोति । विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नातस्तद्धित उत्पद्यते । उपाद्यमः स्वकरणे ।

नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥ अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकवचनम् * । अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । औषधस्यानुजिज्ञासते इति । न वाकर्मकस्योत्तरेण विधानात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अकर्मकस्योत्तरेण विधानात् । सकर्मकाज्जानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते पूर्ववत्सन इति । प्रतिषेधः पूर्वस्य च * । पूर्वस्य चायं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थ आरम्भः । कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वस्यायं प्रतिषेध इति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । कथं पुनर्ज्ञायते सकर्मकार्थ आरम्भ इति। अकर्मकाज्जानातेः सन आत्मनेपदवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते । नानोर्ज्ञः ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥ शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभावः *। शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याभावः । शीयते शीयेते शीयन्ते । किं च भोः शदेः शित्परस्मैपदेष्वित्युच्यते । न खलु परस्मैपदेष्वित्युच्यते परस्मैपदेषु तु विज्ञायते । कथम् । अनुदात्तङित आत्मनेपदं भावकर्मणोर्वात्मनेपदमित्येतौ द्वौ योगावुक्त्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युच्यते । एवं च न परस्मैपदेषूच्यते परस्मैपदेषु विज्ञायते । कः पुनरर्हत्येतौ योगावुक्त्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदं वक्तुम् ।

दाणश्च ॥ अशिष्टव्यवहारइति । अशिष्टानां संकीर्णाचाराणां यो व्यवहारस्तस्मिन्नित्यर्थः । तत्र चेच्छब्दं चार्थे व्याचक्षाणा अनेनैवो ऽयं संगृहीतमित्याहुः । सहयुक्तइति। दास्यै विश्राण्य तया सह उपभुङ्क्ते इत्ययं वाक्यार्थः ॥५५॥

उपाद्यमः ॥ स्वस्य स्वत्वेन स्थितस्य ग्रहणादिकं करणं स्वकरणं गृह्यते इति मत्वा प्रश्नः । इहेति । अस्वामिति । अन्तरङ्गत्वान्निष्पादनलक्षणोऽत्र करोत्यर्थो गृह्यते । नात इति । च्वेर्विकल्पेन विधानादिति केचिदाहुः । प्रकृतेरविवक्षिततत्त्वाऽरकार्यमात्रविवक्षायां नास्ति च्विरित्यपरे ॥५६॥

नानोर्ज्ञः ॥ औषधस्येति । औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः न वेति । पूर्वेण सकर्मकाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं विधीयते । अकर्मकात्तु परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यनेन ॥५८॥

शदेः शितः ॥ शदेरिति । शिद्विकरणोत्पत्तेः पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावाच्छेषत्वात्परस्मैपदेन भाव्यम् । तत्र कृते शित्प्रत्ययेनानेन विहितं परस्मैपदं निवर्तयितुं शक्यतइत्यप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमस्य सूत्रस्य प्राप्तम् । किं च भो इति । सार्वधातुकसंशब्देनेन शितो विधानं न परस्मैपदसंशब्देनेन । न खल्विति । सामर्थ्यादिति भावः ।

किं तर्हि अविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्य शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युच्यते । एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति । कथम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः यदीदं नोच्यते किमिह स्यादिति । परस्मैपदमित्याह । परस्मैपदमिति चेत्परस्मैपदाश्रयोयं भवति । सिद्धं तु लडादीनामात्मनेपदवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । शदेर्लडादीनामात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभाव इति । नैष दोषः । शित इति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । संबन्धे षष्ठी । शितो यः शादेः । कश्च शितः शादेः । प्रकृतिः । शदेः शित्प्रकृतेरिति । अथ वा ऽऽहायं शदेः शित इति । न च शदिः शिदस्ति । तएवं विज्ञास्यामः शदेः शिद्विषयादिति । अथ वा यद्यपि तावदेतदन्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति । इहैतन्नास्ति । विकरणो हीहाश्रीयते शित इति । उपसर्गपूर्वनियमे ऽड्व्यवायउपसंख्यानम् * । उपसर्गपूर्वनियमे ऽड्व्यवायउपसंख्यानं कर्तव्यम् । न्यविशत व्यक्रीणीत । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अटा व्यवहितत्वात् । ननु चायमड् धातुभक्तो धातुग्रहणेन ग्रहीष्यते । न सिद्ध्यति । अङ्गस्याडुच्यते विकरणान्तं चाङ्गं सोसौ संघातभक्तो न शक्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुम् । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमट् क्रियतां विकरण इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः । नित्या विकरणाः । कृतेप्याटि प्राप्नुवन्त्यकृतेपि । अडपि नित्यः । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्योट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । अट् क्रियतां लादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । पर-

---

कः पुनरिति । समस्तमेवात्मनेपदप्रकरणं महावाक्यं नियमार्थम् । तत्रानियमेन लादेशेषु कृतेषु शिति विकरणे कृते नियमोयं प्रवर्तते । शदेः शित एव न तु शत्स्यतीत्यादाविति भावः । एवमपीति । यद्यपि तात्पर्यपर्यालोचनेन प्रकरणस्य नियमार्थत्वं तथाप्येकैकसूत्रार्थपर्यालोचनकाले वान्तरव्यापारसंभवाद्विध्यर्थता संभवत्येव । अनारम्भे शेषपक्षे निक्षेपादारम्भे तत उद्धारात् । लडादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे येषु शिता भाव्यन्ते लडादयः । शित्प्रकृतेरिति । योग्यतया शित्प्रकृतित्वमाश्रित्य प्रागेव शिदुत्पत्तेरात्मनेपदं विधीयते । शिद्विषयादिति । शिद्विषयत्वाच्छदिरेव शिच्छब्देनाभिधीयते । अथ वेति । प्रकरणं नियमार्थम् । तत्र नियमात्पूर्वमात्मनेपदपरस्मैपदान्यनियमेन प्रवृत्तानि तत्रैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पूर्वं विकरणः प्रवर्तते पश्चाच्छित एव शदेरात्मनेपदमिति नियमः । न्यविशतेति । ननु विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति प्रागेव विकरणोत्पत्तेर्नियमेन भाव्यं ततो नित्यत्वात्पूर्वं विकरणाः ततोडागम इति किं वार्त्तिकेन । उच्यते । एतदनाश्रित्यैतदुक्तम् । शब्दान्तरस्येति । विकरणास्तु शब्दान्तरादपि

त्वादडागमः । नित्यो लादेशः कृतेऽप्यटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदएवाडागमो भविष्यति । नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदे ऽडागम इति चेदटो नित्यनिमित्तत्वात्मनेपदाभावः * नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदे ऽडागम इति चेदेवमुच्यते अडपि नित्यनिमित्तः कृतेऽपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः । तस्मादुपसंख्यानम् * । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्हि लादेशः । नैतद्विवदामहे ऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वयं नित्यश्चान्तरङ्गश्च । तत्र खलु लादेशे कृते त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति । विकरणाः अडागमः नियम इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्यते कृतं स्यात्तत्तु न लभ्यम् । अथापि विकरणात्पूर्वमाडिति अड् लभ्येत एवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरतस्तरन्तीत्येवमर्थम् । अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थम् । तत्र ह्याटि कृते साट्कस्य ऋच्छिभावः प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराड् भविष्यति । पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदु-

---

प्राप्नुवन्तो नानित्याः । कृतेऽप्यटीति । धातुभक्तत्वादटस्तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्व्यवधानाभावात् । अडागमस्त्वनित्यः । स हि लादेशेषु कृतेषु विकरणैर्नित्यत्वात्प्रतिबध्यते । विकरणेषु कृतेषु शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यः नित्यनिमित्तत्वादिति । कृतेऽपि लादेशे स्थानिवद्भावाल्लुङादिव्यपदेशोऽस्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्तग्रहणमुपात्तम् । यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वादड् बाध्यते तथापि यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । तत्रोभयोर्नित्ययोः परत्वादट् प्राप्नोति । ननु भवतु परत्वादडागमः तस्य तु धातुभक्तत्वादव्यवधायकत्वात्सिद्ध्यत्यात्मनेपदम् । नैष दोषः । तत्र ह्यन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु नियमात् पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु अडागमो विकरणान्तभक्तत्वाद्धातोर्व्यवधायक इति न्यादिश्यः परे विश्यादयो निरन्तरा न संभवन्तीत्यात्मनेपदाप्रसङ्ग इत्येवं भाष्यं चोद्यं व्यवस्थाप्यते । अन्तरङ्गस्तर्हीति । लकारमात्रापेक्षत्वात् । अडागमास्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । नैतदिति । न लादेशेन सह संप्रधारणा किं तु नियमेन सहेति भावः । तत्तु न लभ्यमिति । ननु पूर्वमेव ज्ञापकाद्विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वं प्रतिपादितं तत्किमुच्यते तत्तु न लभ्यमिति । उच्यते । अन्यथापि तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते । कृतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इति । यद्येवं नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमः यथा निवेक्ष्यते निविशत इति । यत्र तु विकरणे कृते ऽडागमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति । तरत इति । अत्र पूर्वमित्वे सति रूपं न सिद्ध्यति । आटि कृतइति । आटश्चेति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति ऋच्छिभावश्च । तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति । ततश्चैकादेशे कृते तस्यादिवद्भावादार्च्छिभावः प्राप्नोति । तत आर्च्छादिति स्यान्न त्वार्च्छदिति । ननु

ष्यते। आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्याः तरतः तरन्तीत्येवमर्थमिति। भवेत्सिद्धं यत्र विकरणा नित्या आङ्गमनित्यं तत्राङ्गात्पूर्वं विकरणाः स्युः। यत्र तु खलूभयं नित्यं परत्वात्तत्राङ्गं तावद्भवति। यदप्युच्यते अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थमिति। अस्त्वत्राट् आटि कृते साट्कस्य ऋच्छिभावः। ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृतं आडिति कृत्वा पुनराड् भविष्यति। ननु चोक्तं पुनऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोतीति। नैष दोषः। चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्था। अथ वा नेरिति नैषा पञ्चमी। का तर्हि विशेषणषष्ठी नेर्यो विशिः कश्च नेर्विशिः विशेष्यः। व्यवहितश्चापि शक्यते विशेषयितुम्। अथ वा निरपि पदं विशिरपि पदम्। पदविधिश्च समर्थानाम्। व्यवहितेपि सामर्थ्यं भवति। शदेः शितः॥

पूर्ववत्सनः॥ ६२॥ किमिदं पूर्वग्रहणं सनपेक्षं प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति। आहोस्विद् योगापेक्षम्। प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्यो योगेभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति। किं चातः। यदि सनपेक्षं निमित्तमविशेषितं भवति पूर्ववत्सनः न ज्ञायते किमन्ताद्भवितव्य-

---

चेति। वत्सवत्प्रवृत्त्या कार्यमिह शास्त्रे संभवतीति भावः। यत्रावादिति। तरत इत्यत्रानित्यमित्वं विकरणस्तु नित्य इति स एव प्रवर्तते यत्र त्विति। यथा तरतीति। अस्त्वत्राडिति। परत्वादृच्छिना भाव्यम्। अभ्युपगम्य वादेन त्वेतदुच्यते। चक्रकेष्विति। व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यमित्यव्यवस्थाहेतुः पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः। तदेवं स्थितमेतदन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु परत्वादडागमः। न चायं नियमः। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति न तु शब्दान्तरादिति। यतोऽडागमस्यानित्यत्वं स्याद् विकरणस्य नित्यत्वम्। कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तु द्वयोरपि नित्यत्वम्। अङ्गत्वाकृत्याश्रयणाद्वा नास्ति शब्दान्तरप्राप्तिरडः नेर्यो विशिरिति। व्यवहितश्चाप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात्संबन्धी भवतीत्यर्थः। अथ वेति। नेर्विश इत्यस्यायमर्थः। निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं विश्यवयवपदं साधु भवतीति सत्यप्यडागमे नेः पदमनन्तरमेवेति दोषाभावः। विशिरपीति। विशिशब्देन विश्यवयवः समुदाय उपचारादभिधीयते। पदविधिश्चेति। न्यायप्राप्तार्थानुवादोयं न त्वेतत्प्रकृते उपयुज्यते इत्याहुः ६०

पूर्ववत्सनः॥ पूर्वशब्दः संबन्धिशब्दत्वादवधिमपेक्षते तत्र कोऽत्रावधिरभिप्रेत इति पृच्छति किमिदमिति। येभ्य इति। योगस्थेभ्यो।विधानाद् योगेभ्यो विहितमित्युच्यते। पक्षद्वयेपि तेन तुल्यमिति तृतीयान्ताद्वतिः न तु पञ्चम्यन्तात्। लक्षणाभावात्। तुल्यार्थैरिति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्यात्र ग्रहणमुपपन्नमेव। यथा ब्राह्मणवद्वैश्यादधीतिइति ब्राह्मणादिव वैश्यादधीत इत्यर्थः। वैश्यापादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययनमुपमानम्। तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीतइति तृतीयान्ताद्वतिरेवमिहापि

मिति । अथ योगापेक्षमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत बुभुक्षते उपयुयुक्षतइति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्सनपेक्षम् । ननु चोक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति । निमित्तं च विशेषितम् । कथम् । सनमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति । कुतः । सन इति । अथवा पुनरस्तु योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेतेति । विधिश्च प्रक्लृप्तः । कथम् । उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते पूर्ववत्सन इति शदिम्रियसर्थम् । शदिम्रियसर्थो ऽयमारम्भः । शादिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं मा भूदिति । इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मेनपदप्रतिषेधः * । इतरथा हि अनुच्यमानेस्मिन् शादिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्सति । मुमूर्षति । कथं पुनः पूर्ववत्सन इत्यनेन शादिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति । न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योगयोः सन्नन्ताभ्यामात्मेनपदं न भवति । एवमिहापि शादिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति । यदि तर्हि शदिम्रियसर्थोयमारम्भः विधिर्न प्रकल्पते । आसिसिषते । शिशयिषते । अथ विध्यर्थः । शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पते इति । विधिश्च प्रक्लृप्तः । कथम् । एतदेव ज्ञापयति सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति । यदयं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधं शास्ति । अथ वा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु चोक्तं शादिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । प्रकृतं सनो नेत्यनुवर्तिष्यते । क्व प्रकृतम् । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । नानोर्ज्ञः । सकर्मकात्सनो न भवति । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । सनो

पूर्ववदिति द्रष्टव्यम् । किमन्तादिति । ततश्चाप्रतिपत्तिः स्यात् । यदि नामात्मनेपदानियमविधानसामर्थ्यादनेन सर्वधातुभ्य आत्मनेपदं भवतीत्येतल्लभ्येत विषयविभागस्तु न ज्ञायेतेति भावः । सनमेवेति । प्रत्यासत्त्येति भाव । उत्तरत्रापीति । उत्तरेषु वाक्यभेदेन पूर्ववत्सन इत्येतत्संबध्यते । प्रोपाभ्यां युजेरात्मनेपदं भवति । ततः पूर्ववत्सन इति । किमर्थमिति । विधिनिषेधोभयपक्षसंभवात्प्रश्नः । यथा पूर्वयोरिति । नानोर्ज्ञः प्रत्याङ्भ्यां श्रुव इत्येतयोः । इह च शदिम्रियती अनुवर्तेते इति भावः । यथेच्छसीति । निषेधपक्षेपि निषेधादेव सन्नन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे शदिम्रियत्योः सनो नेत्यनुवृत्त्या न भविष्यति । एवं च कृत्वेति । द्वितीयसन्ग्रहणस्येहानुवृत्तये

न। शदेः शितः। सनो न। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च। सनो नेति। इहेदानीं पूर्ववत्सन इति सन इत्यनुवर्तते नेति निवृत्तम्। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति। नैव वा पुनरत्र शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति। किं कारणम्। शदेः शित इत्युच्यते। न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम्। किं तर्हि शिदपि निमित्तम्। अथापि शदिरेव शित्परस्तु निमित्तम्। न चायं सन्परः शित्परो भवति। यत्र तर्हि शिन्नाश्रीयते म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति। अत्रापि न म्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तं किं तर्हि लुङ्लिङावपि निमित्तम्। अथापि म्रियतिरेव लुङ्लिङ्परस्तु निमित्तम्। न चायं सन्परः लुङ्लिङ्परो भवति। किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते। एवं भवितुमर्हति। पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धिः *। पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धिः गुपादीनां न प्राप्नोति। जुगुप्सते मीमांसतइति। ह्येतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः। सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते। कृञादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः *। कृञादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनुचिकीर्षति पराचिकीर्षतीति। अस्तु तर्हि प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति। ननु चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। अनुबन्धकरणसामर्थ्याद् भविष्यति। अथ वा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। जुगुप्सयति मीमांसय-

---

ति भावः। न च शदिरेवेति। सामग्र्याः कारणत्वं न केवलस्य शदेः, सा चेह सामग्री नास्ति। सनः पूर्वस्य शदेः शितोऽभावात्। अथापीति। शिता विशेष्यमाणत्वाच्छदेरेव प्राधान्यात्। यत्र तर्हीति। म्रियतेर्ङित्वात् पूर्ववत्सन इति सन्नन्तात्प्राप्नोत्येवेति भावः। अत्रापीति। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति नियमार्थमारब्धमिति भावः। किं पुनरिति। किमयं कार्यातिदेशः यथा पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादपीति। आहोस्विन्निमित्तातिदेशः, पूर्वस्य यन्निमित्तं ङित्त्वादि तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते। निमित्ते चातिदिष्टे तत्प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवतीति प्रश्नः। नह्येतेभ्य इति। नित्यसन्विषयत्वात्। कृञादिष्विति। अनुपराभ्यां कृञ इत्यनेन परस्मैपदमेव विधीयते न तु ञित्त्वं निवर्त्यते। पूर्वकार्ये त्वतिदिश्यमाने अत्र दोषाभावः। परस्मैपदेनात्मनेपदस्य बाधितत्वात्। पूर्वस्यात्मनेपदकार्यादर्शनात्सन्नन्तस्याप्रसङ्गात्। अनुबन्धेति। तत्सामर्थ्यात्सन्न व्यवधायकः। अथ वेति। समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायोऽवयवे लिङ्गा-

तीसत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति। सनं च न व्यभिचरति। णिचं च पुनर्व्यभिचरति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य। प्रत्ययग्रहणं णियगर्थम्*। प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्। पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। णियगर्थम्। णियगन्तादपि यथा स्यादिति। आकुस्मयते। विकुस्मयते हृणीयते महीयते इति। तत्र को दोषः। तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधः। तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधो वक्तव्यः। आसयति शाययतीति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। कथमाकुस्मयते विकुस्मयते हृणीयते महीयते इति। अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति अथ वा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति हृणीययति महीययतीसत्रापि प्राप्नोति। अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति। यकं च न व्यभिचरति णिचं तु व्यभिचरति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य। पूर्ववत्सनः॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य॥ ६३॥ कृञ्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। ईहामास ईहामासतुः ईहामासुः। कथं चात्रास्तेरनुप्रयोगो भवति। प्रत्याहारग्रहणं हि तत्र विज्ञायते। कथं पुनर्विज्ञायते तत्र प्रत्याहारग्रहणमिति। इह कृञ्ग्रहणात्। इह कस्मात्प्रत्याहारग्रहणं न भवति। इहैव च कृञ्ग्रहणात् अथेह कस्मान्न भवति। उदुम्भाञ्चकार। उदुब्जाञ्चकार। ननु चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते न चात्राम्प्रत्ययादात्मनेपदं पश्यामः। न ब्रूमोऽनेनेति। किं तर्हि। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति। नैष दोषः। इदं नियमार्थं भविष्यति। आम्प्रत्ययवदेवेति। यदि नियमार्थं, विधिर्न प्रकल्पते। ईहाञ्चक्रे

सङ्गः। प्रत्ययग्रहणमिति। यद्येवमतिप्रसङ्गः पणायति पनायतीति। तत्र केचिदाहुः। पूर्ववद् णियक्सन इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्याः। अन्ये त्वाहुः। एवं पाठे भाष्यं वार्तिकं च न व्याख्यातं भवतीति हेतुमण्णिचः प्रतिषेध इत्यतिप्रसङ्गविषयोपलक्षणार्थं हेतुमण्णिज्ग्रहणम्॥६२॥

आम्प्रत्यय॥ कृञ्ग्रहणमिति। कृञ एवानुप्रयोगो विहितो नान्यस्येति भावः। अथेह कस्मादिति। स्वरितञित इत्यनेनेति भावः। ननु संविधाने ऽनेनात्मनेपदं विधीयते यथा च यात्यादयः संविधानेन वर्तन्ते तथोब्जादयोऽपि तदर्थानुपाती च करोतिरन्यत्र विषये संविधानेन वर्तते इत्यात्मनेपदस्याप्रसङ्गः। नैष दोषः। संविधानएवात्र विषये

ऊहाञ्चक्रे इति। विधिश्च प्रक्लृप्तः। कथम्। पूर्ववदिति वर्तते। आम्प्रत्ययवत्पूर्ववच्चेति। आम्प्रत्यय ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥ स्वराद्युपसृष्टादिति वक्तव्यम्। उद्युङ्क्ते। अनुयुङ्क्ते। अपर आह। स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्। प्रयुङ्क्ते विनियुङ्क्ते। प्रोपाभ्याम् ॥

समः क्ष्णुवः ॥ ६५ ॥ किमर्थं विदेशस्थस्य ग्रहणं क्रियते न समो गमादिष्वित्येवोच्येत। समः क्ष्णुवः सकर्मकार्थं वचनम् *। सकर्मकार्थोयमारम्भः। अकर्मकादिति तत्रानुवर्तते समः ॥

भुजोनवने ॥ ६६ ॥ अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। प्रभुजति वाससी। निभुजति जानुशिरसी इति। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यस्य भुजेरवनमनवनं चार्थस्तस्य ग्रहणं न चास्य भुजेरवनमनवनं चार्थः। भुजोनवने ॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने ॥ ६७ ॥ णेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः *। णेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदा आत्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम्। इतरथा हि सर्व-

---

यदोब्जादयो वर्तन्ते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदर्थाभिव्यक्तये तदा करोतिः प्रयुज्यमानः संविधानविषय इति मत्वा चोद्यमुपन्यस्तम्। परिहृतं च पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन। तत्रैकेन वाक्येन विधिः क्रियते द्वितीयेन नियमः ॥६३॥

प्रोपाभ्याम् ॥ स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति। सम्निस्दुर् इत्येतान्निरस्य सर्वे उपसर्गाः संगृह्यन्ते ॥६४॥

भुजोनवने ॥ यस्य भुजेरिति। संसर्गवद्विप्रयोगोपि हि विशेषस्मृतिहेतुः। यथा दोग्ध्रीपर्यायो धेनुशब्द उपादीयमानः संसर्गिभिर्विशेषेव्यवस्थाप्यते। सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोरा सकरभा सबर्करेति। एवमवत्सा अकिशोरा अकरभा अबर्करेति विविशिष्टैव धेनुः प्रतीयते। यस्या येन दृष्टः संसर्गः सैव तद्रहिता ऽऽनीयते ॥६६॥

णेरणौ ॥ एकस्मिन् वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति णेरिति वार्तिकारम्भः। एकवाक्यतायां ह्ययमर्थः। ण्यन्तादात्मनेपदं भवति अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म ण्यन्तावस्थायां यदि स कर्ता भवत्याध्यानादन्यत्रेति। भवति च कर्मान्तरसद्भावेप्यणौ कर्म णौ कर्ता। भाष्यकारस्तु वाक्यभेदाश्रयेणैतमर्थं साधयति। णेरात्मनेपदं भवतीत्येकं वाक्यम्। ततोऽणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम्। अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते। धर्मान्तरस्य चानिर्देशात्कर्मत्वमेव संनिधानात्प्रतिनिर्दिश्यते। अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते न ह्यणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते। स कर्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनाद् युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधादेकस्य। यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ य-

प्रसङ्गः * । इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । णेरात्मनेपदं भवति । ततः अणौ यत्कर्म णौ चेत् । अण्यन्ते यत्कर्म णौ चेत् णौ यदि तदेव कर्म भवति । ततः स कर्ता । कर्ता चेत्स भवति णाविति । यद्येवं कर्मकर्तायं भवति तत्र कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् । कर्मकर्तृकत्वात्सिद्धमिति चेद्यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् * । कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद् यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति । न वा यक्चिणोः प्रतिषेधात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । यक्चिणोः प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्येते अत्र यक्चिणौ । यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतु-

---

त्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेत्येवकाराध्याहारात्कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः । ततः स कर्तेति तृतीयं वाक्यमणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एवमेषां वाक्यानामेकवाक्यत्वे महावाक्यं लक्ष्यसंस्कारकं संपद्यते । यद्येवमिति । यथा लुनाति केदारं देवदत्तः लूयते केदारः स्वयमेवेति केदारः कर्मकर्ता तथा ण्यन्तेऽपि भवति लावयते केदारः स्वयमेवेति । कथमिति चेत् । उच्यते । लुनातिस्तावद्द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वर्तते । लुनाति केदारं देवदत्तः । द्विधाभवन्तं द्विधाभावयतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते तदा द्विधाभवनमात्रे लुनातिर्वर्तते अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः सारूप्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः । तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति कर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते । तेन लूयते केदारः स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । अत्रापि स्वयमित्यस्य यदा आत्मनेत्यर्थस्तदा आत्मापेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति लूयते केदार इत्येतावदुदाहार्यम् । वृत्तिकाराणां तु स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासपरं विज्ञेयम् । अथ वा स्वयमित्यनेन करणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वम् । ततो यदा द्विधाभवनवृत्तेर्लुनातेर्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा य एवार्थो लुनाति केदारं देवदत्त इति स एवार्थो लावयति केदारं देवदत्त इति । पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनमात्रवृत्तिर्लावयतिः सम्पद्यते । ततश्च य एवार्थो लूयते केदारः स्वयमेवेति स एव लावयते केदारः स्वयमेवेति । न च प्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः । उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवर्तनात् । सिद्धशब्दव्युत्पत्तये हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते । अर्थस्योपादानं त्यागश्च क्रियते लौकिके तु व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षायां लावयते केदार इति प्रयुज्यते । एवं तावन्निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यत इत्येतत्पक्षाश्रयेण कर्मकर्ता व्याख्यातः । अपरः कल्पः । लुनाति केदारं देवदत्तः । लुनन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात्केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदारव्यापारे णिजुत्पद्यते लावयति केदारो देवदत्तेनेति । पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायां लाव्यते केदारः स्वयमेवेति प्रयुज्यते । तत्र पूर्वप्रक्रियाश्रयणे कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सिद्धमात्मनेपदम् । तथा हि । लावयति केदारं देवदत्त इत्यत्र यस्मिल्लावयतौ धातौ यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ

मण्णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञामुपसंख्यानमिति। यस्तर्हि न हेतुमण्णिच् तदर्थमिदं वक्तव्यम्।
तस्य कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति। उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेव। अ-
त्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन। यक्चिणोः प्रति-
षेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति। स चावश्यं प्रति-
षेध आश्रयितव्यः। इतरथा हि यत्र नियमस्ततोन्यत्र प्रतिषेधः *। अनुच्यमाने
ह्येतस्मिन्नन्यत्र नियमस्ततोन्यत्र तेन यक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। गण-
यति गणं गोपालः। गणयति गणः स्वयमेव। आत्मनेपदस्य च *। आत्मने-
पदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। गणयति गणः स्वयमेव। आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं
तु *। आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम्। गणयति गणः स्वयमेव। इष्यत-
एवात्रात्मनेपदम्। किमिष्यतएव आहोस्वित्प्राप्नोत्यपि। इष्यते च प्राप्नोति च।
कथम्। अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणं यस्माण्णेः प्राक्कर्म वा कर्ता वा विद्यते।
न चैतस्माण्णेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अनाध्यानइति
वक्ष्यामीति। मा भूत्। स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः। स्मरयत्येनं वनगुल्मः

तादृशी कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं लावयते केदारः स्वयमेवेति। द्वितीया तु प्रक्रिया-
सूत्रे एतस्मिन्नारब्धे सम्भवतीति प्रदर्शिता न तु तस्यां कर्मवद्भावः प्राप्नोति। लावयतौ
केदारस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ
तुल्यक्रियत्वाभावात्। यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति। अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता तदा णे-
रात्मनेपदमेव नान्यदिति नियमार्थमेतदित्यर्थः। उदपुपुच्छत पुच्छामिति। कथं पुनर-
त्राणौ कर्म विद्यते यावता पुच्छशब्दो द्रव्यवचनः। अत्राहुः। अस्मिन्नेव विषये पुच्छ-
शब्दः पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियायां वर्तते। तस्मात् स्वार्थे णिङ् प्रत्ययः। ततो यदा
भ्राम्यमाणं पुच्छं संस्कारवशाच्चक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते-
तदा उदपुपुच्छतेत्यात्मनेपदमेव णिङन्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं संपद्यते।
गणयति गणइति। गणोणावेव कर्म णावेवकर्तेत्यस्य नियमस्याव्यापारा णिश्रन्थिग्रन्थी-
ति वक्तव्य एव प्रतिषेधः। तस्यैव च व्यापकत्वान्नार्थोनेन सूत्रेणेत्यर्थः। कथंपुनरत्र क-
र्मवद्भावप्राप्तिः। यावता कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते।
गणनं च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदो ज्ञानविशेषः कर्तरि वर्तते। नैष दोषः। भागशो
व्यवस्थापनेपि गणिर्वर्तते। भागशोवतिष्ठमानं गणं गोपालको ऽवस्थापयति। तत्रानु-
कूलत्वाद्गणस्यैव कर्तृत्वाविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात्कर्मवद्भावः। आत्मनेपद-
प्रतिषेधार्थामिति। अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्याद् णौ तु कर्मणो णौ
कर्तृत्वे मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः। न चैतस्मादिति। नित्यत्वाण्णिचः केवलानां चु-
रादीनां प्रयोगाभावादणौ कर्मणो ऽसंभवाण्णेरिति हेतुमण्णिचो ग्रहणम्। प्रतिषेधोप्य-
णाविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या न्याय्य इत्यहेतुमण्णौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमण्णौ कर्तृत्वमिति
सूत्रस्यायं विषयो भवत्येवेति कथमत्रानेनात्मनेपदं निवार्यतेत्यर्थः। इदं तर्हीति। न
चानिर्दिष्टविषयः प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं क्रियते। वनगुल्मस्येति।

स्वयमेवेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति। कर्तृस्थभावकश्चायम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यानइति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पश्यन्ति भृत्या राजानम्। दर्शयते भृत्यान् राजा। अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति। आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः *। आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। हन्त्यात्मानम्। घातयत्यात्मा इति। स तर्हि वक्तव्यः। न वा ण्यन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वात् *। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। ण्यन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वात्। अन्यदत्राण्यन्ते कर्म अन्यो ण्यन्तस्य कर्ता। कथम्। द्वावात्मानौ। अन्तरात्मा शरीरात्मा च। अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरी-

---

कर्मोपलक्षणमेतत्। अत्र हि वनगुल्मस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्मत्वाभावः। तस्मात् स्मरति वनगुल्मामिति प्रदर्शनीयम्। स्मरयत्येनमिति। एतदप्युपलक्षणम्। अत्रहोनमिति कर्मणः सद्भावात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात्कर्मवद्भावप्राप्तिर्नास्ति नाप्यनेनात्मनेपदस्य कर्मान्तरसद्भावात्। तस्मात्स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रदर्शनीयम्। भवत्येवंजातीयकानामिति। येषामण्यन्तानां यत्कर्म तेषां ण्यन्तानां यदा स कर्ता तदा कर्तृस्थभावक्रियत्वेप्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः। एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विध्यर्थमित्यर्थादुक्तं भवति। तेनारोहयते हस्तीत्यादावनेनैवात्मनेपदं सिद्धं भवति। यथा हि। रुहिर्गतिविशेषवचन इति यद्वितुपरं छन्दसीत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति। एवं च कर्तृस्थक्रियात्वान्नास्त्यत्र कर्मवद्भावः। एवं चारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति ये कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्ति ते न्यायं भाष्यं च बाधमाना अवधारणीयाः। तथाहि। विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता। क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति। विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा तात्स्थ्यं कथ्यते क्रियायाः। ततश्च कारणद्वयमारोहणस्य कर्तृस्थतां प्रतिपादयति न कर्मस्थताम्॥ तथा हि। हस्तिनमारोहति वृक्षमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेपि नारोहणस्य रूपभेदः प्रतीयते न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृतः कर्मणि कश्चिद्विशेषो दृश्यते। धातुना च कर्तृगतैव क्रिया प्रतिपाद्यते न कर्मगता केवलं कर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाव्यमिति क्रियानुमीयते। सर्वाणि हि कारकाणि स्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रियां संपादयन्ति। बहुवक्तव्यश्चायमर्थः किं चित्तु प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसरामः। दर्शयते भृत्यान् राजेति। ननु कर्मान्तरसद्भावादत्रात्मनेपदेन न भाव्यम्। उच्यते। अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्यायमभिप्राय ऊह्यते ऽण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति यथा स्थलमारोहयति मनुष्यानिति। इह त्वण्यन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम्। एवं च स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेपि प्रत्युदाहरणं युज्यते। आत्मनःकर्मत्वे इति। यदैकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्य कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेध इत्यर्थः। अन्तरात्मेति। वस्तुत एवात्र आत्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्यर्थः। अन्तरात्मेति। सांख्यपक्षेन्तःकरणमन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वसम्भवात्पुरुषस्याकर्तृत्वात्।

रात्मा सुखदुःखे अनुभवति शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति । णेरणौ ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥ स्वरितञित इति किमर्थम् । याति वाति द्राति प्साति । स्वरितञित इति शक्यमकर्तुम् । इह कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्सातीति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते । सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । तएवं विज्ञास्यामः । येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । न चैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथाजातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञितः पठिताः ये उभयवन्तः येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम् । स्वरितञितः कर्त्रा ये क्रियाफलइतीयत्युच्यमाने यमेव संप्रसेति

नैयायिकादीनां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात्स एवान्तरात्मा विवक्षितः । शरीरात्मा सुखदुःखे इति । शरीरस्याचेतनत्वात्सुखदुःखहेतुभ्यां शरीरं संबध्यतइति व्याख्येयम् ॥ ६७

स्वरितञितः ॥ इदमात्मनेपदं संविधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिद्व्याचक्षते । पचते पाचयतीत्यर्थः । यजते याजयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्तते तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवतीति । यदा तु प्रकृत्यानभिहितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति । यदा णिचश्चेति ण्यन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने ण्यन्तस्य वृत्तिः परिकल्पनीया यथा । राजा पाचयते इति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्यनेन संविधानलक्षण एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते । क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनुतइति च शिष्टप्रयोगेषु ण्यर्थोवगम्यते । स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वर्तन्ते नान्ये धातव इति । स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अन्ये त्वाहुः । स्वार्थे यः क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदम् । सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमित्ता लौकिके प्रयोगे स्वरितञिद्विषयैव न यात्यादिविषयेत्यत्रापि पक्षे स्वरितञिद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानम् । एवं पञ्चाभिर्हलैः कृषतीति विभाषोपपदेन प्रतीयमानइति पक्षे आत्मनेपदाभावः । स्वामिदासौ पचते इति क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदम् । यदा तु स्वामिगतो धर्मो दासआरोप्यते तदा स्वामिदासौ पचेते इति आत्मनेपदं भवत्येव । सर्वेषां चेति । सर्वत्र संविधानस्य संभवात्सर्वत्र च स्वार्थानुष्ठानसंभवादिति भावः । येषामिति । संभवे व्यभिचारे च सति प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टे कार्यविधानाय विषयनिर्देशः क्रियतइति भावः । न चैतेषामिति । यात्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । अथ वा स्वाभिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयः नैषां स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्वसंभवः । तथाजातीयका इति । प्रकारमात्रे थालं विधाय प्रकारवति जातीयर् विहितः । अथेति । कर्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्रायमिति सिद्धत्येव विवक्षितोर्थ इति प्रश्नः । यमेवेति । केचिदाहुः । वर्तमानकालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम् । कालसामान्येऽभिधानात् । तस्मादयमर्थः । द्विविधं यागादिफलं दृष्टमदृष्टं च । दृष्टं मन्त्रपुत्रवृष्टिशत्रुवधादिकम् । अदृष्टं स्वर्गादि । तत्रापूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यंभावीति प्रधानम् । इतरत्तु विधुरप्रत्ययोपनिपात-

क्रियाफलं तत्रैव स्यात् । लूञ् । लुनीते । पूञ् । पुनीते । इह न स्याद् यज् यजते । वप् वपते । अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते । प्र आदिकर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति किमर्थम् । पचन्ति भक्तकराः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यजन्ति याजकाः । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्युच्यमानेपि प्राप्नोति । अत्रापि क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति । याजका यजन्ति गा लप्स्यामहइति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामहइति । एवं तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते सर्वत्र च कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति । न चान्तरेण यजिं यजिफलं वपिं वा वपिफलं लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गा लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति । स्वरित ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥ शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधः * । शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिद्यते कुसूलः स्वयमेव । छिद्यते रज्जुः स्वयमेवेति । एवं तर्हि शेषे इति वक्ष्यामि । शेषवचनं सप्तम्या चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधः । शेषवचनं सप्तम्या चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आस्ते शेते च्यवन्ते प्लवन्ते । सिद्धं तूभयनिर्देशात् । सिद्धमेतत् कथम् । उभयनिर्देशः कर्तव्यः । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । कर्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । कर्तृग्रहणमनुपराद्यर्थम् * । अनुपराद्यर्थमेतत्स्यात् । इह मा भूत् अनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेवेति । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेध इति । नैष दोषः । कर्तरि कर्मव्य-

---

सम्भवे व्यभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाप्रधानमिति तस्येह ग्रहणं न स्यात् । अभिप्रग्रहणात्तु तस्यापि ग्रहणम् । आभिमुख्यं फलस्य यदा कर्ता बुद्ध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा आत्मनेपदमित्ययमर्थोऽभिप्रग्रहणे सति लभ्यते । वपतइति । केशश्मश्रु वपतइत्यत्रैवासन्ने फले स्यात् । धान्यं वपतइत्यत्र तु विप्रकृष्टे फले न स्यादित्यर्थः । य चाभिप्रागादिति । अयष्टेत्यादौ । एतत्तु कालनिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न त्वत्राप्राप्तंर्निमित्तमस्ति पादिकमहरिति । पादो भृतिरस्येत्यत्रार्थे ऽसमासे निष्कादिभ्य इति ठक् । न चान्तरेणेति । नहि स्वर्गादिफलं यागमन्तरेण भवति तदुद्देशेनैव यागप्रवर्तनात् । याजका इति । प्रतिग्रहेणापीति भावः । तथा च हारिणाक्तिम् । यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः । तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनमिति ॥ ७२ ॥

शेषात्कर्तरि ॥ भिद्यते कुसूल इति । कुसूलस्य कर्मशास्त्रातिदेशेपि स्वाश्रयं कर्तृत्वमनिवृत्तमिति परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । सप्तम्यन्तेन तु शेषशब्देन कर्तरि विशेष्यमाणे कर्मकर्तुः कर्मवद्भावेन कर्मशास्त्रातिदेशादात्मनेपदविधावुपयोगादशेषत्वात्परस्मैपदाभावः । सप्तम्या चेदिति । प्रत्ययनियमे प्रकृतीनामनियमादनुदात्तङित्त्वः प-

तिहारइसत्र कर्तृग्रहणं मत्राख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते शेषात्कर्तरि कर्तरीति। कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति। शेषात्कर्त्तरि ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥ किमर्थमिदमुच्यते। परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु विधानम् * । परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु परस्मैपदं विधीयते। प्रतिषिद्ध्यते तत्र परस्मैपदं स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वात् *। तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं कारणम्। अप्रतिषिद्धत्वात्। नह्यात्मनेपदं प्रतिषिद्ध्यते किं तर्हि परस्मैपदमनेन विधीयते। न वा द्युतादिभ्यो वावचनात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। द्युतादिभ्यो वावचनात्। यदयं द्युतादिभ्यो वावचनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न परस्मैपदविषये आत्मनेपदं भवतीति। आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधः *। आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्तरि अनुपराभ्यां कृञो नेति। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वादिति। परिहृतमेतत्। न वा द्युतादिभ्यो वावचनादिति। अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति परस्मैपदं कस्मान्न भवति। आत्मनेपदेन बाध्यते। यथैव तर्ह्यात्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यतएवं परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं बाधिष्यते ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ ८५ ॥ बुधादिषु ये ऽकर्मकास्तेषां

रस्मैपदमपि प्राप्नोति। अनुक्रियतइति। अनुपराभ्यां कृञ इत्येतदशेषार्थमारब्धम्। गन्धनादिषु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले च परस्मैपदार्थम्। तत्रासतीह कर्तृग्रहणे कर्मकर्तर्यपि परस्मैपदप्रसङ्गःसति तु कर्तृग्रहणे उत्तरत्र शेषग्रहणस्य कर्तृग्रहणस्य चानुवृत्तौ सत्यां शेषे कर्तरि परस्मैपदविधानात्कर्मकर्तरि न भवति ॥ ७८ ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ तत्रात्मनेपदप्रतिषेधइति। अयमाभिप्रायः। अशेषत्वात्कृञः पूर्वेण नियमादप्राप्तं परस्मैपदमनेन प्रतिप्रसूयते इति अनुपरापूर्वात् करोतेर्मौलेन विधिवाक्येन आत्मनेपदपरस्मैपदप्रसङ्गः। विधीयतइति। नियमापाकरणद्वारेण प्रतिप्रसूयते इत्यर्थः। न वेति। द्युद्भ्यो लुङीत्यत्रान्तरेणापि वावचनानुवृत्तिः परस्मैपदप्रतिप्रसवादुभयस्मिन्नसिद्धे स्वरितत्वेन वावचनानुवृत्तिर्लिङ्गं परस्मैपदप्रतिप्रसवे आत्मनेपदाभावस्य। आत्मनेपदानियमे वेति। साक्षादात्मनेपदनिषेधे क्रियमाणे मूलविधेः प्रतिप्रसवाशङ्का न भवति। यथैव तर्हीति। आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते न तु प्रतिप्रसवद्वारेणानियमः प्रतिपाद्यते इति भावः ॥ ७९ ॥

ग्रहणं सकर्मकार्थमचित्तवत् कर्तृकार्थं वा ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥ अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनम् * । अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति । यदि तर्ह्यत्रापीष्यते अणिग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । अकर्मकग्रहणमण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत । अथाक्रियमाणे अणिग्रहणे अकर्मकग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् । णेरिति वर्तते । ण्यन्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । इहैव यथा स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति । इह न स्यात् । आसयति । शाययतीति । सिद्धं त्वतस्मिन् णाविति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अतस्मिन् णौ यः अकर्मकस्तत्रेति वक्तव्यम् । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनमिति । नैष दोषः । अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणं यस्माण्णेः प्राक् कर्म कर्ता वा विद्यते । न चैतस्माण्णेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥ पादिषु धेट उपसंख्यानम् * । पादिषु धेट उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची ॥

लुटि च क्लृपः ॥ ॥ ९३ ॥ किमर्थश्चकारः । स्यसनोरिसेतदनुकृष्यते । यदि तर्हि नान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति द्युद्भ्यो लुङीत्यत्रापि चकारः कर्तव्यः त्रिभाषेसनुकर्षणार्थः । अथेदानीमन्तरेणापि चकारमनुवृत्तिर्भवति । इहापि नार्थश्चका-

---

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ सकर्मकार्थमिति । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गा वा अर्थान्तरवृत्तित्वे सति सकर्मका भवन्ति । अन्तर्भावितण्यर्था वा प्रयोज्यकर्मणा । अचित्तवत्कर्तृकार्थं वेति । तेनाकर्मकाणामचित्तवत्कर्तृकार्थं ग्रहणम् । चित्तवत्कर्तृकाणां तु सकर्मकार्थमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ अणाविति णिमात्रस्य पर्युदासात् चुरादिण्यन्तो यो ऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्यन्तादप्राप्तं परस्मैपदमित्यणौ इति वार्तिकमारब्धम् । चुरादिणिचो ण्यन्तादिति । चुरादिण्यन्ताद्द्वितीयहेतुमण्यन्तादित्यर्थः । अकर्मकग्रहणमिति । अणावित्यस्य यद्यपि प्रयोजनमस्ति आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते । आरोहयते इत्यत्रानेन मा भूत्परस्मैपदम् । तथापि प्रयोजनान्तरमप्यस्तीति भाष्यकारो दर्शयति सिद्धं त्वतस्मिन्निति । तच्छब्देन हेतुमण्णिजिनर्दिश्यते । यस्यैव पूर्वसूत्रउपादानाद् बुधादिभ्यस्तस्यैव सम्भवात् । तेनायमर्थः । अहेतुमण्यन्तो यो ऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात् परस्मैपदं भवति । तेन चेतयतीत्यत्रापि सिद्ध्यति । यस्माण्णेरिति । एतच्च णेरणावित्यत्रोक्तं तदेवं पुनः प्रकृतोपयोगाद्भाष्यकारेण स्मारितम् ॥ ८८ ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ समीची इति । प्रथमाद्विवचने वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ८९ ॥

रेण । एवं सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

आकडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् । अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । क्वान्यत्र । लोके व्याकरणे च । लोके तावत् । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति एकस्य द्रव्यस्य बह्व्यः संज्ञा भवन्ति व्याकरणेऽपि कर्तव्यं हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इति प्रत्ययतद्धिततद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञा समावेशादेतस्मात्कारणात् आकडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम् । किमाकडारादेका संज्ञेति आहोस्वित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति । कुतः पुनरयं संदेहः । उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः । केचिदाकडारादेका संज्ञेति । केचित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति । कश्चात्र विशेषः । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् * । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् एका संज्ञा भवतीति । ननु च यस्यापि परं कार्यत्वं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति विप्रतिषेधे चेति ।

लुटि च क्लृपः ॥ स्वरितत्वादनुवृत्त्या च शब्दप्रतिपाद्यस्यार्थस्य सिद्धत्वाद्भाष्यकारः सर्वानेव च शब्दान् प्रत्याचष्टे ॥६३॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

आकडारादेका संज्ञा ॥ किमर्थमिति । आकडारात्परा निरवकाशा च संज्ञेष्यते । तत्रान्तरेणापि सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति वचनात्परा भविष्यति न पूर्वा । निरवकाशापि हि सावकाशां विशेषविहितत्वादेव बाधित्वा भविष्यति कौण्डिन्ये दधिदानमिव तक्रदानमिति प्रश्नः । अन्यत्रेति । विप्रतिषेधे परं कार्यमुच्यते । न च संज्ञानां विरोधः । युगपत्प्रवृत्तिसंभवात् । न च बाध्यबाधकभावः । भिन्नफलत्वाद्विरोधाभावाच्च । वधितक्रयोरभिन्नं फलमोदनसेक इति तयोर्बाध्यबाधकभावः । अष्टाश्रिर्यूपो भवति वाजपेयस्य चतुरश्र इत्यष्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयोस्तु विरोधात् । इन्द्रः शक्र इति । यद्यप्यत्र फलभेदो नास्ति तथापि समावेशोऽस्तीति प्रतिपादनायोदाहरणोपन्यासः । कर्तव्यमिति । प्रत्ययसंज्ञायाः प्रयोजनं धातोरङ्गसंज्ञाकृत्संज्ञायाः प्रयोजनं प्रातिपदिकत्वं कृत्यसंज्ञायास्तयोरेवेति कर्मणि विधानम् । उभयथेति । तत्र गुणदोषविचारः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्रैका संज्ञेत्यस्मिन् पाठे क्वचित्संज्ञासमावेशार्थो यत्नः कर्तव्यः । परं कार्यमित्यस्मिंस्तु पाठे समावेशः सिद्ध्यति । अत्र हि पाठे अयमर्थः । प्राक्कडारात्संज्ञाख्यं कार्यं परं भवतीति । संज्ञाप्रकरणात्संज्ञैवात्र सूत्रे कार्यशब्देन विवक्षिता । तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वया बाधः प्राप्नोति सा परानेन भाव्यते इति विध्यर्थं सू-

ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति । सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । संज्ञाधिकारश्चायम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्रैतावद्वाच्यम् । आकडारादेका । किम् । एका संज्ञा भवतीति । अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः , अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति । सार्पिष्कः । बार्हिष्कः । याजुष्कः । धानुष्कः । बाभ्रव्यः । माण्डव्य इति । अनवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां बाधेयाताम् । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यित्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वे तस्य भपदसंज्ञे परा अङ्गसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदम् । नः क्ये । सिति च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । यचि भम् । तस्यान्ते प्रत्ययेऽङ्गमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परं कार्यित्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति

भवति न नियमार्थम् । एतदेव च परसंज्ञाविधानं ज्ञापकमत्र प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावस्य । तेन परयानवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यतइत्येतदत्र वस्तुतत्त्वम् । आकडारादेकेति । संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाशब्दानुच्चारणेपि न विरुद्धः । अस्माच्च सूत्रात्परं सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति प्रकरणं कर्तव्यम् । तत्रैकेत्यस्य शब्दस्य स्वरितत्वादनुवृत्तौ लिङ्गविपरिणामेन सम्बन्धे सत्येकग्रहणं पुनर्न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । सार्पिष्क इति । असत्यामङ्गसंज्ञायामङ्गस्योच्यमाना वृद्धिर्न स्यात् । अङ्गसंज्ञा च कर्तव्यमित्यादिषु सावकाशा । यत्र पूर्वस्य भपदसंज्ञे न स्तः । ननु तद्धितेष्वचामादेः किति चेत्यङ्गस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । वचनादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् । ततश्च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्रापि यञि परतो देवदत्तादेः समुदायस्यापि वृद्धिः प्रसज्येत । यथा ङित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् कुमुद्वानित्यादौ टिलोपः । परं कार्यित्वमिति परं कार्यमित्येतदेकदेशस्थानुकरणं परं कार्यशब्दस्तस्यानुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिः । अनुवृत्तिः क्रियत इति । ततस्तत्पूर्वकत्वं लभ्यते । अङ्गं सद्भपदसंज्ञमित्यर्थः । अत्रोत्तरमाह पर्यायः प्रसज्येतेति । एका संज्ञेति वचनादङ्गसंज्ञाया नित्यबाधे प्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः स्यात् । एवं नियमो न बाधितो भवति अनुवृत्तिश्च सफला भवति । ननु न पदान्तेत्यत्र सूत्रे भाष्यकारेणोक्तं वेतस्वानित्यस्य सिद्धये यथैवान्यानि पदकार्याण्युपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमप्युपप्लोष्यते भसंज्ञा नामेति । तत्र च पदं सद्भसंज्ञं भवतीति विज्ञायते । भसंज्ञायां पदसंज्ञानुवृत्तावपि भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधः पदकार्यनिवृत्तये ऽभ्युपगन्तव्यः । इह त्वङ्गसंज्ञानुवृत्तौ पर्याय उक्त इति विरोधः । नैष दोषः । अङ्गसंज्ञानुवृत्तेः प्रयोजनान्तराभावात् पर्याय इहोक्तः । पदसंज्ञानुवृत्तेस्तु भसंज्ञायां प्रयोजनं पदकार्यत्वं भसंज्ञाया यथा स्यादिति ततश्च न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधादकारलोपस्य तसौ मत्वर्थइति भसंज्ञायां सत्यां पदत्वप्रयुक्तरुत्वाभावे वेतस्वानिति सिद्ध्यति । कथमिति चेत् । उच्यते । भसंज्ञाविधौ

यौगपद्येन संभवः । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् * । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति । एकसंज्ञाधिकार इति चेदितम् । अक्रियमाणे हि तत्पुरुषग्रहणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधते । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इति । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रिनादिस्तत्पुरुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणम् * । तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारग्रहणे ऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्य-

---

पदमिति वर्तते । तत्रानुवृत्तिसामर्थ्यात्पूर्वं पदसंज्ञा प्रवर्तते तेन पदकार्यं भसंज्ञा भवति नान्यथा एतावदेव चानुवृत्तेः प्रयोजनं ततः प्रवृत्तया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते एका संज्ञेति नियमात् । कर्मधारयत्वइति । एकसंज्ञावादिनं प्रत्युच्यते त्वया कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारे अन्यत्र वा क्रियमाणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम् । एकसंज्ञाधिकारे संज्ञासमावेशार्थम् । प्रदेशान्तरे तु समासान्तरस्य कर्मधारयसंज्ञाया निवृत्त्यर्थम् । मया त्वस्मिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते समावेशश्च सिद्ध्यतीति तत्पुरुषग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति लाघवं भवति । तस्यान्ते इति । यद्येवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञा सिद्ध्यति । उच्यते । पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति पूर्वं तत्पुरुष इति कर्तव्यम् । ततो द्वितीयाश्रितेति । तत्पुरुष इत्यत्र च पूर्वकालेत्यादीनि सूत्राण्यनुवर्त्य तत्पुरुषसंज्ञा विधीयते । ननु च यस्यापीति । व्यधिकरणानां तत्पुरुषसंज्ञां विधाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञानुवृत्त्या तत्पूर्विका कर्मधारयसंज्ञा विधायिष्यते इत्यर्थः । समावेशस्य च कारकगवीति पुंवद्भावसमासान्तौ प्रयोजनम् । द्विगुचग्रहणमिति । द्विगोः सम्बन्धिनश्चशब्दस्य ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । नन्वेकसंज्ञापक्षे द्विगुश्चेति सर्वमेव सूत्रं कर्तव्यं तत्र किं चं शब्द एव चोद्यते । तत्राहुः । द्विगुश्चेति सूत्रं द्वयोरपि पक्षयोर्न कर्तव्यम् । एकसंज्ञापक्षे तु सङ्ख्यापूर्वो द्विगुश्चेति चशब्दः समावेशार्थः कर्तव्यो न पक्षान्तरइत्येतद्वार्तिककारस्य विवक्षितम् । भाष्यमप्येवं व्याख्यायते तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्य इति । तद्धितार्थेत्यनेन यः सङ्ख्यापूर्वः समासः स तत्पुरुषो द्विगुश्च भवतीति संज्ञाद्वयं लभतइति यावत् । एतदर्थश्चकारः कर्तव्य इत्-

त्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च संख्यापूर्वो द्विगुरिति । एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च ग्रहणम् * । गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च ग्रहणं कर्तव्यम् । उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्चेति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसंज्ञा । तत्रारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्गसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः गतिसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा गतिसंज्ञा । को ऽवकाशः । ऊर्यादीन्यवकाशः । प्रादीनां या गतिसंज्ञा सानवकाशा । गति । दिवः कर्म । साधकतमं करणम् । दिवः कर्म च । चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञां बाधेत परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा परा करणसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । दिवः साधकतमं कर्म ततः करणम् । करणसंज्ञं च भवति साधकतमम् । दिव इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं

र्थः । अयमेवार्थः परस्तात्प्रकटीभविष्यति । तस्यान्तइत्यादि भाष्यं पूर्ववत् क्रमविपर्ययेण व्याख्येयम् । गतिसंज्ञामिति । ऊर्यादिषु सावकाशामिति भावः । प्रादीनां या गतिसंज्ञेति । गतिश्चेत्यत्रासत्यपि चकारे समावेशः सिद्ध्यति । गतिरित्यत्र योगे प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते । तत्र वचनसामर्थ्यात्पर्याये लब्धे सति उपसर्गसंज्ञानुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यतीत्यर्थः । समावेशस्य च प्रणीतमभिषिक्तामित्यत्र गतिस्वरो णत्वषत्वे च प्रयोजनम् । दिवः कर्म चेति । समावेशस्य च प्रयोजनमक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति । प्रयोज्यकर्तुर्गतिबुद्धीति नियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिः । अणावकर्मकादिति परस्मैपदाभावश्च । यद्येवमसत्यां दीव्यतीति द्वितीया न प्राप्नोति । तृतीयया परत्वाद्बाधितत्वात् । विभक्तिद्वयं चेष्यते । कर्मसंज्ञा च सावकाशा अकर्मकव्यपदेशव्यावृत्त्यर्थत्वात् । करणसंज्ञापि देवना अक्षा इति ल्युडर्थाः । अत्राहुः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षोऽत्राश्रीयते । तेन कर्मणि द्वितीयेत्यत्र कार्ये तत्कर्मसंज्ञाया उपस्थानं

कार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि करणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । दिवः कर्म । हेतुमत् । स्वतन्त्रः कर्ता । तत्प्रयोजको हेतुश्च । चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा परा कर्तृसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतुरिति । ततः कर्ता । कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः । प्रयोजक इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे * । गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे बाधेयाताम् । गार्गीबन्धुः वात्सीबन्धुः । वैनूं विविनय्य । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वे तस्य नदीघिसंज्ञे परे गुरुलघुसंज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीघिसंज्ञे परं कार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीघिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा । परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा बाधेत ।

तदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति । अक्षाणां देवितेत्यादौ तु कृत्प्रयोगे षष्ठ्या द्वितीयापवादत्वाद्बाध्यते तृतीये तु परत्वात् । हेतुमदिति । हेतुसंज्ञाऽस्मिन् सूत्रे विद्यते तद्धेतुमत् तत्र च ग्रहणं कर्तव्यम् । समावेशस्य च प्रयोजनं कारयतीति हेतुमणिच्-कर्तरि । लकारः गुरुलघुसंज्ञे इति । यदा घिनदीसंज्ञे वर्णमात्रस्य क्रियेते तदायं दोषः । यदा तु तदन्तस्य तदा भिन्नविषयत्वात्सिद्धः समावेशः । तस्य तु प्रयोजनं वात्सीबन्धुरित्यत्र नदीबन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं नदीसंज्ञानिबन्धनं भवति । वात्सीबन्धो इति गुरोरनृत इति प्लुता गुरुसंज्ञानिबन्धनः । घिलघुसंज्ञासमावेशस्य च प्रयोजनं विश्च ना च विनरावविति घिलक्षणः पूर्वनिपातः । विनॄ भावो वैन्नमिति इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् द्वन्द्वमनोज्ञादित्वाद्वुञि प्राप्ते तदभावश्चिन्त्यः । विनरावाचष्ट इति णिचि टिलोपे च कृते विविनय्येति ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः । नदीघिसंज्ञापूर्विके इति । ननु विशेषविषये नदीघिसंज्ञे गुरुलघुसंज्ञे तु सामान्यविषये ते कथं नदीघिसंज्ञा-पूर्विके युज्येते । एवं मन्यते । वाक्यभेदेन सम्बन्धः करिष्यते । ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति । ततो घि । घिसंज्ञं च लघुसंज्ञमिति । एवं दीर्घं गुरुसंज्ञम् । ततो नदी । नदीसंज्ञं च गुरुसंज्ञमिति । पर्याय इति । नदीघिसंज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञयोर्नित्यं बाधे प्राप्ते तयोरनुवृत्तिः पर्यायार्थैव स्यादित्यर्थः । परस्मैपदसंज्ञामिति । ततश्च क्रामतीत्यादौ

परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा। कथम्। एवं स वक्ष्यति। तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति। एवं सर्वं पुरुषनियममनुक्रम्य तस्यान्ते लः परस्मैपदमिति। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा। को ऽवकाशः। शतृकस्वू अवकाशः। परवचने सिति पदं भम्। परवचने सिति पदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति। अयं ते योनिर्ऋत्वियः। प्रजां विन्दाम ऋत्वियः। आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति। गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञम् *। गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति। आरम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति। यदयं हृक्रोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणं करोति। शेषवचनं च घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् *। शेषवचनं च कर्तव्यम्। शेषो घ्यसखि। किं प्रयोजनम्। घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्। नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा मा भूदिति। शकट्यै पद्धत्यै बुद्ध्यै धेन्वै। इतरथा हि परं कार्यत्वाच्च घिसंज्ञा

दीर्घत्वं न स्यात् शतर्यैव तु स्यात्। ननु च सिचि वृद्धिरिति ज्ञापकात्समावेशो भविष्यति। नैतदस्ति। अस्माद्वचनादस्मिन् कार्ये पर्यायः स्यान्न समावेशः। ततश्च पाक्षिकी वृद्धिः स्यात्। परस्मैपदसंज्ञापीति। ततश्च पर्याये लब्धे अनुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यतीति भावः। ऋत्विय इति। भसंज्ञायां सत्यामोर्गुणः स्यात् पदसंज्ञात्ववग्रहार्था स्यात्। गतिबुद्ध्यादीनामिति। एकसंज्ञाधिकारे गत्यादिसूत्रं कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम्। तथा हि। प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेण चाप्यते इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरया भाव्यम्। तत्र प्रत्ययार्थप्राधान्यात्तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया प्रवर्त्यम्। गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे संभवति पृथग्गुणास्तद्विरुद्धं स्वकार्यं न प्रयुञ्जते। ततश्च सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाण्यन्तानां कर्ता ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते। तेन पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न भवति। प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाऽभावे च गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते। यदा तु परं कार्यमिति पाठस्तदा ऽविरोधात्सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन ण्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात्कर्मसंज्ञा व्यावर्त्यते। गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः। यद्वयमिति। यदि तु गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं प्रावर्त्स्यत्तत्रैव सूत्रे हृक्रोवकरिष्यतां नाकरिष्यतान्यन्तरस्यांग्रहणमित्यर्थः। शकट्यै इति। शकटिशब्दान्ङेप्रत्यये कृते पर-

आरम्भसामर्थ्याच्च ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा । न वा ऽसंभवात् * । न वा कर्तव्यम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्मान्न भवति । असंभवात् । को ऽसावसंभवः । ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः । ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभावः । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् । आश्रयाभावात् । आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेद्यणादेशाभावः * । आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते यणादेशो ऽपि न प्राप्नोति । नैष दोषः । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः * । नद्याश्रयो यणादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा बाधिता तत उत्तरकालं यणादेशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति । बहुव्रीह्यर्थं तु * । बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषो बहुव्रीहिरिति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकृल्लोपेषु * । अव्ययीभावे । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । उपमान । शस्त्रीश्यामा । कुमुदश्येनी । द्विगु । पञ्चगवं दशगवम् । कृल्लोपे । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः । तत्र शेषवचनाद्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेधः * । तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति । संख्यास-

---

त्वान्नदीसंज्ञानिमित्ते आटि कृते तस्य ङिद्भक्तत्वाद्घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । न वा संभवादिति । अयं भावः । यद्यत्र घिसंज्ञा प्रवर्तेत तदान्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव तस्याः प्रवृत्तिः स्यात् । नदीसंज्ञा तु ङित्प्रत्ययापेक्षा बहिरङ्गा । तत्र घिलक्षणे गुणे कृते ह्रस्वाभावादल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावान्नदीसंज्ञा नैव प्रवर्तेतेति नदीसंज्ञाविधानं ह्रस्वस्यानर्थकमेव स्यात् । तस्मान्नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्यादत्र घिसंज्ञा न भवतीत्यर्थः । नद्याश्रयत्वादिति । यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते इति भावः । उन्मत्तगङ्गमिति । अत्र बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप्समासान्तः प्राप्नोति । शस्त्रीश्यामेति । यदा श्यामाशब्दः शस्त्र्यामेव उपमाने वर्तते उपमेयं तु समासवाच्यं तदा ऽन्यपदार्थवृत्तित्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गात्तन्निबन्धनः पाक्षिकः कप्प्रसङ्गः । स्वरस्तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेति विधीयते इति तत्र नास्ति विशेषः । पञ्चगवमिति । यदा समाहारो भावरूपो वाच्यः तदान्यपदार्थसद्भावः । समाह्रियमाणार्थत्वे तु तदभावः । बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनस्वरप्रसङ्गः । कपस्त्वशेषत्वात्प्रसङ्गाभावः । नन्वत्र टचश्चित्करणाद्बहुव्रीहिस्वरो न भविष्यति । एवं तर्ह्युदाहरणदिगियम् । इदं त्वत्रोदाहरणं पञ्चपात्रमिति । निष्कौशाम्बिरिति । क्रान्तस्यान्यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां तन्निबन्धनो नदीलक्षणः कप्प्रसङ्गः । यदा तु पूर्वपदमेव क्रान्ताद्यर्थवृत्तिः तदान्यपदार्थाभाव । क्रियमाणेऽपि विशेषग्रहणे दोषान्तरप्रसङ्गमाह तत्रेति । एकसंज्ञावादी तु शेषग्रहणं न करोति अनवकाशाभिरव्ययीभावादिसंज्ञाभिर्बहुव्रीहिसंज्ञाभावस्य सिद्धत्वात् । द्वारावतीकादिषु तु परत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति । द्वारावतीकइति । नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः प्राप्नोति । तस्य

मानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । संख्या । द्वीरावतीको देशः त्रीरावतीको देशः । समानाधिकरण । वीरपुरुषको ग्रामः । नञ्समासे । अब्राह्मणको देशः । अवृषलको देशः । कुल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः *। कुल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति । प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति । अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिद्ध्यति । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिः * । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् क्तार्थे प्रतिषेधः * । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् क्तार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः । तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात्प्रतिषेधः * । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति । सिद्धं तु प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषवचनात् । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनम् । ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतौ * । ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतसंज्ञे बाधेते । तिङ्सार्वधातुकं लिङ्लिटोरार्धधातुकसंज्ञा बाधते । अपत्यं वृद्धं युवा * । अपत्यं वृद्धं युवसंज्ञा बाधते । घिर्नदी * । घिसंज्ञां नदीसंज्ञा बाधते । लघुगुरु * । लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा बाधते । पदं भम् * । पदसंज्ञां भसंज्ञा बाधते । अपादानमुत्तराणि * । अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते । क । धनुषा विध्यति कंसपात्र्यां भुङ्क्ते गां दोग्धि

त्यवकाशः पञ्चनदमिति यदा समाह्रियमाणोर्थो वाच्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णक इति । प्रपर्णक इत्युदाहरणम् । कुल्लोपप्रदर्शनार्थं तु प्रपतितपर्ण इत्युक्तम् । यथा निष्कौशाम्बिरिति तत्पुरुषसंज्ञा भवति । एवं प्रपर्णक इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः । तत्पुरुषोऽत्रेति । परिगणनं मनसि कृत्वाह इतरो विशेषप्रतिपाद्याह । तत्पुरुष इतीति । सिद्धं त्विति । क्तार्थो यत्र समासार्थस्तत्र तत्पुरुषसंज्ञा । प्रपर्णक इत्यत्र तु क्तार्थः पर्णविशेषणं समासार्थस्त्वन्य एवेति बहुव्रीहिर्भवति । कानि पुनरिति । अस्मिन् प्रकरणे पठितानां संज्ञानां यासां समावेशो नेष्यते ताः प्रयोजनम् । प्रकरणान्तरविहिता अप्यनिष्यमाणसमावेशा उपसंख्यातव्यत्वेन प्रयोजनानि भवन्तीति प्रश्नपूर्वकं दर्शयितुमाह ह्रस्वसंज्ञामिति । ऊकालोज् ह्रस्वसंज्ञ इत्युक्तमुकारश्चाण्त्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ग्राहक इति तयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्ता दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते स च बाधस्तत्रैव सूत्रे विस्तरेण प्रतिपादितः । तिङ्सार्वधातुकमिति । लिङ्लिटोश्च सार्वधातुकसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनाः शबादय प्राप्नुवन्ति । आर्द्धधातुकसंज्ञा तु तन्निबन्धनेडाद्यर्था । छन्दस्युभयथेति तु तिङामार्द्धधातुकसंज्ञार्थं शेषस्यापि सार्वधातुकसंज्ञार्थं स्यादित्यज्ञापकमसमावेशस्य । अपत्यं वृद्धमिति । अत्र समावेशे सति शालङ्कुः पैलस्य च यूनश्छात्रा इति विवक्षिते गोत्रे ऽलुगचीति फक्फिञोर्लुक् प्रसज्येत फक्फिञोरन्यतरस्यामित्ययं तु लुग्विकल्प

धनुर्विध्यति। धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपाये ऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति साधकतमं करणमिति च करणसंज्ञा। करणसंज्ञा सा परा भवति। कंसपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपाये ऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति। आधारोऽधिकरणमिति चाधिकरणसंज्ञा अधिकरणसंज्ञा सा परा भवति। गां दोग्धीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञा। कर्मसंज्ञा परा सा भवति। धनुर्विध्यतीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति। स्वतन्त्रः कर्तेति कर्तृसंज्ञा। कर्तृसंज्ञा सा परा भवति। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म संप्रदानम् *। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्रदानसंज्ञां बाधते। करणं पराणि *। करणसंज्ञां पराणि कारकाणि बाधन्ते। क्व। धनुर्विध्यति। असिश्छिनत्तीति। अधिकरणं कर्म *। अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते। क्व। गेहं प्रविशतीति। अधिकरणं कर्ता *। अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते। क्व। स्थाली पचतीति। अध्युपसृष्टं कर्म *। अध्युपसृष्टं कर्म अधिकरणसंज्ञां बाधते। गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाम् *। गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते। परस्मैपदमात्मनेपदम् *। परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते। समाससंज्ञाश्च *। समाससंज्ञाश्च या याः परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च बाधन्ते। अर्थवत्प्रातिपदिकम् *। अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। गुणवचनं च *। गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत्। समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जातिः *। समास। समाससंज्ञा वक्तव्या। कृत्। कृत्संज्ञा च वक्तव्या। तद्धित। तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या। अव्यय। अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या। सर्वनाम। सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या। असर्वलिङ्गा जातिरिति। एतच्च वक्तव्यम्। संख्या। संख्यासंज्ञा

आनन्तर्याद्यूनि लुगित्येतमेव लुकं बाधते न तु पैलादिभ्यश्चेत्येतमपि। घिन्नदीति। शकट्यै इत्यत्र घिलक्षणगुणाभाव। लघ्विति। अततक्षदित्यादौ सन्वद्भावाभावः। धनुषा विध्यतीति। अपायविवक्षया विना धनुषो व्यधेः साधकतमत्वाभावात्। संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा भवति। गत्युपसर्गसंज्ञे इति। तेन सुसिक्तमित्यादौ षत्वं न भवति सूपमानात् क्त इति गतिसंज्ञकसुशब्दाश्रयमन्तोदात्तत्वं च। पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव तु भवति। परस्मैपदसंज्ञामिति। तेनाच्योष्टाक्रमतइत्यादौ वृद्धिदीर्घाद्यभावः। समाससंज्ञाश्चेति। तेन लोहितगङ्गमित्यव्ययीभाव एव द्वीरावतीक इति बहुव्रीहिरेव भवति। गुणवचनं चेति। एकविषयत्वाच्चकारकरणाच्च गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशो भवति। उत्तरासु च संज्ञासु प्रातिपदिकमित्यनुवर्तनात्ताभिः प्रातिपदिकसंज्ञा समाविशति। गुणवचनसंज्ञा तु ताभिर्बाध्यते तस्याश्च ध्यञ्विधिः प्रयोजनम्। ब्राह्मणादिग्रहणं तु समासादिसंज्ञाविषयार्थं प्राणभृज्जात्यादिलक्षणप्रत्ययबाधनार्थं गुणाद्यण्समावेशार्थं च। असर्वलिङ्गा जातिरिति। लिङ्गानां च न सर्वभागिति लक्षणलक्षि

च वक्तव्याडुच ※। डुसंज्ञा च वक्तव्या। का पुनर्डुसंज्ञा। षट् संज्ञा। एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा ※। एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा इत्येतच्च वक्तव्यम्। किमर्थमिदमुच्यते। यथान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते। सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वाः संज्ञा अपि। एतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात्। गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिः संज्ञाभिर्बाधनं यथा स्यादिति। आकडारात्॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम्॥ २॥ विप्रतिषेध इति कोयं शब्दः। विप्रतिपूर्वात्सिधेः कर्मव्यतिहारे घञ्। इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः। अन्योन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः। कः पुनर्विप्रतिषेधः। द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन् स विप्रतिषेधः ※। द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेधः। क्व पुनरन्यार्थौ क्व चैकस्मिन् युगपत्प्राप्नुतः। वृक्षाभ्यां वृक्षेष्वित्यन्यार्थौ, वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्राप्नुतः। किं च स्यात्। एकस्मिन् युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ※। एकस्मिन् युगपदसंभवात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः। इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते एकस्मिन् युगपदसम्भवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति। कथं ह्येकस्मिंश्च युगपदसंभवः स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात्। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। यदुच्यते एकस्मिन् युगपदसम्भवादिति। कार्ययोर्युगपदसम्भवः शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः। तृजादिभिस्तुल्यम् ※। तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति। तद्यथा तृजादयः पर्यायेण भवन्ति। किं पुनः कारणं तृजादयः पर्यायेण भवन्ति। अनवयवप्रसङ्गात्प्रतिपदविधेश्च ※। अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते।

तां जातिमाश्रयति। चित्रगुत्वं कारकत्वमौपगवत्वमुच्चैस्त्वं सर्वत्वं गोत्वं बहुत्वं पञ्चत्वं डित्थत्वमिति गुणवचनसंज्ञायाः समासादिसंज्ञाभिर्बाधनात्ष्यञ्न भवति। ऐकय राजपौरुष्यमित्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्॥ १॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम्॥ आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाल्लौकिकार्थस्य विरोधवाचिनो विप्रतिषेधशब्दस्येह ग्रहणं न संभवतीति मत्वा पृच्छति विप्रतिषेध इति कोयं शब्द इति। इतरस्तु लौकिकार्थवृत्तिरेवोपात्तो न ह्यस्यात्रान्योर्थः परिभाषित इति मत्वाह विप्रतिपूर्वादिति। कर्मव्यतिहार इति। सिधेर्विशेषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात्सेधतेर्भावे घञित्यर्थः। इतरेतरप्रतिषेधोन्योन्यप्रतिषेध इति। स एवार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते यद्वा पर्यायप्रतिपत्तिशब्दद्वयेन प्रदर्श्यते। विरोधं पूर्वोक्तेन न्यायेनासंभावयन्पुनः पृच्छति कः पुनरिति। द्वौ प्रसङ्गाविति। सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रमाण्येपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन्विषये विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्त्येव विरोधः। प्रसज्येते इति प्रसङ्गौ विधी। अन्यार्थाविति। अन्यत्र सावकाशौ। स विप्रतिषेध इति। युगपद्यासौ प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता। किं च स्यादिति। यदीदं नारभ्येतेति भावः। इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेण पर्यायमाह एकस्मिन्निति। अनवयवप्रसङ्गादिति। सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः। प्रतिपदविधेश्चेति। अते-

अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात् * । अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् किं कारणम् । तुल्यबलत्वात् । तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे । तद्यथा । द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तु तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थो भवति उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्यासम्भवात् । नास्ति यौगपद्येन संभवः । तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् * । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । तव्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः * । तव्यदादीनां तु कार्यस्याप्रसिद्धिः । नहि किंचित्तव्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तव्यदादयः स्युः । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तुल्यः स तव्यदादिषु । नैष दोषः । अनवकाशास्तव्यदादयः । उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः तृजादिभिस्तुल्यपर्यायः प्राप्नोतीति तुल्यः स तव्यदादिषु एतावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति । पठिष्यति ह्याचार्यः सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । पुनश्च पठिष्यति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ । तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति च । तद्यदा तावदेष हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति । तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । नियमः । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदैतदुपपन्नं भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । द्वारम् । विप्रतिषेधे परं तावद्भवति । तस्मिन् कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदापि भवति । तदैतदुपपन्नं भवति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वाऽङ्गाधिकारे पूर्व-

---

नोत्सर्गापवादवैधर्म्यं दर्शयति । नह्युत्सर्गः प्रतिपदं विधीयते । तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं परमेव भवति न पूर्वमिति । एतत्सूत्रारम्भाच्च पूर्वस्य लक्षणस्य तत्राऽरम्भोऽनुमीयते । तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । इदानीं जातिपक्षाश्रयेणाह अप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम् । परं भवतीति । तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्तते । तदुच्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । तव्यदादीनां तु कार्यस्येति । परत्वादेः साधुत्वस्य वेत्यर्थः । एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नास्त्येषां परत्वेन व्यवस्था । तृजादिभिरिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्तृजादिभ्यस्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सकृद्गताविति । यथा कुरुतात् त्वमिति हेर्लुक् च प्राप्नोति तातङ् चेति परत्वात्तातङ् तस्य स्थानिवद्भावाद्लुङ् न प्रवर्तते । द्वारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारमुपायः क्रियत इति यावत् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति । ईजतुरिति परत्वात्सम्प्रसारणे कृते द्विवचनं

मिति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम् । नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति । अङ्गाधिकारे कथं ये परविप्रतिषेधाः । इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः । विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोयं बह्वर्थः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा । पूर्वः पर इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । परपुत्रः परभार्या । अन्यपुत्रो ऽन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । परमियं ब्राह्मण्यस्मिन् कुटुम्बे । प्रधानमिति गम्यते । अस्तीष्टवाची परशब्दः । तद्यथा । परं धाम गतः । इष्टं धाम गत इति गम्यते । तद्य इष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणं विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । अन्तरङ्गं च * । अन्तरङ्गं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यणेकादेशेत्वोत्वानि गुणवृद्धिद्विर्वचनाल्लोपस्वरेभ्यः । गुणादेशः । स्योनः स्योना । गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद् गुणः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । वृद्धेर्यणादेशः । द्यौकामिः स्यौकामिः । वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद् वृद्धिः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । द्विर्वचनाद्यणादेशः । दुद्यूषति । सुस्यूषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं

भवति लक्ष्यानुरोधेन च व्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणादनयोः परिभाषयोर्विषयविभागो ऽवसेयः । तद्य इष्टवाचीति । इष्टानिष्टविभागश्च व्याख्यानाद्बोध्यः । अन्तरङ्गं चेति । अन्तर्मध्ये ऽङ्गानि निमित्तानि पारार्थ्याद्यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एवं बहिरङ्गानि यस्य तद्बहिरङ्गम् । एतच्च न्यायसिद्धमेवानुदितम् । कार्यमित्यत्रार्हे कृत्यः । कारणार्हं कार्यं तुल्यबलं च करणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गेष्वस्य सूत्रस्याव्यापारः । स्योन इति । सिवेर्बाहुलकान्नप्रत्यये कृते ऽपवादत्वाद्वलोपं बाधित्वा गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादूड् भवति । तत्र कृते ऽन्तरङ्गत्वाद्यणा गुणो बाध्यते । बहिरङ्गस्याप्यूठो यणादेशे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वं न भवति । नाजानन्तर्यइति वचनात् । द्यौकामिरिति । ननु कृतयणादेशात्ताद्धितोत्पत्तौ वृद्ध्या भाव्यमिति नास्ति युगपद्यणवृद्ध्योः प्राप्तिः । एवं तर्ह्यकृतव्यूहाः पाणिनीया इति दिउकाम इति स्थिते अत्र यण्वृद्ध्योर्युगपत्प्रसङ्गः । अथ वा द्यौकामिरिति पदं यदा विभज्यान्वाख्यायते । दिव्काम इ इति तदा दिव उदित्युत्वकृते यण्वृद्धी प्राप्नुतः । दुद्यूषतीति । दिवः सन् । सनीवन्तर्द्धेति पक्षे इड्भावः । हलन्ताच्चेति कित्त्वम् । ऊडादेशः । तत्र यण् च प्राप्नोति द्विर्वचनं च । नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात् । एतद्भाष्यं दूषयन्ति द्वि: प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठिकं व्यवस्थापितम् । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं यण् तु नित्य इति वदन्तः । अल्लोपस्येति । ननु गाण्डीवधन्वनेत्यत्रास्ति सम्प्रधारणा । गाण्डीवधनु अन् आ इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः ततो न संयोगाद्वमन्तादित्यल्लोपनिषेधाद्रूपं सिध्यति । अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यण् न स्यात् । एवं तर्हि नित्यत्वात्पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते ।

स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । अल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति संप्रधारणा । स्वराद्यणादेशः । द्यौकामिः स्यौकामिः । स्वरश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वात्स्वरः स्याद्यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । गुणादेकादेशः । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाद् गुणः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । वृद्धेरेकादेशः । वैक्षमाणिःसौत्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाद् वृद्धिः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । द्विर्वचनादेकादेशः । ज्ञाया ओदनः ज्ञौदनः ज्ञौदनमिच्छति ज्ञौदनीयति । ज्ञौदनीयतेः सन् । जुज्ञौदनीयिषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोत्येकादेशश्च । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । अल्लोपादेकादेशः । शुना शुने । अल्लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वादल्लोपः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः । अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा । अयमस्ति विशेषः । अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन्साववर्ण इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति शुनःपश्येति । एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि येन केन चित्प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति बहुशुनीति । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वर-

---

कृतेप्यल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्राप्त्या नित्यत्वम् । यणि कृते नास्त्यल्लोपः प्रतिषेधादिति तस्यानित्यत्वम् । द्यौकामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति ञ्नित्यादिर्नित्यमिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात्तदोदात्तस्वरितयोर्यण इत्यौकारः स्वरितः स्यादुदात्तश्चेष्यते । द्युकाम इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोपि यणा अन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते तथैव दिव उदित्युत्वेन च । काद्रवेय इति । कद्रुशब्दात्संज्ञायामित्यूङि कृते स्त्रीभ्यो ढक् द्यच इति ढकि एयादेशे ढे लोपोकद्र्वा इति लोपप्रतिषेधादोर्गुण इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । नन्वकृतएकादेशे प्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्धित एव न स्यात् । कृते त्वेकादेशे तस्यान्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वादप्रयोजनमेतदित्याहुः । अत्रोच्यते । अकृतेप्येकादेशे नोङ्धात्वोरिति ढे लोपोकद्र्वा इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्धित इत्यदोषः । शुनेति । ननु श्वयुवेति सम्प्रसारणे कृते तस्याऽसिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वान्न संयोगाद्वमन्तादितिनिषेधादल्लोपस्य नास्ति प्राप्तिः । एवं तर्हिप्राग्भादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह नैतदस्तीति । प्रयोजनवाद्याह अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह नात्रेति । प्रयोजनवाद्याह नैष इति । स एवाह । यत्र तर्हीति । यत्र पुनरित्यर्थः । शुनः पश्येति । अत्र हि नगोश्वन् इति प्रतिषेधाभावादल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । तस्मात् पूर्वमेकादेशे एष्टव्यः । प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति । प्रयोजनवाद्याह यत्र तर्हीति । बहुशुनीति । नद्यार्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्तस्मान्ङीपि कृते ऽल्लोपे

स्यापि प्रतिषेधो विज्ञायते। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत कुमारीति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति। यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति। सिद्धं हि स्यान्ङीपैव। स्वरादेकादेशः। सौत्थितिः वैक्षमाणिः। स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वात्स्वरः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। गुणस्य चेत्त्वौत्त्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा। वृद्धिरित्वोत्वे। स्तैर्णिः पौर्तिः। वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्वोत्वे च परत्वाद् वृद्धिः स्यादित्वोत्वे भवतोन्तरङ्गतः। द्विर्वचनादित्वोत्वे। आतेस्तीर्यते। आपे पूर्यते। द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्वोत्वे च। नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यादित्वोत्वे भवतो ऽन्तरङ्गतः। अल्लोपस्य चेत्त्वोत्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा। स्वरे नास्ति विशेषः। इण्ङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् *। इण्ङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् प्रयोजनम्। अयजइन्द्रम्। अवयइन्द्रम्। वृक्ष इन्द्रम्। प्लक्षइन्द्रम्। तइन्द्रम्। यइन्द्रम्। आद्गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च। परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यात्। आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गतः। न वा सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्*। न वा एतदन्तरङ्गेणापि सिद्ध्यति। किं कारणम्। सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाद्गुणं बाधेत। नैतदन्तरङ्गेऽस्ति। अनवकाशं परमिति। इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं न वा परत्वाद् गुणस्येति। ऊङापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम्*।

क्रियमाणउदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह यदि पुनरिति। प्रयोजनवाद्याह नैवं शक्यमिति। कुमारशब्दः सावर्णान्त इति ङीप उदात्तस्वरो न स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति। शुनीत्यत्र ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात्किं ङीप्विधानेनेत्यर्थः। तदेवमल्लोपादेकादेशस्य स्वरार्थत्वं दूषितम्। प्रयोजनान्तरं त्वस्त्येव। यद्यत्राल्लोपो भवति तदा ऽन उपधालोपिन इति ङीपि सति बहुशुनीति भवति। यदा त्वेकादेशनाल्लोपो बाध्यते तदोपधालोपित्वाभावान्ङीबभावाद्बहुश्वेति। गौरादिलक्षणो ङीष् नास्ति। अनुपसर्जनादित्यधिकारात्। भाष्ये तु बहुशुनीति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम्। तत्पक्षे किल ङीपा भाव्यमिति। न्यायमूलं चेदमन्तरङ्गं बलीय इति। न च न्यायस्यात्र केन चिद्बाधोस्तीति बहुश्वेत्येव भाव्यमिति न्यायविद आहुः। सौत्थितिरिति। सु उत्थित इ इति स्थिते यदात्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत। पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्यमाद्युदात्तमेतद्भवति। गुणस्येति। परत्वाद्धि गुणेन भाव्यम्। स्तैर्णिरिति विभज्यान्वाख्याने स्तृत इ इति स्थिते ऽन्तरङ्गत्वादित्वं ततो वृद्धिः। स्वर इति। स्तैर्णिरिति। यदि पूर्वं स्वरः तत इत्वं तथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्वं सिद्ध्यति। न वेति। दण्डाग्रमित्याद्गुणः प्राप्नोति। कुमारि ईहतइत्यादौ यणादेश इत्यवश्यं सवर्णदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बोद्धव्यम्। नैतदिति। एकनिमित्तप्राप्तविध्यन्तरबाधनेन सावकाशः सवर्णदीर्घोन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति भावः। निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोन्तरङ्गोपि विधि-

ऊङापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्यां भवसन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। ईत्वादेकादेशः। खट्वीयति मालीयति। ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वादीत्वं स्यादेकादेशो भवसन्तरङ्गतः। लोपादेकादेशः। कामण्डलेयः। भाद्रबाहेयः। लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वाल्लोपः स्यादेकादेशो भवसन्तरङ्गतः। अथ किमर्थमीत्वलोपाभ्यामित्युच्यते नलोपेत्वाभ्यामित्येवोच्येत। संख्यातानुदेशो मा भूदिति। आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति। चौडिः बालाकिः। आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः *। आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवसन्तरङ्गतः। वेञ्। वानीयम्। शो। शानीयम्। ग्लै। ग्लानीयम्। म्लै। म्लानीयम्। ग्लाछत्रम्। म्लाछत्रम्। आत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः। परत्वादेते विधयः स्युः। आत्वं भवसन्तरङ्गतः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयोजनम्। अतिर्यत्र। अतिन्वत्र। अतिरिच्छत्रम्। अतिनुच्छत्रम्। आराशस्त्रीदम्। धानाष्कुलीदम्। निष्कौशाम्बीदम्। निर्वाराणसीदम्। निष्कौशाम्बिच्छत्रम्। निर्वाराणसिच्छत्रम्। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोत्येते विधयश्च। परत्वादेते विधयः स्युः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं भवसन्तरङ्गतः। तुग्यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वमुमेत्वरीविधिभ्यः *। यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्वरीविधिभ्यस्तुग् भवसन्तरङ्गतः। यणादेशात्। अग्निचिदत्र। सोमसुदत्र। एकादेशात्। अग्निचिदिदम्। सोमसुदुदकम्। गुणात्। अग्निचिते सोमसुते। वृद्धेः प्रकृच्छकः प्रार्च्छकः। औत्वात्। अग्निचिति सोमसुति। दीर्घत्वात्। जगद्भ्याम्। जनगद्भ्याम्। ईत्वात्। जगसति। जनगसति। मुमः।

बाध्यते यथा गोत्रे ऽलुगचीत्यलुका लुक्। न वा परत्वादिति। यथा त्वत्र परत्वेन न व्यवस्था अपि त्वन्तरङ्गत्वेन तथा आद्गुणोऽपि समानकक्ष्यो दीर्घेण बाध्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः। खट्वीयतीति। खट्व आय इति स्थिते यदि पूर्वमीत्वं स्यात् तत आद्गुणः प्रसज्येत। नन्वाकारस्य कृते ईत्वे यस्येति लोपो भविष्यति। नैतदस्ति। पूर्वविधावितीत्वस्य स्थानिवद्भावात्। नलोपे त्वाभ्यामिति। ऊङ ईत्वासम्भवादयं क्रमोऽयुक्त आश्रयितुमिति भावः। यद्यप्यजाद्यदन्तमिति ईत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यः। तथापि लक्षणे प्रायेणासौ नाद्रियते। चौडिरिति। पूर्वमकारलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावादाद्गुण इति गुणस्य प्रसङ्गः। ग्लानीयमिति। विभज्यान्वाख्याने ग्लै अनीय इति स्थिते ऽनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गं भवति ग्लाछत्रमिति। ग्ला म्ला इति क्विबन्तम्। अत्रापि तथा विभज्यान्वाख्याने ग्लै छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तदैजन्तत्वाभावादात्वं न स्याद् यथा ढौकितेति। उपदेशग्रहणानपेक्षया चैतदुदाहरणम्। अतिर्यत्रेति। अतिरै अत्र इति स्थिते आयादेशे सत्यनजन्तत्वाद्ध्रस्वो न स्यात्। आराशस्त्रीदमिति। आराशस्त्री इदमिति स्थिते यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावाद् ह्रस्वे कृते रूपं न सिद्ध्येत्। अग्निचिदत्रेति। पदस-

अग्निचिन्मन्यः । सोमसुन्मन्यः । एत्वात् । जगद्भ्यः । जनगद्भ्यः । रीविधेः । सुकृत्सति । पापकृत्सति । अनङ्गानड्भ्यां चेति वक्तव्यम् । अनङ् । सुकृत् । आनङ् । सुकृद्दुष्कृतौ । तुक् च प्राप्नोत्येते विधयश्च । परत्वादेते विधयः स्युः । तुग्भवत्यन्तरङ्गतः । इयङादेशो गुणात् * । इयङादेशो गुणाद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । धियति रियति । इयङादेशः प्राप्नोति गुणश्च । परत्वाद् गुणः स्यात् । इयङादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । उवङादेशश्चेति वक्तव्यम् । भ्रादुद्रुवत् । भ्रासुस्रुवत् । श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् * । श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद् भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । शुशुवतुः । शुशुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्यात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । ह्व आकारलोपात् * । ह्व आकारलोपात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । जुहुवतुः जुहुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च । परत्वादाकारलोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । स्वरो लोपात् * । स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । औपगवी । सौदामनी । स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च । परत्वाल्लोपः स्यात्स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः । प्रत्ययविधिरेकादेशात् * । प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्रः वायुरुदकम् । प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः । यणादेशाच्च * । यणादेशाच्चेति वक्तव्यम् । अग्निरत्र वायुरत्र । लादेशो वर्णविधेः * । लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । पचत्वत्र पठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्याल्लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं

मुदायस्य विभज्यान्वाख्याने अग्निचि अत्र इति स्थिते यदि पूर्वं यण् स्यात् तदा तुङ्न स्यात् । नपुंसकं चात्राग्निचि इति द्रष्टव्यम् । पुंसि विभक्त्या व्यवधानात् । सुकृद्दुष्कृताविति । कथं पुनरत्रानङ् प्राप्नोति । यावता विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे स विहित इति चिन्त्यमेतत् । धियतीति । ध्रि धारणे तिपि शे कृते तिबाश्रयो गुणः प्राप्नोति । विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशश्चेति । परनेकाच इति यण् । जुहुवतुरिति । ह्वा अतुस् । ह्वः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य चेति सम्प्रसारणे कृते यद्याकारस्य लोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वादासिद्धवदत्राभादित्यसिसिद्धत्वाच्चोवङ् न स्यात् । औपगवीति । उपगोरयमित्यणि ङीपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात्पिदनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोपः स्यात्तदोदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्ययरहितायाः प्रकृतेः प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणेऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथाप्यन्तरङ्गेणैव सिद्धत्वान्न तदाश्रितम् । पचत्वत्रेति । यद्यत्र पूर्वं यण् स्याद् अनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधादुत्वं न स्यात् । पूर्वशालाप्रिय इति पूर्वा शाला प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थेति द्वयोः पदयोस्तत्पुरुषः । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते । तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति । पूर्व-

पूर्वपदप्रकृतिस्वराव ॥ तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवसन्तरङ्गतः । प्रयोजनं, पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवसन्तरङ्गतः । एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा क्रियते । ननु चेयं च कर्तव्या असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति । किं प्रयोजनम् । पचावेदम् । पचामेदम् । बहिरङ्गलक्षणगुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं मा भूदिति । उभे तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह । अनयैव सिद्धम् । इहापि स्योनः स्योनेति असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति। यद्यसिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइत्युच्यते । अक्षद्यूः हिरण्यद्यूः । असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्योठोन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति । नैष दोषः । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति । यदयं षत्वतुकोरसिद्ध इत्याह इयं तर्हि परिभाषा कर्तव्या । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति । एषा च न कर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति । यदयं वाह ऊठ् इति ऊठं शास्ति । तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात् ॥ । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतोभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुतः । पूर्वैषुकामशमः अपरैषुकामशमः गुडोदकं तिलोदकम् । उदके, केवले

शब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तः। पचावेदमिति । अन्तरङ्गबलीयस्त्वेनैतन्न सिद्ध्यति । बहिरङ्गे कृते आद्गुणे एत ऐ इति प्राप्नोति। अनयैवेति। इयं हि व्यापिका। पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात् । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाद्बहिरङ्गलक्षणं न तावत्प्रवर्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते यत्र निमित्तसद्भावस्तत्र बहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः । नाजानन्तर्य इति । अचोरानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठते । यदयमिति । कोसिचदधीत्येतिबहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात्षत्वं न भविष्यति तुक् तु प्रवर्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन । यदयमिति । दित्यवाह् अस् इति स्थिते वाहः सम्प्रसारणमेव कर्तव्यम् । तत्र कृते पूर्वैकादेशे च ण्व्याश्रये गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं दित्यौह इति । अनकारान्ते चोपपदे वहेश्छन्दसि ण्विर्न दृश्यते । प्रयोगदर्शने वा सत्यूहतेः क्विपि प्रयोगो भविष्यति किमूडादेशविधानेनेति परिभाषाया ज्ञापक ऊड्विधिः । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादित्यूड् विधीयते । पूर्वैषुकामशम इति । पूर्व इषुकामशमी अ इति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वादाद्गुणः स्यात्तदा पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावादुभयत, आश्रयणेन्तादिवद्भावनिषेधाच्च दिशो मद्राणां प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात् । उत्तरपदवृद्धौ सत्यां

इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावान्न स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । यदयं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको यस्येति लोपेनापह्रियतेऽपर एकादेशेन ततोऽनच्क इन्द्रः संपन्नः । तत्र कः प्रसंगो वृद्धेः । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति । यणादेशादियुवौ * । यणादेशादियुवौ अन्तरङ्गतोभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुतः । वैयाकरणाः । सौवश्व इति । लक्षणं हि भवति । य्वोराचि वृद्धिप्रसंगे इयुवौ भवत इति । नैष दोषः । अनवकाशावियुवौ । अचीत्युच्यते । किं पुनः कारणमचीत्युच्यते । इह मा भूताम् । ऐतिकायनः औपगव इति । स्तामत्रेयुवौ लोपो व्योर्वलीति लोपो भविष्यति । यत्र तर्हि लोपो नास्ति । प्रैयमेधः प्रैयङ्गव इति । उसि पररूपाच्च * । उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतोभिनिर्वृत्तादियादेशो न प्राप्नोति । पचेयुः यजेयुः । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते याइस्येतस्यइय् भवतीति । कथं तर्हि यासित्येतस्य इय् भवतीति । लुक्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यः * । लोपयणयवायावेकादेशेभ्यो लुक् बलीयानिति वक्तव्यम् । लोपात् गोमत्प्रियो यस्य गोमत्प्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते यवमत्यते । यणादेशात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणि कुलम् । सेनान्यः कुलं सेनानि कुलम् । अयवायावेकादेशेभ्यः । गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रैकुलम् । नावः कुलं नौकुलम् । वृकाद्भयं वृकभयम् । लुक् च प्राप्नोत्येते विधयश्च । परत्वादेते विधयः स्युः । लुग्बलीयानिति वक्तव्यम् । लुक् यथा स्यात् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम् ॥

चेति चशब्दाद्दिक्शब्दाच्चेति तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं चैतदुभयं पूर्वकार्ष्णमृत्तिक इति । गुडोदकमिति । उदके केवल इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । उदश्विदुदकमित्यादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं विचारयितुमाह यणादेशादिति । लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोरसिद्धत्वाल्लोपो न प्राप्नोति । अत्राहुः समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति । समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत् । पचेयुरिति । पच् अ या उस् इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात्पररूपं क्रियेत तदा व्यपवर्गाभावादियादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्भविष्यतीति चेद् एवमपि रूपं न सिद्ध्येत् । यासित्येतस्येति । सलोपापवाद इयादेशः । अकृते सलोपे नास्ति पररूपप्रसङ्गः । गोमत्प्रिय इति । यद्यत्र लोपः स्यात्तदा प्रत्ययलक्षणेन नुमादि स्यात् । ग्रामणिकुलमिति । यणादिषु कृतेषु लुकि सति रूपं न सिद्ध्येत् । वृकादिति । पूर्वमेकादेशे कृते तस्यादिवद्भावाल्लुकि सति रूपं न सिद्ध्येत् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्यस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्र

यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥ यू इति किमर्थम् । खट्वा माला । किं च स्यात् खट्वाबन्धुः मालाबन्धु नदीबन्धुनीत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुखट्वक इति नद्यृतश्चेति नित्यः कप्प्रसज्येत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापो नदीसंज्ञा भवतीति । यदयं ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति पृथगाप्ग्रहणं करोति । इह तर्हि मात्रे मातुरित्याण्नद्या इत्याट् प्रसज्येत । किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्ध्रस्वयोः । किं चातः । यदि दीर्घयोर्ग्रहणं यू इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यते उत्तरत्र च संज्ञिविशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम् । अथ ह्रस्वयोः । हे शकटे । अत्रापि प्रसज्येत । नैष दोषः । अवश्यमत्र विभाषा नदीसंज्ञैषितव्या । उभयं हीष्यते । हे शकटि हे शकटे इति च । इह तर्हि शकटिबन्धुरिति नदीबन्धुनीत्येष स्वरः प्राप्नोति । इह च बहुशकटिरिति नद्यृतश्चेति कप्प्रसज्येत । नैष दोषः । ङिति ह्रस्वश्चेत्ययं नियमार्थो भविष्यति । ङित्येव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतः नान्यत्रेति । कैमर्थ्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति

ज्ञापितत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

यूस्त्र्याख्यौ नदी ॥ यू इति किमर्थमिति । स्त्र्याख्यं नदीत्येतावदेवास्तु ज्ञापकादापो न भविष्यतीति प्रश्नः । एष स्वर इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः । इष्यते च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । खट्वाशब्दस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वात् । मातुरिति । मातृशब्दः सम्बन्धिवचनः स्त्रीविषय एवेति नाख्याग्रहणेन निवर्त्यते । परिच्छेत्तृवाची त्वन्य एव मातृशब्दः । नद्यृतश्चेति ऋग्रहणमस्त्र्यर्थं स्याद् बहुपितृक इत्यज्ञापकमृकारान्तानां नदीसंज्ञाभावस्य । किं पुनरिति । ननु समानधर्मानुपपत्त्या सन्देहाभावात्प्रश्नानुपपत्तिः । नहि दीर्घनिर्देशे यूइति निर्देशोपपत्तिः । एवं तर्हि युक्तायुक्तत्वनिरूपणाय प्रश्नः । उत्तरत्रेति । ह्रस्वनिर्देशे ह्रस्वइत्येकत्वस्याविवक्षितत्वाद्यूह्रस्वाविति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः । असति तु विशेषणे मात्रे मातुरित्यत्रापि प्रसङ्गः । अथ ह्रस्वयोरिति । दीर्घयोरप्यण् सवर्णान् गृह्णातीति सिद्ध्यति । ननु चोकाल इत्यत्रोक्तमणुदित्सवर्णस्येत्यत्राशब्दसंज्ञाग्रहणमनुवर्तते । ततश्च सवर्णग्रहणेन न भाव्यम् । नैष दोषः । नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति प्रतिषेधात्सवर्णग्रहणं भविष्यतीति । नहि ह्रस्वइयङुवङ्स्थानः स्त्र्याख्योऽस्ति । अस्त्रीत्ययमपि निषेधपर्युदासः सवर्णग्रहणस्य ज्ञापकः । अवश्यमत्रेति । तत्र दीर्घग्रहणपक्षे शकटिशब्दस्याप्राप्ता पक्षे नदीसंज्ञा विधेया । ह्रस्वपक्षे तु नित्यप्राप्ता पक्षे बाध्येति नास्ति विशेषः । अथ तु बह्वादिषु शकटिशब्दो विभाषा ङीषर्थः पठ्यते तदा दीर्घनिर्देशपक्षे पाक्षिके ङीषि हे शकटि इति भवति शकटिशब्दस्य हे शकटे इति । ह्रस्वनिर्देशे तु ङीषि सत्यसत्यपि हे शकटीति प्राप्नोतीत्यस्ति भेदः । एष स्वर इति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तु शकटिशब्दे त्रयोऽप्यचः पर्यायेण उदात्ता भवन्ति । शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेणेति

कृत्वा इह चास्ति विधेयम् । किम् । नित्या नदीसंज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वास्त्विति । अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः । अथायं नित्यो योगः स्यात् । प्रकल्पेत नियमः । बाढं प्रकल्पेत । नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् । योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । वामि । ततो ङिति । ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः ततो ह्रस्वौ । ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः इयङुवङ्स्थानौ वा । नेति निवृत्तम् । यद्येवं शकटये अत्र गुणो न प्राप्नोति । द्वितीयो योगविभागः करिष्यते । शेषग्रहणं न करिष्यते । कथम् । इदमस्ति । यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । वामि । ततो ङिति । ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततः ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयङुवङ्स्थानौ वा नेति निवृत्तम् । ततो घि । घिसंज्ञौ भवतः । स्त्र्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङिति । ततो ऽसखि । सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः । स्त्र्याख्यौ ङिति च निवृत्तम् । यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गः । तस्याः ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा बाधिका । तस्यां नित्यं प्राप्तायामियं ङिति विभाषाऽऽरभ्यते । अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्तं निर्देशो नोपपद्यते इति । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यतइति । नैष दोषः । वा छन्दसीत्येवं भविष्यति । छन्दसीत्युच्यते न चेदं छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति । यदप्युच्यते । उत्तरत्र विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू ह्रस्वाविति च विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आहायं यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू तएवं विज्ञास्यामः य्वोर्यौ ह्रस्वाविति । कौ च य्वो-

---

वचनात् । इह चेति । शेषाद्विभाषेति विभाषा करिष्यते नित्यश्च प्राप्नोति । कैमर्थ्यादिति । कोर्थोऽस्येति किमर्थं तस्य भावः कैमर्थ्यम् । प्रश्नविषयविषयिणोः सम्बन्धो भावप्रत्ययेनोच्यते । यत्र तत्साध्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात्किमर्थमिति प्रश्नस्तस्यैव नियमार्थत्वं न तु प्रयोजने सतीत्यर्थः । यद्येवं शकटय इति । नित्यया नदीसंज्ञया घिसंज्ञाया बाधितत्वात् । ततो घीति । एकविषयत्वाच्च घिनदीसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकाराच्च पर्यायेण प्रवृत्तौ शकट्यै शकटये इति च सिद्ध्यति । अविशेषेणेति । ह्रस्वयोर्दीर्घयोश्चेत्यर्थः । बाध्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्सर्ग इत्युक्तम् । परत्वात्तु पुन्नपुंसकयोः कृतार्था घिसंज्ञा नदीसंज्ञाया बाधिका । तस्यामिति । अङिति तु शकटिबन्धुर्बहुशकटिरित्यादौ घिसंज्ञया नदीसंज्ञाया बाधितत्वाद्दोषाभावः । छन्दोवदिति । तादर्थ्यात्सूत्रेष्वपि छन्दःशब्दो वर्ततइतिच्छन्दोविषयं कार्यं सूत्रेष्वपि प्रवर्तते । गौणमुख्यन्यायश्छन्दः

ह्रस्वौ । सवर्णौ । अथ स्त्र्याख्याविति कोयं शब्दः । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । यद्येवं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति । अनुपसर्गे हि को विधीयते । न तर्हीदानीमिदं भवति । यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ । ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्छेन जीवति ॥ छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । नह्येषा इष्टिः । एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति । स्त्रियामाख्यायेते स्त्र्याख्यौ । यदि कर्मसाधनः । कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिद्ध्यति । तन्त्र्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै । एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्या अनयोः स्त्र्याख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्त्र्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै । एवं तर्हि विच् भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु क एव । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविति । ननु चोक्तं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयतइति । मूलविभुजादिपाठात्को भविष्यति । एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति । यदुक्तम् । यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ । ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्छेन जीवतीति । अथाख्याग्रहणं किमर्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयावेव यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रियै इति । प्रथमलिङ्गग्रहणं च * । प्रथमलिङ्ग-

---

प्रदेशेषु निर्देशान्यथानुपपत्त्या नाश्रीयते । अथेति । यथार्थोभिप्रेतस्तथा न शब्दसंस्कारोस्तीति प्रश्नः । अनुपसर्गे हीति । यस्त्वातश्चोपसर्गइति कः स परत्वात्कर्मण्यणित्यणा बाध्यते । न तर्हीति । शिष्टप्रयोगादस्मिन्विषये कप्रत्ययस्य साधुत्वमेष्टव्यमिति भावः । छन्दोवत्कवय इति । तेनच्छान्दसत्वाद्भविष्यति । नह्येषेति । असाधव एवैषमावयः न तु तत्प्रामाण्यात्साधुत्वव्यवस्था । आख्यायेते इति । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । साधनं कृतेति सप्तमीसमासः । कृत्स्त्रिया इति । नहि तयोरोकारोकारौ स्त्रियां विहितौ यथा ङ्यू ङाविति भावः । एवं तर्हीति । आख्यानमाख्या । आतश्चोपसर्गइत्यङ् । स्त्रियामाख्यानमनयोरिति बहुव्रीहिः । अत्र पक्षे सूत्रेणैव प्रत्ययः समासश्च सिद्ध्यतीति भावः । स्त्रियां स्त्रीविषये आख्या प्रतिपादनमित्यर्थः । एवमपीति । नहि तस्याः स्त्रियां विधानमित्यर्थः । एवं तर्हीति । असरूपत्वादणा पक्षे विज् न बाध्यते । समुदायधर्मस्यावयवआरोपात् कृत्स्त्रिया अप्यत्र पक्षे संज्ञा सिद्ध्यति । आख्याग्रहणमिति । विच्पक्षे आख्याशब्द एवायम् । कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः । यू स्त्रियामित्येव स्त्र्यर्थवृत्तित्वं लभ्यतइति प्रश्नः । स्त्रीविषयार्थमिति । आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते । स्त्रियमेव यावाचक्षाते न तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थः । ग्रामण्ये इति । ग्रामणीशब्दः क्रियाशब्दत्वात् त्रिलिङ्गत्वात स्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानो नदीसंज्ञो न भवति । यद्येवमिश्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात् स्त्रियां वृत्तौ ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्रैवंविधो नियमो नाश्रीयते । केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्तनादित्यदोषः । प्रथमलिङ्गग्रहणमिति । यः शब्दः प्रथमं

ग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमलिङ्गे यौ स्त्र्याख्यौ इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं क्विब्लुप्समासाः । क्विप् । कुमार्यै ब्राह्मणाय । लुप् । खरकुट्यै ब्राह्मणाय । समास । अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । अवयवोऽत्र स्त्रीविषयः । तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात् । अवयवस्त्रीवियत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रातिषेधप्रसङ्गे यण्स्थानयोरपि य्वोः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आध्यै ब्राह्मण्यै । किं कारणम् । अवयवस्य इयङ्स्थानत्वात् । अवयवोऽत्र इयङ्स्थानः । सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणात् * । यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रातिषेधात् सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गरूपं गृह्यते यस्याङ्गस्य इयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणम् । न चैतस्याङ्गस्य इयुवौ भवतः । ह्रस्वेयुव्स्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने । ह्रस्वौ च इयुव्स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै क्व मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क्व मा

स्त्रीत्वविशिष्टार्थमाह पश्चात्तु प्रकारान्तरेणार्थान्तरं लिङ्गान्तरयुक्तं तस्य तदानीमस्त्र्याख्यत्वादप्राप्ता नदीसंज्ञानेन विधीयते । क्विबिति । कुमारीमिच्छत्यात्मनः कुमारीयति । ततः कर्तरि क्विप् । अथ वा कुमारीवाचरतीत्याचारे क्विं विधाय कर्तरि क्विब्विधेयः । खरकट्यै इति । खरकुटिवेतीवार्थे संज्ञायामिति कनो लुम्मनुष्ये इति लुप् । यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वमस्ति तथापि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्यानिवर्तनान्नायं स्त्रियामेव वर्तते किं तर्हि पुंस्यपीत्याख्याग्रहणान्नियमार्थादप्राप्ता नदीसंज्ञा विधीयते । अवयवस्त्रीविषयत्वादिति । अन्तरप्रतितन्त्र्यै इति । तन्त्रीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषः । अवयवस्त्रीविषयत्वादिति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव स्त्र्याख्यत्वात्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे बहिरङ्गे न निवर्त्ततइति भावः । आध्यै इति । आध्यायतीति ध्यायतेः सम्प्रसारणं चेति क्विप् सम्प्रसारणं च । अत्रावयवो धीशब्द इयङ्स्थानः । समुदायस्य त्वेरनेकाच इति यणा बाधितत्वादियङ्स्थानत्वाभावः । नन्वाधीप्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वात्त्रिलिङ्गत्वात् स्त्रीविषयौ न भवतः । यथैव ग्रामणीसेनानीशब्दाविति नदीसंज्ञया न भाव्यमिति पूर्वापरव्याघातदर्शनाच्चिन्त्यमेतत् । सिद्धं त्विति । अचि श्नुधात्वित्यनेन अङ्गस्येयङुवङ्विधानात् सामर्थ्याक्षिप्तमत्राङ्गम् । तेन यस्याङ्गस्येयङुवङौ निवर्त्येते तस्य नदीसंज्ञानिषेधः । आध्यै इत्यत्रावयवस्याङ्गत्वं नास्ति । अङ्गस्य तु एरनेकाच इति यण्विधानादियङुवङ्स्थानता नास्तीति निषेधाभावः । एतदर्थमेव स्थानग्रहणं कृतम् । इयङुवङोर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्याद् यदा त्वपवादेन बाधस्तदा मा भूत् ह्रस्वेति । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमित्यस्यापवादः । ह्रस्वेयङुवङ्स्थानानां

भूत्। भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय। अपर आह। ह्रस्वौ च इयुवृस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै। क्व मा भूत्। शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय। धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै। क्व मा भूत्। धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय। श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै। क्व मा भूत्। श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मणाय। भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै। क्व मा भूत्। भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद् द्वेष्यं विजानीयात्सर्वमेतद्विकल्पते इति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे ह्रस्वौ चेयुव्स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा॥९॥ योगविभागः कर्तव्यः। षष्ठीयुक्तश्छन्दसि। षष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो भवति। ततो वा। वा छन्दसि सर्वविधयो भवन्ति। सुपां व्यत्ययः। तिङां व्यत्ययः। वर्णव्यत्ययः। लिङ्गव्यत्ययः। कालव्यत्ययः। पुरुषव्यत्ययः। आत्मनेपदव्यत्ययः। परस्मैपदव्यत्ययः। सुपाम्। युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणायाः। दक्षिणायामिति प्राप्ते। तिङां व्यत्ययः। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते। वर्णव्यत्ययः। त्रिष्टुभौजः सुभितमुग्रवीरम्। सुहितमिति प्राप्ते। लिङ्गव्यत्ययः। मधोस्तृप्ता इवासते। मधोर्गृह्णाति। मधुन इति प्राप्ते। कालव्यत्ययः। श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन। श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन। श्व आधाता श्वो यष्टेति प्राप्ते। पुरुषव्यत्ययः। अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः। वियूयादिति प्राप्ते। आत्मनेपदव्यत्ययः। ब्रह्मचारिणमिच्छते। इच्छतीति प्राप्ते। परस्मैपदव्यत्ययः। प्रतीपमन्यऊर्मिर्युध्यति। अन्वीपमन्यऊर्मिर्युध्यति। युध्यतइति प्राप्ते॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्॥ १३॥ यस्मादिति व्यप-

---

प्रवृत्तिरर्थान्तरसंक्रान्तिस्तस्यां सत्यां स्त्रीवचने एव संज्ञा भवति न लिङ्गान्तरवचने। चशब्दाप्रवृत्तौ चेति ज्ञेयम्। एतदेव प्राक्प्रवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टीकृतम्। अपर आहेति। चशब्दो ऽत्र न पठ्यतइति पूर्वस्माद्विशेषः। नहि प्राक् प्रवृत्ते किं चिदनिष्टमापद्यते यदर्थः समुच्चयः क्रियते। पठ्यमानोपि चशब्दः स्त्रीवचनशब्देन सम्बध्यते स च नियमार्थः। कचिद्भाष्ये पठ्यते ऽस्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम्। शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मणाय। क मा भूत्। शकटये अतिशकटये ब्राह्मण्यै इत्यादि। एष त्वपपाठः। उपसंहारस्यान्यथाभिधानात्॥ ३॥

षष्ठीयुक्तः॥ योगविभाग इति। तेन परिभाषा सम्पद्यते। यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि वा भवति। तत्रानयैव सिद्धत्वाद्बहुलं छन्दसीत्यादि न वक्तव्यम्। एतदर्थश्च व्यत्ययो बहुलमित्यत्र योगविभागो न व्याख्येयः। उभयत्र विभाषा चेयं विज्ञेया। सुपामिति। कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्नियमस्य विकल्पनादनियमोपि च्छन्दसि भवतीति सुपां व्यत्ययसिद्धिः। कालव्यत्यय इति। कालविहितप्रत्ययव्यत्यय इत्यर्थः॥ ९॥

देशाय । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने स्त्रीइयती स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत । प्रत्ययग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीत्युच्यमाने स्त्रीइयती स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत । प्रत्ययग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने दधि अधुना मधु अधुना अत्रापि प्रसज्येत । विधिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । तदेतत्प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समुदितेन क्रियते संनियोगः । यस्माद्यः प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञं भवतीति । अथ तदादिग्रहणं किमर्थम् । अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम्*। अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थं नुमर्थं च। स्याद्यर्थं तावत्। करिष्यावः करिष्यामः। नुमर्थम् । कुण्डानि । वनानि । मित्सुटोरुपसंख्यानम्* । मित्वतः सुड्वतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । मित्वतः । भिनत्ति छिनत्ति। अभिनत् ।अच्छिनत् । सुड्वतः। संचस्करतुः । संचस्करुः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सुटो बहिरङ्गत्वात् ।

यस्मात्प्रत्ययविधिः ॥ यस्मादिति व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति शेषः । सति हि यस्मादित्यस्मिंस्तदादीत्यनेन संज्ञा निर्देष्टुं शक्यते नान्यथा । परामृष्टव्यसंज्ञानिर्देशे तदिति परामर्शाभावात्तदादीत्यसम्बद्धमेव स्यात् । स्त्रीयतीति । स्त्रीशब्दात्सुशब्दस्य तल्लोपस्य च विधिरस्तीत्यङ्गसंज्ञा स्याद्भसंज्ञा चेति संज्ञाद्वयनिमित्तो यस्येतिलोपः प्रसज्येत । ईश इदमादेशस्य यस्येतिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यासिद्धत्वं नास्ति । प्राग्भादसिद्धत्वमिति केषांचिदभ्युपगमात् । पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे स्थानिवद्भावो नास्ति नानादिष्टादचः पूर्वः स्त्रीशब्द इति । अथेति । यस्मात्प्रत्यय इत्यत्र विधीयतइत्यध्याहरिष्यतइति प्रश्नः । दधि मधुनेति । असति विधिग्रहणे परशब्दस्याप्यध्याहारः स्यात्। इदमो यदा अधुना प्रत्ययो निपात्यते इदमादेशस्य चेशो यस्येति लोपस्तदेदं प्रत्युदाहरणम् । यदा त्विदमोऽशभावः धुना च प्रत्ययः। तदा स्त्रीयतीत्येतदेवं प्रत्युदाहरणम् । ननु क्रियमाणेऽपि विधिग्रहणेऽत्राङ्गसंज्ञा प्राप्नोति। अस्ति हि दधिशब्दात्सुप्रत्ययविधिरधुनाप्रत्ययश्च परः । ततश्चाङ्गसंज्ञायां च सत्यां यस्येति लोपः प्राप्नोतीत्याह तदेतदिति । प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणाद्यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये परस्तदाद्यङ्गमित्यर्थः । करिष्याव इति । विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनमतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भवति । अन्यथा पापाव इत्यादावेव स्यात् । पय्धातोर्यङ्लुगन्तस्य वसि लोपो व्योर्वलीति यलोपे दीर्घत्वे च रूपम् । कुण्डानीति । यदा नुम्परादिस्तदात्र सुपि चेति दीर्घत्वं सिद्ध्यति । दधीनीत्यादौ तु अनकारान्तत्वान्न सिध्यति । पूर्वान्तरपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति । यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेदं प्रयोजनमादिग्रहणस्य । पूर्वान्तपक्षस्तु स्थापित इत्यप्रयोजनमेतत् । मित्सुटोरिति । मित्सुटोः कृतयोरित्यर्थः । भाष्यकारस्तु वस्तुतोऽर्थं व्याचष्टे मित्वत इति । भिनत्तीति । रूपोदाहरणमेतत् । कार्योदाहरणं च अभिनादिति । नित्य-

बहिरङ्गः सुट् अन्तरङ्गो गुणः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। वक्ष्यत्येतत्। संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थम्। यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन। इहापि सस्वरतुः सस्वरुरिति संयोगोपधस्येत्येव सिद्धम्। भवेदेवमर्थेन नार्थः। इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करुरिति। किं पुनः कारणम् न सिध्यति। इह तस्य वा ग्रहणं तदादेर्वा। न चेदं तद् नापि तदादि। सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात् ॥। सिद्धमेतत्। कथम्। तदाद्याद्यङ्गसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। किमिदं तदाद्यादीति। तस्यादिस्तदादिस्तदादिरादिर्यस्य तदिदं तदाद्यादीति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः एवं तदाद्यादि तदादीति। तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥। तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत्। तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते। तद्यथा गङ्गा यमुना देवदत्तेति। अनेका नदी गङ्गां यमुनां प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते। तथा। देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते। विषम उपन्यासः। इह केचिच्छब्दा अव्यक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति। य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च। पञ्च सप्तेति। तएकेनाप्यपायेन भवन्ति। द्रोणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति च न्यूने। केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः। यथैते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च। तैलं घृतमिति खार्यामपि भवति द्रोणेपि। शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेपि द्रव्ये। अङ्गसंज्ञा चाप्यव्यक्तपरिमाणानां क्रियते स केनाधिकस्य स्यात्। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यतइति। यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोः प्रति-

---

त्वात् अमि कृते अङ्गसंज्ञायामसत्यामडागमो न स्यादित्यङ्गसंज्ञोपसंख्यायते। संचस्करतुरिति। द्विर्वचने कृते ऽडभ्यासव्यवायेपीति सुटि चानङ्गत्वादृतश्च संयोगादेरिति गुणो न स्यात्। यदा तु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यतइत्येष पक्षस्तदान्तरङ्गत्वात्सुटि कृते तन्त्रकस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्स्कृशब्दादेव प्रत्ययविधिरित्यङ्गसंज्ञा सिद्ध्यत्येव। स्कृशब्दस्य द्विर्वचने कृते शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषे संचस्करतुरिति सिद्ध्यति। किं तु संस्कृषीष्ट संस्क्रियतइति इड्गुणनिवृत्तये कात्पूर्वग्रहणेनाभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति पूर्वमपि प्रत्ययोत्पत्तेः सुटि कृते नास्ति सुट्सहितस्याङ्गसंज्ञेति गुणो न स्यादित्युपसंख्यानम्। तस्य वेति। व्यपदेशिवद्भावादिति भावः। तस्यादिरिति। भिद आदिर्भकारः स आदिर्भिनत्तिस्यस्येति भवत्यङ्गसंज्ञा। एवं करोतेर्द्विर्वचने कृते च स्कृशब्दे स्थिते यस्मात्स्कृशब्दात्प्रत्ययविधिस्तस्यादिश्च ककारः स एवादिश्च स्कृशब्दस्य। उष्ट्रमुख इति। यथा गतार्थत्वान्मुखशब्दनिवृत्तिस्तथा पूर्वं प्रतिपादितम्। इहापि प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात्तदवयवे तच्छब्दो वर्ततइति तदवयवादित्वान्मिस्सुटोः कृतयोरङ्गसंज्ञा सिद्ध्यति। एकेनाप्यपाये इति। अपाये तस्य रूपस्यापगमे। एकेन करणेनैकाभावेनेत्यर्थः। यथा वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति वर्षमभवत् करणं संपद्यते। अङ्गसंज्ञा चापीति। यस्मात्प्रत्ययवि-

शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति । ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् * । प्रत्ययग्रहणं क्रियते । पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । स्त्र्यर्थं श्र्यर्थं भ्र्वर्थम् । अङ्गस्येयङुवङौ स्याताम् । परिमाणार्थं च * । परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गमितीयत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत । तत्तर्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति । प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्यते । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे । प्राकरोत् उपैहिष्ट । उपसर्गात्पूर्वावडाटौ प्राप्नुतः । सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणं यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेषः एषा परिभाषा क्रियेत प्रत्ययग्रहणं वा । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः * । धातु । देवदत्तश्चिकीर्षति । संघातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति । प्रातिपदिक । देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्रा-

---

प्तिस्तदादीति विशिष्टरूपपरिग्रहात् । तदेकदेशभूतमिति । तन्मध्यपतितत्वात्तदेकदेशत्वावसायः । स्त्र्यर्थमिति । असति द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधानमात्रप्रतिबद्धाङ्गसंज्ञा स्त्रीशब्दस्य प्राप्नोति । ततश्चतुर्थीविधानात् । ततश्चाङ्गाश्रय इयङ् स्यात् । पुनः प्रत्ययग्रहणे तु यस्माद्यः प्रत्ययो विहितः स एव यदि परो भवति तदाङ्गसंज्ञा भवति । यश्चात्र प्रत्ययो विहितो नासौ पूर्वः लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणं भवति । न लुमताङ्गस्येति निषेधादियङादेशकार्यस्याङ्गत्वात्तस्मिन् कर्तव्ये निषेधप्रवर्तनात् । परिणामार्थे चेति । अन्यथा देवदत्त ओदनमपाक्षीदिति देवदत्तशब्दात्सुप्रत्ययविधिरिति तदादेः संघातस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां देवदत्तशब्दात्पूर्वोऽडागमः स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव परतस्तदाद्यङ्गमिति विज्ञायमाने न भवत्यतिप्रसङ्गदोषः । दाशतयस्येति । दशावयवा येषां ते दशतये तेषु भवो दाशतयः एतच्चानियमप्रतिपादनार्थं न त्वत्र दशसंख्या विवक्षिता । अवयवान्विचार्य सूत्रमाक्षेप्तुं प्रश्नं करोति तत्तर्हीति । सूत्रमित्यर्थः । प्रत्यय इति प्रकृत्येति । तेन ब्राह्मणभिस्सा क्रिमिणां पश्येत्यादावैस्दीर्घाद्यभावः । प्राकरोदिति । लङि परतः पूर्वस्यानियतावधेरडागमो विधीयमान उपसर्गादेः स्यात् । सिद्धं त्विति । यत्रपूर्वः कार्यित्वेनाश्रीयते तत्र तदादेः कार्यं भवति । यत्र तु प्रत्ययान्तः संघात आश्रीयते तत्र तदादेः कार्यं भवति यत्र तु प्रत्ययान्तः संघाते आश्रीयते तत्र तदादेः प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं वेति । प्रत्ययो गृह्यते यस्मिन् सूत्रे तत् अङ्गसंज्ञासूत्रमित्यर्थः । अवश्यामिति । क्रियमाणेऽप्यस्मिन् सूत्रे परिभाषावश्यं कर्तव्येति व्यापित्वात्परिभाषैवाश्रयणीया न तु सूत्रमित्यर्थः । संघातस्येति । ततश्च सुब्लुक् प्राप्नोति । महान्तं पुत्रमिति । समुदायस्यान्ते सुपश्रवणात्सुबन्तत्वात् । सत्यां

प्नोति। प्रत्यय। महान्तं पुत्रमिच्छति। संघातात्प्रत्ययोत्पत्तिः प्राप्नोति। समास। ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः। संघातस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति। तद्धितविधि। देवदत्तो गार्ग्यायणः। संघातात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति। स्वर। देवदत्तो गार्ग्यः। संघातस्य ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। एवं वक्ष्यामि। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये गृह्यमाणे गृह्यते। ततः अङ्गम्। अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये। यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते। अवतप्तेनकुलस्थितं तएतत्। उदकेविशीर्णं तएतत्। सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः *। समास। अवतप्तेनकुलस्थितं तएतत्। उदकेविशीर्णं तएतत्। सगतिकेन सनकुलेन च समासः सिद्धो भवति। समास। तद्धित। साङ्कूटिनम्। व्यावक्रोशी। संघातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति। तद्धितविधि। स्वर। दूराद् आगतः दूरादागत इति। अन्तः थाथघञ्क्ताजवित्रकाणामित्येष स्वरः सिद्धो भवति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति। यदयं गतिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहणं करोति॥

तु परिभाषायां समुदायस्यासुबन्तत्वादवयवस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति प्रत्ययः श्लक्ष्णस्येति। सुप्सुपेति विवक्षितायामपि संख्यायां समुदायस्य सुबन्तत्वात्समासप्रसङ्गः। परिभाषायां तु सत्यां समुदायस्यासुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य च संख्याविवक्षायां समासाप्रसङ्गात्। अवयवस्य च सापेक्षत्वात्समासाभावः। संघातात्तद्धितोत्पत्तिरिति। ततश्च वृद्धिस्वरौ संघातस्य स्यातां पूर्वस्य च सुपो लुक्। एवं वक्ष्यामीति। योगविभागोऽत्र क्रियते। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययइत्येकं सूत्रम्। अत्र सोपस्कारत्वात्सूत्राणां गृह्यमाणे गृह्यते इति वाक्यशेषः समर्थ्यते। प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि गृह्यतइत्यर्थः। साङ्कूटिनमिति। अणिनुण इति यदि कुटिन्नित्येतस्मात्क्रियेत तदा तस्यैवादिवृद्धिः स्यात्। दूरादागत इति। आगम्यते स्मेति कर्मणि क्तः। तत्र गतिस्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः। ततो दूरशब्दस्य स्तोकान्तिकेति समासः। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक्। अत्र समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादकृत्स्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपि क्तान्तत्वात् स्थानान्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधकत्वात् थाथघञ्क्तेति द्विसमन्तोदात्तत्वम्। यदयमिति। अनन्तरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्राभिशब्दस्य व्यवहितस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदिति। यदि चैषा परिभाषा न स्यात् तत उद्धृतशब्दस्य अक्तान्तत्वात् क्तान्तउत्तरपदेऽनन्तरे परतो गतिस्वरो विधीयमानो नैव प्राप्नोति किमनन्तरग्रहणेन। तत् क्रियमाणमस्याः परिभाषायाः सद्भावं ज्ञापयतीत्यर्थः॥ १६॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥ अन्तग्रहणं किमर्थम् । न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्यते । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना । अत उत्तरं पठति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् * । पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तरप्तमपौ घः । तरप्तमबन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् । कुमारीगौरितरा । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । यद्येतज्ज्ञाप्यते । सनाद्यन्ता धातव इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । कृत्तद्धितसमासाश्च । अन्तग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तृतीयं ज्ञापकार्थम् । द्वे तावत्क्रियेते न्यास एव । यदप्युच्यते । कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यन्तग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । अर्थवदिति वर्तते । कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत् । न केवलाः कृतस्तद्धिता वा ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न सुबन्तं पदमित्येव सिद्धम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । नान्तमेव क्ये पदसंज्ञं भवति नान्यत् । क्व मा भूत् । वाच्यति स्रुच्यति ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ अन्तग्रहणमिति । असत्यन्तग्रहणे सुप्तिङामेव पदसंज्ञा स्यात् ततश्चाग्निष्वित्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधप्रसङ्ग इत्येतदर्थं यद्यन्तग्रहणं क्रियते तन्न कर्तव्यम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इत्यनन्तरोक्तया परिभषाया तदन्तविधेर्लब्धत्वादिति प्रश्नः । कुमारीगौरितरेति । तरबन्तस्य घसंज्ञायां सत्यां तत्रोत्तरपदे परतो ह्रस्वत्वं कुमारीशब्दस्य परत्वात्पुंवद्भावं बाधित्वा स्यात् । तदपि तु परतो गौरीशब्दस्य न स्यात् । ततः कुमारिगौरितरेति प्राप्नोति । कुमारगौरितरेति चेष्यते । भाष्ये तु समासप्रदर्शनपरं वाक्यमुपात्तम् । सनाद्यन्ता धातव इति । अन्यथा सनादीनामेव केवलानां धातुसंज्ञा स्यात् । ततश्चाचिकिर्षीदित्यादौ सन एव धातुत्वात्प्रत्ययोत्पत्तौ तदादेरेवाङ्गत्वात्ततः पूर्वोऽट् स्यात् । कृत्तद्धिते यत्रासत्यन्तग्रहणे केवलयोः कृत्तद्धितयोः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । ततश्च भिद् छिद् इति क्विबन्तस्य न स्यात् । अर्थवत्सूत्रेण तु न भवति । अधातुरिति निषेधात् । नापि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति । प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्कार्यं विधीयते तत्प्रत्ययलोपे भवति न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि । नह्यसत्कार्यित्वेन वचनशतेनापि शक्यमाश्रयितुम् । केवलस्य च तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यामौपगव इत्यत्रापि षष्ठ्याः प्रातिपदिकेऽन्तर्गतत्वाल्लुङ् स्यात् । तदन्तविधौ तु दोषानवतारः । न केवला इति । ननु यद्यर्थवत्ता लौकिक्याश्रीयते सापदस्यैव न तु कृत्तद्धितान्तस्यापि । पदस्यैव लोके प्रयोगार्हत्वात् । अन्वयव्यतिरेकगम्या त्वर्थवत्ता केवलानामपि कृत्तद्धितानामस्तीति किमुच्यते न केवला इति । एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासन्नो ऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते इत्यदोषः ॥१४॥

नः क्ये ॥ किमर्थमिति । लुप्तेऽपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन सिद्धा पदसंज्ञेति प्रश्नः । नान्तमेवेति । क्य एव नान्तमिति विपरीतनियमो न भवति । न ङिसम्बुद्ध्योरिति

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥ असर्वनामस्थानइत्युच्यते तत्र ते राजा तक्षा । असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधः प्रसज्येत । नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि पर्युदासोयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थाने ऽव्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा । अथ वा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिद्ध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । अथ वा योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थाने ऽयचि पूर्वं पदसंज्ञं भवति ततः भम् । भसंज्ञं च यजादावसर्वनामस्थानइति । यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः प्लुतविकारो पदान्तग्रहणं चोदितम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । तस्मिन् क्रियमाणेपि प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् । भुवद्वद्भ्यो धारयद्वद्भ्यः पदसंज्ञा । एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या । भुवद्वद्भ्यः धारयद्वद्भ्यः ॥

यचि भम् ॥ १८ ॥ भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधः * । भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडिकः ।

नत्वोपनिषेधाज् ज्ञापकात् । वाच्यतीति । नन्वत्र क्यचा न भाव्यम् । गोसमानाक्षरनान्तादिति वचनात् । एकीयमतं तदित्यदोषः । तन्मते तु क्यङ्क्यषोरनान्तं व्यावर्त्यं तपस्यतीत्यादौ ॥१५॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ राजेति । प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् । नाप्रतिषेधादिति । प्रसज्यप्रतिषेधः प्रतिषेधशब्देनोक्तः । अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेपि न दोष इत्यर्थः । ननु चेयमिति । परत्वादिति भावः । स्वादिष्विति प्राप्तिं प्रतिषेधो बाधते । तत्र यथा देवदत्तस्य हन्तरि हतेपि न पुनः प्रादुर्भाव एवं पदसंज्ञा न स्यादित्यर्थः । नोत्सहतइति । स्वादिष्विति प्राप्तिः किं पूर्वस्याः प्राप्तेर्बाधिकाऽस्त्वथ निषेधस्य बाध्येति । तत्र प्राप्तबाधो न युज्यते इत्यप्राप्त्यनुमानं बाध इत्यपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवर्तनात्स्वादिष्वितिप्राप्तिस्तत्रासती कथं बाधकत्वमासादयेत् । यथा वृक्षावित्यत्र नादिचीति प्रतिषेधारम्भात्तद्विषये पूर्वसवर्णदीर्घस्याभावाद् वृद्धिं प्रति बाधकत्वाभावाद् वृद्धिः प्रवर्तते तथेह सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञेत्यर्थः । सर्वनामस्थाने ऽयचीति । सर्वनामस्थाने इत्यत्र नञ् श्रुतोयचीत्यनेन सम्बन्धं नीयते । यकारादिसर्वनामस्थानं नास्तीति यग्रहणमुत्तरार्थम् । तेनाजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा निषिध्यते न तु हलादाविति राजेत्यत्रापि भवति । भसंज्ञं चेति । भसंज्ञाविधौ सर्वनामस्थानेनैव नञ् सम्बध्यते । गौरिति । अत्र स्वादिष्वितिपदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुताविति प्रसज्येत । वाक्यपदयोरिति । वाक्यस्य चात्र विसर्जनीयोन्त्यो नत्वोकारः । भुवद्वद्भ्य इति । तसौ मत्वर्थइति भसंज्ञा प्राप्नोतीति पदसंज्ञाविधिः ॥१७॥

सिद्धमचः स्थानिवत्वात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। अचः स्थानिवद्भावाद्भसंज्ञा न भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। वागाशीर्दत्तः वाचिक इति। वक्ष्यत्येतत्। सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनादिति। इहापि तर्हि प्राप्नोति षडङ्गुलिः षडिक इति। वक्ष्यत्येतत्। षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमिति। नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् *। नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। नभस्वत्। अङ्गिरस्वत्। मनुष्वत्। वृषण्वस्वश्वयोश्च *। वृषण इत्येतस्य वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या। वृषण्वसुः। वृषणश्वस्य यच्छिरः वृषणश्वस्य मेने।

तसौ मत्वर्थे ॥ १९॥ अर्थग्रहणं किमर्थम्। न तसौ मतावित्येवोच्येत। तसौ मताविति यत्युच्यमाने इहैव स्यात् पयस्वान् यशस्वान्। इह न स्यात्। पयस्वी यशस्वी। अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति यश्चान्यस्तेन समानार्थस्तस्मिंश्च। यद्यर्थग्रहणं क्रियते। पयस्वान्। अत्र न प्राप्नोति। किं कारणम्। नहि मतुब्मतुबर्थे वर्तते। तद्यथा। देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोपि ब्राह्मणो भवति सोप्यानीयते॥

यचि भम्॥ षडिक इति। षडङ्गुलिशब्दादनुकम्पायां बह्वचो मनुष्यनाम्न इति ठचि कृते ठाजादावूर्ध्वमिति ङ्गुलिशब्दस्य लोपे यस्येति चेत्याकारलोपे च कृते तुल्यावधिकया भसंज्ञया प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं पदमिति प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वं न स्यादिति वचनम्। सिद्धमच इति। अचो लोपस्येत्यर्थः। तत्र भसंज्ञायां विधीयमानायामकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रतीति भिन्नावधिविषयत्वाद्भपदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाभावः। न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधोत्र न भवति यत्र पदान्तो विधीयते तत्रासौ निषेधः। यथा कौ स्तः कानि सन्तीति। अत्र हि वकारो यकारश्च पदान्तो विधेयः। इह तु पूर्वमेव जश्त्वं प्रवृत्तं न त्विदानीं विधेयम्। सिद्धमिति। उत्तरपदलोपस्य हलजादेशत्वान्नास्ति स्थानिवत्त्वमिति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्येत। मनुष्वदिति। सत्यां पदसंज्ञायां रुत्वं स्याद् न तु षत्वमपदान्तस्येति वचनात्। वृषण्वसुरिति। पदत्वे सति पदान्तस्येति निषेधाण्णत्वं न स्याद् नलोपश्च प्रसज्येत। भत्वे तु सत्यल्लोपोन इत्यकारलोपोत्र न भवति। अङ्गसंज्ञाया अभावात्। अङ्गस्येति च तत्राधिकारात्। उपसंख्यानान्येतानि छन्दोविषयाणीत्याहुः॥१८॥

तसौ मत्वर्थे॥ अर्थग्रहणमिति। स्वादिष्विति वर्तते तत्रैवं सम्बन्धः क्रियते। मतौ यः स्वादिर्वर्तत इति। शब्दे च वृत्त्यसंभवात्तदर्थवृत्तिर्विज्ञास्यते इति प्रश्नः। इहैव स्यादिति। मतौ स्वादाविति सामानाधिकरण्येन मुख्यकल्पनया सम्बन्धे सम्भवत्यर्थग्रहणं न लभ्यत इति भावः। पयस्वानिति। मत्वर्थीयप्रकरणे ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवर्तनाद् विनिना मतुब् न बाध्यते। नहि मतुबिति। उपलक्षणस्यान्योपलक्षणे चरितार्थत्वात् स्वतः कार्यं प्राति निमित्तत्वावगमाभावात्। मतुबपीति। अस्यास्मिन्निति मतुपोर्थः। स च विन्नादीनामिव मतुपोपीति भावः। तद्यथेति। अयमत्रार्थः। यत्र रूपान्तरेणोपलक्षणत्वं रूपान्तरेण च कार्ययोगः प्रतिपाद्यते तत्रोपलक्षणस्याप्युपलक्ष्यरूपसद्भावे सति कार्य-

अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ २० ॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । स सुष्टुभास ऋक्वता गणेन ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥ बहुषु बहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्येवं वृक्षः प्लक्षः । अत्रापि प्राप्नोति । बहवस्तेऽर्थाः मूलं स्कन्धः फलं पलाशमिति । एवं तर्हि एकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः । येष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तेषु बहुषु । केषु च स्वादयो विधीयन्ते । कर्मादिषु । न वै कर्मादयो विभक्त्यर्थाः । के तर्हि । एकत्वादयः । एकत्वादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्वे इति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । नह्यन्तरेण भावप्रत्ययं

योगो भवति । तद्यथा । देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते सति ब्राह्मण्ये देवदत्तस्याप्यानयनं भवति । कार्यनिमित्तरूपान्तराभावे तु न भवत्युपलक्षणस्य कार्ययोगः । यथा देवदत्तशाला भिद्यतामिति १९॥

अयस्मयादीनि ॥ आनन्तर्याद्भसंज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह उभयसंज्ञान्यपीति । ऋक्वतेति । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति । जश्त्वविधानार्थपदसंज्ञाबाधनार्थं भसंज्ञाप्रवर्तनात् तन्निबन्धनकार्याभावः २०॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ केषु बहुष्विति । जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते । जातेः प्रातिपदिकार्थत्वे तस्या एकत्वाद्बहुत्वासम्भवात्तत्सहचरितद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रयणीयम् । ततश्च वृक्षइत्यत्रावयवगतबहुत्वसद्भावात्स्याद्बहुवचनमिति भावः । अत्रोत्तरम् । अर्थेष्विति । अस्याप्ययं भावः । द्रव्यं पदार्थस्तत्राभिधेयगतमेव बहुत्वमाश्रीयते वृक्षशब्दस्य चावयवी वाच्यो न त्ववयवाः । आकृतिपक्षेपि प्रत्यासत्त्या तदाधारद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रीयते न त्ववयवगतम् । दारा इत्यादौ त्ववयवावयव्यभेदविवक्षायां बहुत्वमाकृत्याधारगतमेव बहुवचनवाच्यमित्यदोषः । इतरो ऽगृहीताभिप्राय आह यद्येवमिति । अर्थशब्दो भवता वस्तुपर्यायः प्रयुक्तः । मूलादीनि च बहूनि वस्तूनि मन्यते । एवं तर्हीति । अयमर्थः । नेदं स्वातन्त्र्येण विधायकं किं तर्हि विहितानामनेन नियमः क्रियते । बहुवचनादिभिर्निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिः सुप्तिङोऽत्र प्रत्याय्यन्ते । तेषां च शास्त्रान्तरेण स्थिते विधाने इदमारभ्यमाणं नियमाय भवति । न त्विदमेव विशिष्टार्थानुवादेन सुप्तिङोर्विधायकमित्येतच्छब्दसंज्ञा एता इत्यनेन प्रदर्श्यते । येष्वर्थेष्विति । क्व चित्तु पाठ एवं तर्हि येष्वर्थेष्विति । एकवचनमित्यादि तु भाष्यं नास्त्येव । अयमर्थः । पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः । तथा हि । दधि पश्येत्यादौ विभक्तिश्रवणमन्तरेणापि पञ्चाप्यर्थाः प्रतीयन्ते स्वार्थादयः । विभक्तयस्तु क्व चिद् द्योतकत्वेनोपक्ष्यन्ते । तत्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति संख्यायां कर्मादिषु च सिद्धा एवं स्वादयः । अनेन तु नियम्यन्ते । तत्र कर्मादिशक्त्यैकार्थसमवेतएव बहुत्वे बहुवचनं भवति न त्ववयवगते । न वै कर्मादय इति । अनभिहितइति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्कर्मादीनां नैव विभक्तिवाच्यत्वमिति मन्यते । तेषां हि विभक्त्यर्थत्वे तिङ्कृत्तद्धितसमासैस्तपूर्वोक्तेषु गतार्थत्वाद्द्वितीयादीनां प्रसङ्ग एव नास्ति किमनभिहिताधिकारेण । एकत्वादिष्वपीति । वाक्यैकवाक्यत्वे सति महा-

गुणप्रधानो भवति निर्देशः । इह च इमेके मन्यन्ते तदेके मन्यन्ते इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति । बहुषु बहुवचनमित्येष योगः परः करिष्यते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । इह च बहुरोदनो बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते नह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति । तत्र । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । कथम् । इह कदा चिद् गुणो गुणिविशेषको भवति । तद्यथा । शुक्लः पट इति । कदा चिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावद् गुणो गुणिविशेषको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यं गुणगुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति । तदा द्रव्ये षष्ठी । तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन् विशेषयिष्यामः । किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीन् विशेषयिष्यामः । कथम् । एकस्मिन्नेकवचनम् । कस्यैकस्मिन् । कर्मणः । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोः । बहुषु बहुवचनम् । केषां बहुषु । कर्मणामिति । कथं बहुषु बहुवचनमिति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् । न वैपुल्यवाचिन इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं बहुरोदनो बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति न स दोषो भवति । यदप्युच्यते । इमेके मन्यन्ते तदेके मन्यन्ते इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । एकशब्दोयं बह्वर्थः । अस्त्येव संख्यावाची । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्नयः । एकहलानि । एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे

वाक्यं संपद्यते । कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वं तत्रैकवचनमित्यादि । तर्हीति । बहुत्वे इत्येवामित्यर्थः । एके मन्यन्तइति । प्रातिपदिकार्थएकत्वमप्यस्ति बहुत्वं च । द्व्येकयोरित्यत्र च विशेषानुपादानाद्यावत्कश्चिदेकशब्दार्थः तस्य ग्रहणेन भाव्यम् । तत्र परत्वादेकवचनप्रसङ्गः । इह चेति । इह यदि द्व्येकयोरिति योगात्परोयं योगः क्रियते तदा विशेषाभावाद्वैपुल्यरूपस्यापि बहुत्वस्य ग्रहणे सति परत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । गुणिविशेषक इति । अत एव वचनादनित्यस्तृजकाभ्यां कर्तरीति षष्ठीसमासप्रतिषेधः । शेषषष्ठ्या वा समासः । सामानाधिकरण्यमिति । मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा । तदा नान्तरेणेति । गुणिवाचिनः शुक्लशब्दाद्भावप्रत्यये कृते गुणःप्रतीयते नान्यथेत्यर्थः । द्रव्ये षष्ठीति । षष्ठीग्रहणं व्यतिरेकाविभक्तेरुपलक्षणार्थम् । गुणिनो ह्याधारत्वविवक्षायां सप्तम्यापि भवति यथैवेह कर्मणि या संख्येति । कथमिति । बहुत्वस्यैकत्वाद्बहुत्वेति भाव्यमिति प्रश्नः । एतदेवेति । आश्रयगतं बहुत्वं बहुत्वे गुणे आरोप्य निर्देशः कृतः । तस्यैतत्प्रयोजनं भिन्नवस्त्वाधारस्य बहुत्वस्य संख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्यात् । एकाश्रयवर्तिनो वैपुल्यरूपस्य मा भूदिति । एकशब्दोयामिति । द्व्येकयोरित्यत्र संख्यापदेन द्विशब्देन साहच-

वर्तते । तद्यथा । सधमाधो द्युम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्यो ऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । सुप्तिङामविशेषेण विधानाद् दृष्टविप्रयोगाच्च नियमार्थं वचनम् ॥ सुपो ऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते । तिङो ऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते । तत्रैतत्स्यादाद्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यते इति । दृष्टविप्रयोगाच्च । दृश्यते खल्वपि विप्रयोगः । तद्यथा । अक्षीणि मे दर्शनीयानि पादा मे सुकुमारा इति । सुप्तिङोरविशेषविधानाद् दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः प्राप्नोति । इष्यते चाव्यतिकरः स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अथैतस्मिन्नियमार्थे सति किं पुनरयं प्रत्ययनियम एकस्मिन्नेवैकवचनं द्वयोरेव द्विवचनं बहुष्वेव बहुवचनमिति । आहोस्विदर्थनियमः । एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेवेति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुबन्तत्वात् ॥ यत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । उच्चैः नीचैरिति । किं कारणम् । असुबन्तत्वात् । अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्त्वर्थनियमः । अथ वा पुनरस्तु प्रत्ययनियमः । ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुबन्तत्वादिति । नैष दोषः । सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् । सुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च । तथा तिङाम् । प्रसिद्धो नियमस्तत्र । प्रसिद्धस्तत्र नियमः । नियमः । प्रकृतेषु वा अथ

यदेकशब्दस्यास्ति संख्यावाचिनो ग्रहणम् । द्वित्वैकत्वयोश्च द्व्येकशब्दौ वर्तेत इति द्व्येकयोरिति द्विवचनेन निर्देशः । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । प्रसिद्ध्या च संख्ययार्थत्वमेकादीनामष्टादशान्तानामुच्यते । किमर्थमिति । लौकिकादेव प्रयोगाद्बहुत्वादिषु बहुवचनादीनां व्यवस्था भविष्यतीति प्रश्नः । सुप्तिङामिति । सुप्तिङ्विधानवाक्ये संख्याविशेषानिर्देशाद् विशेषानुपादानेन तेषां विधानमित्यर्थः । यद्यपीति । शास्त्रे ऽनुपात्तोऽप्यर्थः । प्रयोगादेव व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः । सुपस्तावत् स्वार्थे विधीयमानः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्मादिलक्षणः पञ्चकः प्रातिपदिकार्थ इति दर्शने संख्यायां सिद्धाः । संख्याविशेषावगतिस्तु लोकात्सिद्धा । तिङोपि कर्तृकर्मणोर्विधीयमानाः संख्यायुक्तयोरेव तयोर्वाचका भविष्यन्ति स्वभावतः । संख्याविशेषः प्रयोगदर्शनादवगम्यते इति भावः । अक्षीणीति । द्वित्वेपि लोके बहुवचनं दृश्यतइत्यर्थः । विरुद्धः प्रयोगो विप्रयोगः । तत्र प्रत्ययनियम इति । प्रत्यया विशिष्टायां संख्यायां नियता इति निःसंख्येभ्यो ऽव्ययेभ्यस्तेषामनुत्पादात्पदत्वाभावात्तन्निबन्धनरुत्वाद्यभावप्रसङ्गः । अर्थनियम इति । अर्थनियताइति तेषु वचनान्तराभावः । प्रत्ययास्त्वनियतत्वादव्ययेभ्योपि सिद्ध्यन्तीत्यर्थः । सुपामिति । कर्मणि द्वितीयेत्यादेः प्रकरणस्य बहुषु बहुवचनमित्यादेश्च स्वादिसूत्रेण सहैकवाक्यता । तिङर्थे त्विह तस्माद्भेदेन सूत्रद्वयमुपात्तम् । तत्रैकस्मिन् कर्मणीत्येवं गुणगुणिनोः सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे

वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति । अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय इति । यदयमव्ययादाप्सुप इत्यव्ययाल्लुकं शास्ति ॥ इति श्रीव्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कारके ॥ २३ किमिदं कारके इति । संज्ञानिर्देशः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे ये च एते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्देशाः क्रियन्ते । या वा एताः कृत्रिमाष्टिघुभसंज्ञाः । न चायं लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दः न खल्वपि कृत्रिमा संज्ञा अन्यत्राविधानात् । संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । कारकइति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो निर्देशः * । कारकइति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोपि निर्देशः कर्तव्यः । साधकं निर्वर्तकं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । इतरया ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीति अकारकस्य * । इतरथा ह्यनिष्टं

सति संख्याकर्मादयश्च सुपामर्था भवन्ति । प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः । नियमः प्रकृतेषु चेति । तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः क्रियतइत्यव्ययेभ्यः स्वादीनामव्यावृत्तिः । अथ वेति । भवतु प्रत्ययानां सामान्येन नियमस्तथापि ज्ञापकादव्ययेभ्यः स्वादिसिद्धिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कारके ॥ किमिदमिति । सप्तमीनिर्देशाच्च तावत्संज्ञात्वेनाधिकारः । संज्ञाया भाव्यमानत्वात् प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात् । अथ विशेषणत्वेनाधिकारस्तदा कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादावपादानादिसंज्ञाविकलस्यापि कारकस्य ग्रहणं प्राप्नोति । षड्विधस्यैव चेष्यते । तद्व्यतिरिक्तं च कारकमस्ति यथा नटस्य शृणोतीति प्रश्नः । संज्ञानिर्देश इति । सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः । किं वक्तव्यमिति । सप्तमीनिर्देशादयुक्तः संज्ञापक्ष इति भावः । नहीति । सुब्व्यत्यय उक्तः । न चायमिति । शास्त्रे लोके च प्रसिद्ध्यभावाद्भूतविभक्त्यनुपपत्त्या भाव्यमानविभक्तेः प्रथमायाःस्थाने सप्तमी कृतेति भावः । संज्ञिनो निर्देश इति । यद्यपि वक्ष्यमाणा ध्रुवादयः संज्ञिनो लभ्यन्ते तथापि विशिष्टसंज्ञी निर्देष्टव्यः । यत् क्रियायाः साधकं ध्रुवादि तत्कारकसंज्ञमपादानसंज्ञं च भवतीति । ननु संज्ञापक्षे कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः समावेशो न प्राप्नोति । एकसंज्ञाधिकारात् । नैष दोषः । ध्रुवमपायइति योगविभागेन कारकसंज्ञा क्रियते । ततोपादानमिति । अत्र कारकग्रहणमनुवर्तते ध्रुवमपायइति च तेन कारकं सदपादानसंज्ञमित्येवं समावेशः सिद्ध्यतीति । अन्तरेणाप्यनुवृत्तिं वचनसामर्थ्यात्पर्याये सिद्धेः समावेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । एवं संप्रदानादिसंज्ञास्वपि समावेशो व्याख्येयः । समावेशस्य च प्रयोजनं स्तम्बेरम इत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमी कारक-

प्रसज्येत । अकारस्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क्व । ग्रामस्य समीपादागच्छतीति । नैष दोषः । नात्र ग्रामो ऽपाययुक्तः । किं तर्हि समीपम् । यदा च ग्रामोपाययुक्तो भवति । भवति तदा ऽपादानसंज्ञा । तद्यथा । ग्रामादागच्छतीति। कर्मसंज्ञाप्रसङ्गो ऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । नैष दोषः । अयमकथितशब्दो ऽस्त्येवासंकीर्तिते वर्तते । तद्यथा । कश्चित्कं चित्सञ्चक्ष्याह । असावत्रा ऽकथितः । असंकीर्तित इति गम्यते । अस्त्यप्राधान्ये वर्तते । तद्यथा। अकथितो ऽसौ ग्रामे अकथितो ऽसौ नगरे इत्युच्यते यो यत्राप्रधानो भवति। तद्यदा अप्राधान्ये ऽकथितशब्दो वर्तते तदैष दोषः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पतीति * । अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति । क्व । वृक्षस्य पर्णं पतति कुडयस्य पिण्डः पततीति । न वा ऽपायस्याविवक्षितत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अपायस्याविवक्षितत्वात् । नात्रापायो विवक्षितः किं तर्हि सम्बन्धः । यदा चापायो विवक्षितो भवति भवति तदा ऽपादानसंज्ञा । तद्यथा । वृक्षात्पर्णं पततीति । सम्बन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति । अयं तर्हि दोषः । कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । नैष दोषः । कारक इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प-

---

त्वात्कृदन्तस्योत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः । ग्रामस्य समीपादिति । यथा यो वृक्षशाखायाः पतति वृक्षादप्यसौ पतति । एवं यो ग्रामसमीपादागच्छति । ग्रामादप्यसावागच्छति। ततश्चापाये ग्रामस्य ध्रुवता भवति । आगमने तु निवर्तकभावः । समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात् । नात्र ग्राम इति । समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्यापाययोगो नास्ति। स हि संश्लेषपूर्वकः । संश्लेषश्च सन्नसन्वा बुद्ध्या कल्प्यते स च समीपस्यैव विवक्षितो न ग्रामस्येत्यर्थः । ग्रामात्समीपादिति चोक्ते वस्त्वन्तरापेक्षं ग्रामस्यैव सामीप्यं प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षगम्यस्य सामीप्यम् । सञ्चक्ष्येति । वर्जयित्वेत्यर्थः । वर्जने प्रतिषेध इति ख्याञादेशाभावः । वर्जनं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु ब्राह्मणस्य पुत्रं प्रति विशेषणत्वेनोपात्तस्य । तद्यदेति । अप्राधान्यस्य प्रसङ्गानिरपेक्षत्वाद् ब्राह्मणे ऽपि पुत्रवद्भावात् । पन्था हीप्सिततमत्वात्प्रधानं न पुत्रो नापि ब्राह्मणः । वृक्षस्य पर्णमिति । ग्रामस्य समीपादित्यत्रापाययुक्तार्थान्तरसद्भावान्नास्ति ग्रामस्यापाययोगः । इह त्वर्थान्तरस्यानिर्देशाद् वृक्षस्यैवापाययुक्तत्वमिति भावः । न वापायस्येति । पर्णविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात् । तथा हि । वृक्षमजहत्यपि पर्णे शाखास्थे भूमिं स्पृशति वृक्षस्य पर्णं पततीति प्रयोगो भवति। सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा गतिविशेषत्वादपायस्य । न ज्ञायत इति । शब्देनासमर्पणात्सम्बन्धिविशेषस्येति भावः । प्रत्यासत्त्या तु वृक्ष एव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते।

योजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत करोतीति कारकमिति । अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः * । अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते करणं कारकमधिकरणं कारकमिति । सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावः * । सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । कुतः । प्रतिकारकं क्रियाभेदात् । पचादीनां हि प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति । कारकं कारकं प्रति प्रतिकारकम् । कोसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम् । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणाक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः * । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुः पाकः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् । द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया चाधिकरणस्य पाकः * । द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एषो ऽधिकरणस्य पाकः । एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम् । एधाः पक्ष्यन्त्याविक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियाकरणस्य पाकः * । एधाः पक्ष्यन्त्याविक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष करणस्य पाकः । एतत्करणस्य कर्तृत्वम् । उद्यमननिपातनानि कर्तुश्छिदिक्रिया * । उद्यमननिपातनानि कुर्वन्नेव देवदत्तश्छिनत्तीत्युच्यते । तत्र तदा छिदिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुश्छेदः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् । यत्तत्र तृणेन तत्परशोश्छेदनम् * । यत्तत्समाने उद्यमने निपतने च परशुना छिद्यते न तृणेन तत्परशोश्छेदनम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । इतरथा ह्यसितृणयोश्छेदने ऽविशेषः स्यात् । यो हि मन्यते

कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । अप्रधानवाच्यकथितशब्दाश्रयणइति भावः । अन्वर्थसंज्ञेति । महत्याः संज्ञायाः करणादनुमीयते नूनं विशिष्टा ध्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः । यद्विशेषदर्शनात्तदनुरूपा तेषां संज्ञा क्रियते । करोतीति कारकमिति । साध्यत्वेन क्रियैव शब्दात्प्रतीयते इति क्रियाया निर्वर्तकस्य कारकसंज्ञा ऽपादानादिसंज्ञा च प्रवर्तते । अन्वर्थमिति चेदिति । करोतीति कारकमिति यद्याश्रीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञापि प्राप्नोति न तु करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम् । कर्तृशब्द इति । कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात्तदनुष्ठानद्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात्कर्तृसन्निधावपि स्वव्यापारस्यानिवर्तनात्पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः । सम्भवनाक्रियामिति । ग्रहणक्रियामित्यर्थः । धारणाक्रियामिति । स्थिरत्वादाक्रियासमाप्तेस्तण्डुलानां धारणमित्यर्थः । एधा पक्ष्यन्तीति । भविष्यन्निर्देशः कर्तृगतसम्भावनापेक्षः । कर्त्रा हि सम्भावितक्रियाः नियुज्यन्ते । नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते न तु प्रागेव । न त्वत्र भविष्यन्निर्देशस्तन्त्रम् । अनेकार्थत्वाद्धातूनां

उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति च्छिनत्तीति असितृणयोश्छेदने न तस्य विशेषः स्याद् यदसिना छिद्यते तृणेनापि तच्छिद्येत । अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः * । अपादानादीनां तु कर्तृत्वस्या ऽप्रसिद्धिः । यथा हि भवता करणादीनां कर्तृत्वं निदर्शितं न तथा ऽपादानादीनां निदर्श्यते । न वा स्वतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । स्वतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च विवक्षितम्। तयोः पर्यायेण वचनम् । तयोः स्वातन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति । तद्यथा । बलाहकाद्विद्योतते विद्युत् । बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योततइति। किं तर्ह्युच्यते ऽपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति । एवं तर्हि न ब्रूमो ऽपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति। पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितमपदानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय । किं तर्हि संज्ञाया अप्रसिद्धिः । यावता सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च । तत्र परत्वात्कर्तृसंज्ञैव प्राप्नोति । अत्रापि न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा इत्येव । यथा पुनरिदं भवता स्थाल्याः कर्तृत्वं निदर्शितं संभवनक्रियां च धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति । क्वेदानीं परतन्त्रा स्यात् । यत्तत्प्रक्षालनं परिवर्तनं वा । न वा एवमर्थं स्थाल्युपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च करिष्यामीति । किं तर्हि सम्भवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति तत्र चासौ स्वतन्त्रा । एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रा । कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा । ननु च भोः कर्तृस्थेपि यत्ने कथ्य-

---

तादर्थ्याद्वा तद्रूपासङ्गात्करणादिव्यापारे पचेर्वृत्तिर्द्रष्टव्या । यत्तन्न तृणेनेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य विशिष्टव्यापारावेशनिदर्शनाय दर्शयति न तथेति । नह्यपादाने ग्रामे ग्राम आगच्छतीति प्रयोगोस्ति । बलाहकादिति । सरव्याङ्गे विद्योतने द्युदिर्वर्तते पृथग्भावश्च विवक्षित इत्यपादानत्वम् । बलाहक इति । स्थित्यङ्गे द्योतने ऽत्र द्युतिर्वर्तते । बलाहके स्थित्वा ज्योतीरूपा विद्युद् विद्योततइत्यर्थः । बलाहक इति । विद्युतो बलाहकस्य चाभेदविवक्षायामयं प्रयोगः । पर्याप्तमिति । स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात् । ग्राममागच्छतीत्यर्थान्तरावगमादपादानव्यापारानवसायात्प्रयोगाभावः । एवं ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभावः । शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चापादानसम्प्रदानव्यापारे धातुर्न वर्तते । वस्तुतस्त्वपादानस्यावधिभावेनावस्थानं व्यापारोस्ति सम्प्रदानस्याप्यनुमननादिलक्षणः प्रतीयमानोपि व्यापारः कारकव्यपदेशनिबन्धनम् । यथा प्रविश पिण्डीमिति । परत्वादिति । अपादानादीनामवकाशा यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति । कर्तृसंज्ञाया अवकाशो देवदत्तः पचतीति । ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य सद्भावान्नास्ति कर्तृसंज्ञावियुक्तो ऽपादानादिसंज्ञानामन्यत्रावकाशः । सत्यमेतत् । पूर्वपक्षस्त्वयं तत्र च न्यायाभासेनैव भाव्यम् । अन्यथा

मेन स्थाली संभवनक्रियां धारणाक्रियां च करोति तत्रासौ स्वतन्त्रा । क्वेदानीं परतन्त्रा स्यात् । एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा व्यवाये स्वतन्त्रा । तद्यथा । अमात्यानां राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यं व्यवाये स्वातन्त्र्यम् । किं पुनः प्रधानम् । कर्ता । कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति । यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति । ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्या अनेनार्थः अधिकरणं कारकमिति । नहि कारकमित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम् । उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवतः । कथम् । एकद्रव्यसमवायित्वात् । तद्यथा । गार्ग्यो देवदत्त इति । नहि गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात् । एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते तस्या निर्वर्तकं कारकम् । अथ वा यावद् ब्रूयात्क्रियायामिति तावत्कारके इति । एवं च कृत्वा

पूर्वपक्ष एव न स्यात् । अत्रापीति । उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृसंज्ञा । यथा स्थाली पचतीति । उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु न्यग्भावात्सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुङ्क्ते । यथा राजसन्निधौ तदनुपयोगि स्वकार्यममात्या नारभन्ते । न वा एवमर्थमिति । प्रक्षालनाद्यभावेऽपि पाकनिष्पादात्तेषां तत्रानङ्गत्वात् । किं पुनः प्रधानमिति । सामग्रीतः क्रियोत्पादात्सर्वेषां तत्र सामान्यात्र कस्य चित्प्राधान्यमिति भावः । कर्ता प्रवर्तयितेति । तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्करणादीनां तस्य च प्रागन्यतः शक्तिलाभात्प्रतिनिध्यदर्शनात्करणाद्यभावेऽप्यास्ते शेत इत्यादौ केवलस्य कर्तुर्दर्शनात्कर्तृरहितानां करणादीनामदर्शनात्प्राधान्यं कर्तुरित्यर्थः । उभौ चान्योन्यविशेषकाविति । ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वे न प्रकल्पेते इत्यर्थः । एवं तर्हीति । सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन साधारणी क्रिया ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम् । अवान्तरव्यापारविवक्षायां तु करणादिरूपत्वम् । यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्वे भेदविवक्षायां त्वयमस्यामियमस्माज्जनयतीत्यधिकरणत्वमपादानत्वं च व्यवतिष्ठते । कर्तृसंज्ञा तु करणत्वाद्यवस्थायां न भवति । स्वतन्त्रः कर्तेत्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था तेन स्वतः स्वातन्त्र्यमेव यस्य कर्तृसंज्ञा तस्य न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य । कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपि स्वातन्त्र्यमाश्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते । यत्र च शक्तीनां निमित्तनिमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा धनुषा विध्यतीति विनापायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाभावात् संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा । असिश्छिनत्तीति सत्येव साधकतमत्वे स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा । तदा तु तैक्ष्ण्यादीनां करणत्वम् । तैक्ष्ण्यादीनां तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वम् । तैक्ष्ण्यमेव हि विवक्षावशाद्द्वेधावतिष्ठते । कर्तृत्वेन करणत्वेन च वस्तुस्थित्या त्वेक एवार्थात्मेति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते । क्व वेति । क्रियात्र सूत्रे कारकशब्देनोच्यते । सा हि कर्त्रादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि करोति । विषयत्वेन चायमधिकारः क्रियायां विषये यद्ध्रुवमित्यादि वस्तु संपद्यते ।

निर्देश उपपन्नो भवति कारके इति। इतरथा हि कारकेष्विति ब्रूयात्। कारके।

ध्रुवमपाये ऽपादानम् ॥ २४ ॥ ध्रुवग्रहणं किमर्थम्। ग्रामादागच्छति शकटेन। नैतदस्ति। करणसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। इदं तर्हि ग्रामादागच्छन् कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति। अत्राप्यधिकरणसंज्ञा बाधिका भविष्यति। इदं तर्हि वृक्षस्य पर्णं पतति कुड्यस्य पिण्डः पततीति। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् * । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। जुगुप्सा। अधर्माज्जुगुप्सते। अधर्माद्बीभत्सते। विराम। धर्माद्विरमति। धर्मान्निवर्तते। प्रमाद। धर्मात्प्रमाद्यति। धर्मान्मुह्यति। इदं चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह तावदधर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्बीभत्सते इति। य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखो ऽधर्मो नानेन कृत्यमस्तीति। स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते। तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम्। इह धर्माद्विर-

---

एवं च कृत्वेति। निर्द्धारणसप्तम्यां हि कारकेष्विति वाच्यम्। निर्द्धारणस्यानेकाश्रयत्वात्। कारकाद्दत्ताश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् ॥२३॥

ध्रुवमपाये॥ ध्रुवग्रहणमिति। अध्रुवस्य परत्वात्संज्ञान्तरं प्रवर्तिष्यते इति प्रश्नः। शकटेनेति। अपाये शकटस्यापि साधनत्वादपादानसंज्ञा प्राप्नोति। करणसंज्ञेति। यथा धनुषा विध्यतीति क्रियमाणेपि ध्रुवग्रहणे परत्वात्करणसंज्ञा भवति एवमक्रियमाणेपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः। इदं तर्हीति। ननु कंसपात्री साधनमेवागमने न भवति भुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवा च तत्र परत्वादधिकरणसंज्ञेति कडारसूत्र उक्तम्। एवं तर्हि वस्तुस्थित्यात्रागमनं प्रधानं तदङ्गं तु भोजनम्। शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते। तदुक्तं हरिणा। चङ्क्रम्यमाणोधीष्वात्र जपश्चङ्क्रमणं कुरु। तादर्थ्यस्याविशेषेपि शब्दाद्भेदः प्रतीयत इति॥ तत्र कंसपात्री भुजेः साधनत्वात्तद्द्वारेणागमनस्यापि भवत्येव साधनम्। अत्रापीति। शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते इति तत्प्रयुक्तयैव संज्ञया भाव्यम्। यथा भोक्तुं ग्राममभिनिर्विशतइति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भवति न तु भुज्यपेक्षया ऽधिकरणसंज्ञा। वृक्षस्येति। अस्त्यत्रापाय इति भावः। नन्वत्र कारकत्वाभावात्संज्ञा न भविष्यति अपायाभावाच्च। सत्येव ह्यवधावपायो भवतीति पूर्वसूत्रे उक्तत्वात्। तत्र केचिदाहुः। सुज्ञानत्वात्पूर्वसूत्रे उक्तत्वाच्च भाष्यकारेणायमर्थो नोक्तः। अन्ये त्वाहुः। सतीह ध्रुवग्रहणे विशिष्टोपायो लभ्यते असति तु तस्मिन् पातमात्रस्य लोके ऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात्कारकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम्। जुगुप्सेति। संश्लेषपूर्वको विश्लेषोपायः स चात्र नास्ति। बुद्धिकल्पितस्तु गौण इति भावः। कारकशेषत्वाच्च षष्ठी प्राप्नोति। यथा नटस्य शृणोतीति। सांकाश्यकेभ्य इति पञ्चमी विभक्ते इत्यनपेक्ष्य वचनम्। अत्र यतश्च निर्द्धारणमिति षष्ठीसप्तम्यौ प्राप्नुतः। न वक्तव्यमिति। साधकतमं करणमिति तमग्रहणेन स्वरितेनाधिकार इत्यधिकः कारोधिकारइत्यस्यार्थस्याश्रयणेन च

माति धर्मान्निवर्तते इति। धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति। इह य एष मनुष्यः संभिन्नबुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किं चिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम्। इह च सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्तैः साम्यं गतवान् भवति स एतत्प्रयुङ्क्ते। गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽध्रुवत्वात् *। गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते। रथात्प्रवीतात्पतितः अश्वात्त्रस्तात्पतितः। सार्थाद्गच्छतो हीन इति। किं कारणम्। अध्रुवत्वात्। न वा ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्। नात्राध्रौव्यं विवक्षितम्। किं तर्हि। ध्रौव्यम्। इह तावदश्वात्त्रस्तात्पतित इति यत्तदश्वेऽश्वत्वमाशुगामित्वं तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितम्। रथात्प्रवीतात्पतित इति यद्रथे रथत्वं रमन्तेऽस्मिन् रथ इति तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितम्। सार्थाद्गच्छतो हीन

बुद्धिव्यवस्थितापायाश्रयाऽपादानसंज्ञा प्रवर्तते। अधर्माज्जुगुप्सत इति। जुगुप्सादयो निवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौ वर्तन्ते। संभिन्नबुद्धिरिति। धर्माधर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिक इत्यर्थः। यस्तैरिति। तैः सांकाश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वाद्यः साम्यमवगतवान्स प्रकर्षाश्रयेण पुनः पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः। त्रिविधं चेदमपादानम्। निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियं चेति। तत्र निर्दिष्टविषयम्। यत्र धातुनाऽपायलक्षणो विषयो निर्दिष्टः यथा ग्रामादागच्छतीति। उपात्तविषयम्। यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह यथा बलाहकाद्विद्योतत इति। निःसरणाङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्तते। यथा कुसूलात्पचतीत्यादौ अपादानाङ्गे पाके पचिर्वर्तते। अपेक्षितक्रियम्। यत्र क्रियावाचि पदं न श्रूयते केवलं क्रिया प्रतीयते। यथा सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति। गतियुक्तेष्विति। अचलं ध्रुवमेकरूपं चेति परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते। अश्वात्त्रस्तादिति। त्रासपूर्वके परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद्धातूनां त्रसिर्वर्तते त्रस्तश्चाश्वः पातस्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य त्रस्तत्वेन संबन्ध पश्चात्पतित इत्यनेनेति ध्रुवताश्वस्य नास्ति। न वेति। अयमर्थः। ध्रुवमेकरूपमुच्यते। तच्च ध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयते न त्वनवच्छिन्नम्। ततोऽपाये यदनाविष्टं तदपाये ध्रुवमुच्यते। देवदत्तकर्तृके च पाते त्रस्तस्याप्यश्वस्यापायानावेशाद् ध्रुवत्वम्। देवदत्तस्यैवापायावेशादध्रुवत्वम्। अथ वाश्वस्य त्रस्तत्वाद्यदध्रौव्यं तत्प्रथममविवक्षितमित्यर्थः। तथा हि। कारकस्य पूर्वं क्रियया समन्वयः। स च श्रुतिप्रापित उच्यते। पश्चाद्विशेषणेन वाक्यीयः संबन्धस्ततश्चाश्वात्पतित इति संबन्धेनास्त्यश्वस्याध्रुवत्वम्। पश्चात्त्रस्तत्वेन संबन्धे सत्यप्यध्रौव्येऽन्तरङ्गा संज्ञा न निवर्तते। विशेषणस्यासत्यप्यपादनत्वे सामायिकी विभक्तिः सा च विशेष्यानुरोधेन प्रवर्तते न त्वनियमेन। अथवा त्रस्तस्याप्यपादानत्वं सत्यपि त्रासापेक्षेऽध्रुवत्वे पातं प्रति ध्रुवत्वात्। यथोक्तं प्राक्। आशुगामित्वमिति। अयमर्थः। व्युत्पत्तिमात्रमाशुगामित्वमिति तदपेक्षयाऽध्रौव्यं नाशङ्कनीयम्। जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति नास्त्यत्राध्रौव्यम्। आशुगामित्वशब्देनैकार्थसमवायात्साहचर्या-

इति यत्तत्सार्थे सार्थत्वं सहार्थीभावः तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितम् । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । ये त्वेते ऽसन्तं गतियुक्तास्तत्र कथम् । धावतः पतितस्त्वरमाणात्पतित इति । अत्रापि न वा ऽध्रौव्यस्याविवक्षितत्वादित्येव । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिका एडका । अनुदरा कन्येति असतश्च विवक्षा भवति । समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेति चौरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायतइति । इह तावद् वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेतीति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति यदि मां वृकाः पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपायेपादानमित्येव सिद्धम् । इह चौरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायतइति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति स पश्यति यदीमं चोराः पश्यन्ति ध्रुवमस्य वधबन्धनादिपरिक्लेशा इति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपायेपादानमित्येव सिद्धम् । भीत्रार्थानाम् ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥ अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथमध्ययनात्पराजयते इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखमध्ययनं

दश्वत्वमेवोच्यते । यद्यपीति । यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं तत्रैतद्वक्तुं युज्यते । यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया तत्र कथं नाध्रौव्यमिति प्रश्नः । अत्रापीति । सरणक्रियोपलक्षितं द्रव्यमात्रमपादानत्वेन विवक्षितम् । तच्च देवदत्तकर्तृके पाते पूर्वोक्तन्यायाद् ध्रुवमेवेत्यर्थः । कथं पुनरिति । शब्दोपात्तमपि सरणं द्रव्योपलक्षणार्थत्वादध्रौव्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः । अलोमिकेति । अल्पत्वाल्लोम्नां यत्कार्याकरणादेवमुच्यते । असतश्चेति । निदर्शनार्थमिदमुच्यते । यथाऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां पानीयबाहुल्यात्समुद्रत्वं विवक्षितं समुद्रस्य वा सुतरत्वात्कुण्डिकात्वम् । विन्ध्यो वर्धितकमिति । पूर्ववदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयम् । मेषो मेषादपसर्पतीत्यत्रैकस्य कर्तृत्वविवक्षापरस्यापादानत्वविवक्षा । यदा तु मेषावपसरत इति प्रयोगस्तदा ऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम् ॥२४॥

भीत्रार्थानाम् ॥ कथमिति । भयमाकुलीभावः त्राणमनर्थप्रतिघात इति तत्र च नास्ति मुख्यो ऽपाय इति प्रश्नः । प्रेक्षापूर्वकारीति । बुद्धिव्यवस्थापितोऽत्रापायोऽस्तीति भावः । तत्र निवृत्त्यङ्गे भये बिभेत्यादयो वर्तन्तइत्युपात्तविषयमेतदपादानम् । चोरेभ्यस्त्रायतइत्यनर्थपरिहाराय निवर्तयतीत्यर्थः । चोरमध्यगतस्यापि त्राणे चोरसंपर्कफलस्य वधबन्धनापहरणादेर्विवर्तनात्तेभ्यो निवर्तयतीत्युच्यते । वारणार्थानामीप्सित इत्यनेनात्रापादानसंज्ञा न प्राप्नोति चोराणामनीप्सितत्वात् । सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् ॥२५॥

दुर्धरं च गुरवश्च दुरुपचारा इति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥ किमुदाहरणम् । माषेभ्यो गा वारयति । भवेद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः । यस्य तु खलु गावो न माषाः कथं तस्य माषा ईप्सिताः स्युः । तस्यापि माषा एवेप्सिताः आतश्चेप्सिताः यदेभ्यो गा वारयति । इह कूपादन्धं वारयतीति कूपे ऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति । नहि तस्य कूप ईप्सितः । कस्तर्हि । अन्धः । तस्यापि कूप एवेप्सितः पश्यत्ययमन्धः कूपं मा प्रापदिति । अथ वा यथैवास्यान्यत्रापश्यत ईप्सा एवं कूपे ऽपि । इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवके ऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति । अग्नावपि तर्हि बाधिका स्यात् । तस्माद्वक्तव्यं कर्मणो यदीप्सितमिति । ईप्सितेप्सितमिति वा । वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात् * । वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्येव सिद्धम् । अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं माषेभ्यो

पराजे । पराजिः क्व चिदभिभवे वर्तते यथा शत्रून् पराजयते इति इह त्वसोढग्रहणान्न्यूनीभाववृत्तिर्गृह्यते । अध्ययनात्पराजयते ह्रसति । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । अत्र चार्थे ऽकर्मकत्वात्षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । पूर्वपदस्यापि प्रत्याख्यानं निवृत्त्यङ्गे पराजये पराजेर्वर्तनात् ॥ २६ ॥

वारणार्थानाम् ॥ किमुदाहरणमिति । अव्याप्तिं मन्यमानस्य प्रश्नः । भवेद्यस्येति । यस्यात्मीया माषास्तस्य न ईप्सिता इत्यर्थः । अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दं मन्यते । यस्य त्विति । यस्यात्मीया गावः परकीयास्तु माषास्तस्य न तईप्सिताः । तस्यापीति । ईप्सितशब्दः क्रियाशब्द आश्रीयते न तु रूढिशब्दः । तत्र वारणक्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति मानशन्नेते इत्येनेभ्योऽसौ गा वारयति । माषा एवेति । एवकारो भिन्नक्रमः । ईप्सिता एवेत्यर्थः । कूपादिति । अन्धसंबन्धे कूपस्य न विनाशो नापि राजभयमिति प्रश्नः । कस्तर्ह्यन्ध इति । तं प्रत्यनुकम्पाया सद्भावात्तस्येप्सितत्वं मन्यते । तस्यापीति । वारणक्रिययाप्तुमिष्ट इत्यर्थः । अथ वेति । ईप्सितइत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रस्याक्षेपान्निवार्यमाणस्यान्धस्य गमनादिक्रियया कूप आप्तुमिष्टो भवतीति प्रवर्ततेपादानसंज्ञा । अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेप्सा । तदाह अन्यत्रापश्यत इति अन्धस्येत्यर्थः । स ह्यपश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न क्व चित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । इदानीमतिप्रसङ्गमुद्भावयति । इहाग्नेरिति । कर्मसंज्ञात्रेति । परत्वादिति भावः । कर्मसंज्ञाया अवकाशो वारणार्थेभ्यो ऽन्ये धातवः । अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् । ईप्सिततमस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात्कर्मसंज्ञा । अग्नावपीति । कारकाधिकारे प्रकर्षो न विवक्ष्यते इत्यतन्त्रं तमनिर्देशं मन्यते । कर्मणो यदीप्सितमिति । तत्र कर्मसंज्ञा निमित्तमेवापादानसंज्ञाया इति माणवके प्रवर्तते । ततस्तस्येप्सितस्याग्नेरपादानसंज्ञेत्यर्थः । ईप्सितेप्सितमिति । वारयितुर्यदीप्सितं कर्म तस्य यदी-

गा वारयतीति । पश्यत्ययं यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवः सस्यविनाशः सस्यविनाशे ऽधर्मश्चैव राजभयं च । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥ अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथमुपाध्यायादन्तर्धत्त इति । पश्यत्ययं यदि मामुपाध्यायः पश्यति ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वेति स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥ उपयोगइति किमर्थम् । नटस्य शृणोति । ग्रन्थिकस्य शृणोति । उपयोगइत्यप्युच्यमाने ऽत्र प्राप्नोति । एषोपि ह्युपयोगः । आतश्चोपयोगः । यदारम्भका रङ्गं गच्छन्ति नटस्य श्रोष्यामः ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम इति । एवं तर्ह्युपयोगइत्युच्यते सर्वश्चोपयोगः । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो य उपयोग इति । कश्च साधीयः यो ग्रन्थार्थयोः । अथ वा उपयोगः को भवितुमर्हति यो नियमपूर्वकः । तद्यथा । उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते यएते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति । किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम् । कश्चात्र विशेषः । आख्यतानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः * । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यकारकम् । अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम् * । यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् । अस्तु तर्हि कारकम् । ननु चोक्तमाख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । परिगणनं तत्र क्रियते । दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामिति । अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथमुपाध्यायादधीतइति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति किं नासन्तायापक्रामति । सन्ततत्वात् । अथ वा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति ॥

प्सितमित्यर्थः । शेषषष्ठ्या चात्र समासः । अन्यथा क्तेन च पूजायामिति निषेधः स्यात् कर्तुरिति प्रकर्षप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात्कर्मसंज्ञायां प्रकर्षो विवक्ष्यतएव । तत्र द्वयोः संज्ञयोः सावकाशयोः । परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा । अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । अन्तर्धत्ते इति । तिरोभवतीत्यर्थः ॥२७॥

आख्यातोपयोगे ॥ उपयोगो व्यापारः स चाविशिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति उपयोगइति । किमर्थमिति । आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्गं सामाजिकस्थानम् । आरम्भका यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः । प्रकर्षगतिरिति । व्यापारमात्रेलब्धे उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद् ग्रहणं स उपयोगः । अथ वेति । उपयोगशब्दस्यैवायमर्थो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । किं पुनरिति । उभयथा संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । यद्यपक्रामतीति । यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्वृक्षे तद्भवति एवं शब्देपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । संततत्वादिति । शब्दस्य व्यञ्जका ध्व-

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं गोमयाद् वृश्चिको जायते । गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्तइति । अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्रामन्ति किं नासन्तायापक्रामन्ति । सन्ततत्वात् । अथ वान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥ अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । अपक्रामन्ति तास्तस्मादापः यद्यपक्रामन्ति किं नासन्तायापक्रामन्ति । सन्ततत्वात् । अथ वान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ ३२ ॥ कर्मग्रहणं किमर्थम् । यमभिप्रैति स सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने कर्मण एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कर्म निमित्तत्वेनाश्रीयते । अथ

नय उपाध्यायेनोत्पाद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूपं जातिस्फोटरूपं वा शब्दमभिव्यञ्जन्तीत्यर्थः। अथ वेति । यथा ज्वालारूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानं संततं तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि संततान्युच्यन्ते । ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा चोक्तम् । वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते । कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थित इति ॥२९॥

जनिकर्तुः ॥ अपक्रामन्ति ता इति । लोकप्रसिद्ध्याश्रयेणैतदुच्यते लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छतीत्युच्यते । तर्काश्रयास्तु प्रक्रिया भिद्यन्ते । वैशेषिकदर्शने परमाण्वादिसमवेतं कारणेभ्योऽपृथग्देशं कार्यमुत्पद्यतइति नास्ति कार्यस्यापक्रमः । सांख्यदर्शनेऽप्याविर्भावतिरोभावलक्षणजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमान्नास्त्यपक्रमः । यदीति । यद्यतोपक्रामति तत्पुनस्तत्र न दृश्यते इति प्रसिद्धम् । इह तु तत्रास्ति दर्शनमिति प्रश्नः । संततत्वादिति । अविच्छेदादित्यर्थः । यथा बिलाद्दीर्घभागो भोगी निष्क्रामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यर्थः । अथ वेति । क्षणिकपक्षं द्रव्यान्तरारम्भपक्षं वा परिणामपक्षं वाश्रित्यैतदुक्तमित्याहुः । ननु सतो जन्मायोगादसतश्च कर्तृत्वासंभवात्पक्षान्तराभावाच्च कथमङ्कुरो जायतइति प्रयोगः । नैष दोषः । बुद्धिव्यवस्थापितस्यार्थस्य क्रियायां कारकरूपोपगमात् ॥३०॥

भुवः प्र ॥ सन्ततत्वादिति । सादृश्यनिबन्धनतत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेन तासामुपलम्भादित्यर्थः । अथ वेति । वस्तुतोऽत्र भेद एवापायमिति भावः । ॥३१॥

कर्मणायम् ॥ कर्मग्रहणमिति । उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोरुपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम् । यतो गौर्दानक्रियया करणभूतया ऽभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः । तत्र परत्वाद्गोः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव संप्रदानसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः । कर्मण एवेति । सत्यप्युभयसंभवेऽन्तरङ्गत्वात्कर्मण एव गवादेः [?] स्यादित्यर्थः । नन्वेवं कर्मसंज्ञाऽनवकाशा स्यात् । वचनसामर्थ्यात्तर्हि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गबहिरङ्गव्यवहारः । ननु पर्याये सति गत्यर्थकर्मणि

यंसग्रहणं किमर्थम् । कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने अभिप्रयतएव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । यंसग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति यंसग्रहणाद्भिप्रयतः सम्प्रदानसंज्ञा निर्भज्यते । अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम् । कर्मणा यमेति स सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव सम्प्रैति तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गां ददातीति।इह न स्यादुपाध्यायाय गामदादुपाध्याय गां दास्यतीति। अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्द आदिकर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं भवति। क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । श्राद्धाय निगर्हते । युद्धाय सन्नह्यते । पत्ये शेते इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कथम् । क्रियां हि नाम लोके कर्मेत्युपचरन्ति कां क्रियां करिष्यसि किं कर्म करिष्यसीति । एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्ययो भवति । क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न सिद्ध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते । कथं च नाम क्रियया क्रियेप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । सन्दर्शनक्रियया प्रार्थयतिक्रियया ऽध्यवस्यतिक्रियया च । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति । स बुद्ध्या तावत्कं चिदर्थं पश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थनायामध्यवसायः अध्यवसायआरम्भः आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौ फलावाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म । एवमपि कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य

त्यारम्भोऽनर्थकः स्यात् । तस्य प्रत्याख्याततत्वादित्यदोषः । अथेति । अध्याहारेणापि सर्वनामद्वयार्थो लभ्यतइति प्रश्नः । अभिप्रयतएवेति । श्रुतपदार्थसंबन्धेनैव निराकाङ्क्षत्वे ऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः । कर्तृसंज्ञायास्त्वकर्मको धातुरवकाशः स्यात् । ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयतइति स्यात् । ननु शिष्यस्य कर्तृत्वाभावे कथं गोः कर्मसंज्ञा । नैष दोषः । कर्मसंज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्तृग्रहणेनोपलक्षणात् । तथा च सार्थाद्धीयतइत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः । निर्भज्यतइति । आक्रुष्यतइत्यर्थः । अयेति । कर्मणायमेति गच्छति प्राप्नोति, संबध्नातीत्यर्थः । अभिप्रैतीत्युक्ते स एवार्थ इति प्रश्नः । आभिमुख्यइति । उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्कालानवच्छिन्ना क्रियाश्रीयतइत्यर्थः । ननु यथा तेन दीव्यतीत्यादौ संख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्यावत्कालस्याविवक्षा भविष्यतीति किमुपसर्गद्वयोपादानेन । एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यतइति भाष्यकारस्याभिप्रायः । श्राद्धायेति । श्राद्धं निन्दति नास्तिकत्वादित्यर्थः । युद्धायेति । युद्धविषयं संनहनपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः । पत्ये शेतइति । पतिमुपसृत्य शेते इत्यर्थः । न सिद्ध्यतीति । क्रियान्तरानुपादानादिति भाव । कथं च नामेति । क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव क्रियायाः कर्मकरणभाव एकदा एकात्मन्येव नोपपद्यतइति भावः । क्रियापीति । प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभावः प्रविश पिण्डीमित्यादाविवात्रेत्यर्थः ।

च कर्मसंज्ञा। पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः। अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते रुद्रायोपह्रियतइति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥ किमत एकार्था आहोस्विन्नानार्थाः। किं चातः। यद्येकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यते। अथ नानार्थाः। कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम्। एवं तर्हि नानार्थाः। कुपौ त्वेषां सामान्यमस्ति। नह्यकुपितः क्रुध्यति। न वाऽकुपितो द्रुह्यति। नवाकुपितईर्ष्यति न वाकुपितोऽसूयति ॥

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥ तमग्रहणं किमर्थम्। न साधकं करणमित्येवोच्येत। साधकं करणमितीयत्युच्यमाने सर्वेषामेव कारकाणां करणसंज्ञा

यदा तु संदर्शनादयो धात्वर्थाद्भेदेन विवक्ष्यन्ते तदा संप्रदानसंज्ञा अन्यदा तुकर्मसंज्ञैव यथा कटं करोतीति। सा च भेदाभेदविवक्षाप्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयैवाश्रीयतइति प्रयोगस्यासंकरः। कर्मणः करणसंज्ञेति। एतच्छन्दोविषयम्। सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति यथाप्राप्तमपि प्रयोगो भवति। पशुना रुद्रं यजतइति। रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशुं त्यजतीत्यर्थः। कैश्चिदन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्ददातिविषय एव संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम्। दानं च स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तेति प्रत्यज्ञायि। तदुभयमप्ययुक्तम्। अन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात्। तथा च क्रियाग्रहणस्य गत्यर्थकर्मणीति सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम्। तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेपि ददातेः प्रयोगो दृश्यते न शूद्राय मतिं दद्यादिति। खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति ॥ ३१॥

क्रुधद्रुह ॥ किमेतइति। ननु लोकव्यवहारादेवार्थावगमात्संदेहानुपपत्तिः। एवं तर्हि चित्तदोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वमवान्तरभेदविवक्षायां तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः। किमर्थमिति। एकेनैव धातुनार्थस्योपलक्षितत्वादन्येषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः। नानार्था इति। क्रोधो रोषः। द्रोहोऽभिचारः। ईर्ष्या परगुणासहनम्। असूया परगुणविध्वंसनम्। कुपाविति। कुपौ धातौ वाच्यत्वेन यदवस्थितं तदेषां साधारणमित्यर्थः। कोपपूर्वाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं यं प्रति कोप इति विशेषणमित्यर्थः। तेनेह न भवति भार्यामीर्ष्यतीति। परैर्दृश्यमानां न सहतइत्ययमत्रार्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमत्रेर्ष्यायाः। नह्यकुपितः क्रुध्यतीति। ननु कोपः क्रोध एवेति भेदाभावात्कथं पौर्वापर्यम्। एवं तर्हि प्रथमामनुद्भूतां कोपावस्थां द्वितीयां चोद्भूतां विकृतवाक्कायव्यापारानुमीयमानामाश्रित्यैतदुक्तमित्यदोषः। न वा कुपितो द्रुह्यतीति। यत्र विषये संप्रदानसंज्ञेष्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते न तु सर्वविषयापेक्षया। अन्यथा व्यभिचाराभावाद्यं प्रति कोप इति विशेषणमनुपादेयं स्यात्। भार्यामीर्ष्यतीति विनापि कोपात्प्रयोगदर्शनाच्च। अस्मान् द्वेष्टीत्यत्र संप्रदानसंज्ञा न भवति द्विषेरक्रोधार्थत्वात्। अनभिनन्दने द्विषिर्वर्तते यथौषधं द्वेष्टीति ॥ ३७ ॥

साधक ॥ तमग्रहणमिति। कारकाधिकारात्साधकत्वे लब्धे पुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्नः। सर्वेषामेवेति। प्रकर्षगतिरुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते। तत्र वचनसामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पः स्यात्।

प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वास्तावत्संज्ञा अपवादत्वाद्बाधिका भविष्यन्ति । पराः परत्वादनवकाशत्वाच्च । इह तर्हि धनुषा विध्यति अपाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा साधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा, लोकेऽभिरूपायोदकमानेयमभिरूपाय कन्या देयेति । न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति । तत्राभिरूपतमायेति गम्यते । एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते । सर्वाणि च कारकाणि साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरिति तत्र साधकतममिति विज्ञास्यते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपायमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र संप्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात् । ग्रामादागच्छति । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । तथाधारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

नन्वसति विशेषाश्रयणे कारणकारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थकं स्यात् । तर्हि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात्करणसंज्ञा कंचिदेव विषयं परिहरतीति लभ्यते । न त्वनिर्ज्ञातविषयपरिहारेणेष्टविषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्यते । परत्वादनवकाशत्वाच्चेति । विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः । सावकाशत्वे सति परत्वे हेतुरन्यत्र निरवकाशत्वम् । इह तर्हीति । अत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात् । करणसंज्ञा ह्यपादानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयलाभादुभयोर्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात्करणसंज्ञा सिध्यतीति । उदकमानेयमिति । कन्यादानार्थम् । न चानभिरूप इति । दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात्कन्यादानस्येति भावः । तरतमयोगो नास्तीति । कथं पुनः केवलयोः प्रत्यययोः प्रयोगः । नैष दोषः । प्रत्ययानुकरणत्वात् । तत्रानुकरणाभ्यामनुकार्यौ प्रत्ययौ प्रतीयेते ताभ्यामपि साहचर्यात्तदर्थौ लक्ष्येते । तत्र तमश्रुतिरेतज्ज्ञापयति प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणेह प्रकरणे सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते । सांकाश्यकेभ्य इति बुद्धिकल्पितोऽत्रापायो न तु मुख्यः । यत्र कृत्स्न इति । सर्वैरवयवैः सह यत्रावयवी व्याप्त इत्यर्थः । गङ्गायामिति । गोभिर्गङ्गाया व्याप्त्यभावान्न स्यादधिकरणसंज्ञा । अस्माज्ज्ञापकात्सामीप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति । अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियायां कोऽतिशयः करणस्येति चेत् । यद्व्यापारानन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः । यस्य च यदातिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वं यथा स्थाल्या पच्यतइति । कारकान्तरापेक्षश्च करणस्यातिशयो न तु स्वकक्षायामित्यश्वेन दीपिकया पथा व्रजतीति सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ संनिपत्योपकारकत्वात्करणत्वं सिद्धम् ॥४२॥

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥ वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः * । वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामे उपवसतीति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्रोपपूर्वस्य वसेर्ग्रामोधिकरणम् । कस्य तर्ह्यनुपसर्गस्य । ग्रामेसौ वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥ तमग्रहणं किमर्थम् । कर्तुरीप्सितं कर्मेतीयत्युच्यमाने इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत । नैष दोषः । कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति । अग्नावपि तर्हि बाधिका स्यात् । इह पुनस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं भवति यदुक्तं वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनादिति । इहोच्यते । ओदनं पचतीति यद्योदनः पच्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तेत । नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति । अथेह कथं भवितव्यं तण्डुलानोदनं पचतीत्याहोस्वित्तण्डुलानामोदनं पचतीति । उभयथापि भवितव्यम् । कथम् । इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति द्व्यर्थः पचिस्तण्डुलान् पचन्नोदनं निर्वर्तयतीति । इहेदानीं तण्डुलानामोदनं पचतीति द्व्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनं निर्व-

---

उपान्व ॥ वसेरश्यर्थस्येति । अर्थशब्दो निवृत्तिवाची व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अश्यर्थस्य वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः । अथ वा शीङोर्थः श्यर्थः । न श्यर्थोऽश्यर्थः । तस्य अस्थानार्थस्येत्यर्थः । स्थाने हि शीङ् वर्तते यथा, जलाशय इति । तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यत्रार्थे ग्राममुपवसतीति प्रयोगः । अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति । नात्रेति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिं विशिष्टकालां प्रत्याययितुमिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति । तत्रान्तरङ्गत्वात्प्रतीयमानवसिक्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवास्यान्तरङ्गः संबन्धः । ग्रामादिना तु बहिरङ्ग इत्यर्थः ॥४८॥

कर्तुरीप्सित ॥ तमग्रहणमिति । असत्यपि तमग्रहणे ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सिद्ध्यतीप्सिततमस्यापीप्सितत्वसद्भावादिति प्रश्नः । माणवक इति । विशेषविहितत्वादपादानसंज्ञायाः । कर्मसंज्ञेति । परत्वात् । अग्नावपीति । अग्निमाणवकयोरीप्सितत्वसद्भावात् । कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाज्ञानपरमेतन्न तु निरवकाशाप्यपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञया बाधितुं शक्यते । तमग्रहणे तु सति संज्ञयोर्विषयविभागलाभः । इहेति । लोकः शास्त्रं च सामान्येन निर्दिश्यते । लोके प्रयुज्यमानत्वाच्छास्त्रे चोदाह्रियमाणत्वात् । द्रव्यान्तरमिति । ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारे प्रयुज्यमानत्वात्पचेश्च विक्लित्त्युपसर्जनविक्लेदनवचनत्वान्निर्वृत्तस्यौदनस्य विक्लेदानन्तरकरणात् । ओदनार्था इति । गौणार्थाश्रयणेनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न चोदनीयं मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विक्लित्तिकरणे कस्मादयं प्रयोगो न भवतीति । विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रहः । तण्डुलान् पचतीत्युक्ते विकारान्तरमपि प्रतीयते । अथेहेति । उभयथा प्रयोगदर्शनात्प्रकृतिविकृत्योः । साक्षादुपादानात्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यानुपपत्त्या विक्लेदनवचने तु पचौ तण्डुलानामोदनं पचतीति प्रयोगायोगाद् द्रव्यान्तरनिर्वृत्तिप्रत्ययप्रसङ्गाच्च । निर्वर्तनवचने तु पचौ तण्डुलानां कर्मभावाघटना-

र्तयतीति । इह कश्चित्कं चिदामन्त्रयते सिद्धं भुज्यतामिति । सआमन्त्र्यमाण-आह प्रभूतं भुक्तमस्माभिरिति । आमन्त्र्यमाण आह दधि खलु भविष्यति । पयः खलु-भविष्यति । आमन्त्र्यमाण आह । दध्ना खलु भुञ्जीय पयसा खलु भुञ्जीयेति । अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तद्धि तस्येप्सिततमं भवति । तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्यानुरोधः । तद्यथा । भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्यादिति । एवमिहापि दधिगुणमोदनं भुञ्जीय पयोगुणमोदनं भुञ्जीयेति । ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रियेप्सितत्वात् * । ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं भक्षयतीति । किं कारणम् । क्रियेप्सितत्वात् । क्रिया तस्येप्सिता । न वोभयेप्सितत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । उभयेप्सितत्वात् । उभयं हि तस्येप्सितम् । आतश्चोभयम् । यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं भक्षयित्वा कृती भवति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । ये त्वेते राजकर्मिणो मनुष्याः

त्तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः । द्व्यर्थः पचिरिति । विक्लेदनोपसर्जने निर्वर्तने पचिर्वर्तते । तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तत्रोपसर्जनविक्लेदनक्रियापेक्षं तण्डुलानां कर्मत्वम् । प्रधानभूतक्रियापेक्षं त्वोदनस्य । द्व्यर्थश्चैवेति । तण्डुलानां संबन्धिनं विकारविशेषमोदनं विक्लित्त्या निर्वर्तयतीत्यर्थः । सा च विक्लित्तिः सामर्थ्यात्तण्डुलानामेवेति विज्ञायते । इह कश्चिदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सिततमत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति तस्याप्योदनइति । दधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्करणभावः । न तु गुणेष्विति । गुणेषूपकारकेषु केवलेषु नास्यादरः किं तर्हि तत्संस्कृतओदनइत्यर्थः । मृदुविशद इति । मृदुश्चासौ विशदश्चेति कर्मधारयः । यदि मार्दवमात्रे आदरः स्यात्पङ्कमपि भक्षयेत् । विशदमात्रादरे सिकता अपि । ईप्सितस्येति । ईप्सिततममेवेप्सितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम् । विशेषेषु सामान्यस्य भावात् । तत्र यन्निर्वृत्तं क्रियया ऽनाधेयविकारं क्रियाया निष्पत्त्यर्थं केवलमुपादीयते तत्क्रियासंबन्धात् । प्राप्यमपि नेप्सितमिति तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यत्र हि कर्मार्था क्रिया निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तिभिस्तत्र कर्मेप्सितम् । अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमानसंदर्शनादिक्रियापेक्षयेप्सितेति भावः । गुडं भक्षयतीति । भक्षणाय गुडस्योपादानं न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानम् । न वेति । गुडभक्षणं यस्येप्सितं तस्य गुडो भक्षणक्रिययेप्सितः । यस्मान्नासौ गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृती भवति नापि लोष्टादिभक्षणेनेति न भक्षणमात्रमीप्सितं नापि गुडमात्रमित्यर्थः । ये त्वेतइति । ते हि यां कांचित् क्रियामनुष्ठाय कालमतिवाहयन्ति न तेषां द्रव्यविशेषे तात्पर्यम् । ततश्च नाहं कटं करिष्यामीत्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया न निषिद्धा भवेत् । तथा घटो मयाऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावादाहृत इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति । यस्त्वसौ प्रेषयतीति । प्रयोजकचित्तानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तव्यम् । यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया तेन संपाद्यते तदाज्ञानुष्ठिता

स्तेषां कश्चित्कं चिदाह कटं कुर्विति स आह नाहं कटं करिष्यामि घटो मया आहृत इति। तस्य क्रियामात्रमीप्सितम्। यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमीप्सितमिति॥

तथायुक्तं चानीप्सितम्॥ ५०॥ किमुदाहरणम्। विषं भक्षयतीति। नैतदस्ति। पूर्वेणाप्येतत्सिध्यति। न सिध्यति। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते कस्य च नाम विषभक्षणमीप्सितं स्यात्। विषभक्षणमपि कस्य चिदीप्सितं भवति। इह य एष मनुष्यः दुःखार्तो भवति सोन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते। आतश्चेप्सितं यत्तद्भक्षयति। यत्तर्ह्यन्यत्करिष्यामीत्यन्यत्करोति तदुदाहरणम्। किं पुनस्तत्। ग्रामान्तरमयं गच्छन् चोरान् पश्यति अहिं लङ्घयति कण्टकान् मृद्नातीति। इहेप्सितस्यापि कर्मसंज्ञा आरभ्यते ऽनीप्सितस्यापि यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितं तत्र कथम्। ग्रामान्तरमयं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति कुड्यमूलान्युपसर्पतीति। अत्रापि सिद्धम्। कथम्। अनीप्सितमिति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः ईप्सितं नेति। किं तर्हि पर्युदासो ऽयम्। यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति। अन्यच्चैवेदमीप्सिताद्यन्नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति॥

अकथितं च॥ ५१॥ केनाकथितम्। अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः।

भवतीति प्रयोजकवत्प्रयोज्यस्याप्युभयमीप्सितमिति भाष्यकारस्याभिप्रायः। अन्ये तु प्रयोजककर्त्रपेक्षया प्रयोज्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मेत्याचक्षते तत्तु प्रयोजकव्यापारस्याशब्दार्थत्वात्पूर्वोक्तोदाहरणे ऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते। तथायुक्तम्। कस्य च नामेति। विषमिति यक्तऽये विषभक्षणमिति किमर्थमुच्यते यदि भक्षणमीप्सितं तदा विषमपीप्सितं विषभक्षणस्य त्वनीप्सितत्वे विषमपि प्राणहरत्वादनीप्सितं भवति। भक्षणक्रियया च विषं नेप्सितं परिहारादिक्रियापेक्षया तदीप्सितं भवत्येवेति भक्षणग्रहणेन प्रदर्श्यते विषभक्षणमपीति। यथा लोकस्य सुखप्राप्त्यर्था क्रियायां प्रवृत्तिस्तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थापि विषादिष्विव्यर्थः। चोरान् पश्यतीति। विषयेन्द्रियसंबन्धसामर्थ्याद्दर्शनेनाप्तुमनिष्टतमा अपि चोरास्तथायुक्ताः पूर्वेण सिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसंज्ञया संबध्यन्ते। ईप्सितस्यापीति। ईप्सितनमस्यापीत्यर्थः। नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति। यथा ऽधर्मानृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथानीप्सितशब्देनापि द्वेष्यं वस्तु यदभिधीयते तदेव न गृह्यते किं तु सर्वमीप्सितादन्यदित्यर्थः॥ ५०॥

अकथितं च॥ केनेति। किं साधारण्या कारकसंज्ञया अथ विशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरिति प्रश्नः। अपादानादिभिरिति। कर्तरि करणे वा ऽत्र तृतीया। भूतकालश्चात्र न विवक्षयते। यथा पराजेरसोढ इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात्पराजेष्यत इति। तेन हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति। इह कारकइत्यनुवर्तनात्सत्येव कारकत्वे ऽकथितस्य कर्मसंज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते। प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चासंकीर्तितवचनोऽ

किमुदाहरणम्। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ। ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना॥ १॥ दुहि। गां दोग्धि पयः। नैतदस्ति। कथिता ऽत्र पूर्वा ऽपादानसंज्ञा। दुहि। याचि। इदं तर्हि पौरवं गां याचतइति। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वा ऽपादानसंज्ञा। न याचनादेवापायो भवति याचितोसौ यदि ददाति ततो ऽपायेन युज्यते। याचि। रुधि। अन्ववरुणद्धि गां व्रजम्। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वाधिकरणसंज्ञा। रुधि। प्रच्छि। माणवकं पन्थानं पृच्छति। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा न प्रश्नादेवापायो भवति पृष्टो ऽसौ यद्याचष्टे ततो ऽपायेन युज्यते। प्रच्छि।

ऽकथितशब्दो न स्वप्रधानवाची रूढिशब्दोत्राश्रित इति दर्शितम्। रूढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन। तथा च गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेति प्रश्ने रथेनेति प्रतिवचनं भवति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवतः। किमुदाहरणमिति। नटस्य शृणोतीत्यादावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः। अथवा ऽपादानादिभिः सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुदाहरणसंभवं मत्वा पृच्छति उपयोगनिमित्तमिति। उपयुज्यतइत्युपयोगः पयःफलादि तस्य निमित्तं गवादि। अनेन गां दोग्धि पय इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं गोस्तु पयोर्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्वं दर्शयति। तथायुक्तत्वाभावाच्च गोस्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिद्ध्यति। अपूर्वविधाविति। पूर्वत्वमन्यत्वोपलक्षणमिति परविधावपीयं संज्ञा भवति। ब्रुविशासिगुणेनेति। ब्रुविशास्यो गुणः साधनं प्रधानकर्म धर्मादिकं तेन च यत् संचते सम्बध्यतइत्यर्थः। क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यं तदर्थत्वात्प्रवृत्तेः कारकाणां गुणत्वम्। कविनेति। कविशब्दो मेधाविवचनः। क्रान्तदर्शनात्। दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणायोपादानात्पर्यायप्रयोगेपि कर्मसंज्ञा भवति। ननु गां दोग्धि पय इत्यस्यायमर्थः। गौः पयस्त्यजति देवदत्तो गवा पयस्त्याजयति। तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वाद्गोः कर्मत्वं सिद्धम्। नैतदस्ति। तथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टः प्रयुज्यतइति प्रतीतिः। नैवमिह। निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनादिषु विनियोगात्। गां दोग्धीति। दोहेनाप्यमानत्वेपि गोरीप्साप्रकर्षाभावात्तमप उपादानात्प्रकर्षस्य विवक्षितत्वादप्राप्ता कर्मसंज्ञाऽनेन विधीयते। दुह्यादिपरिगणनान्नटस्य शृणोतीत्यादौ न भवति। कथितात्रेति। गोः पय आदत्तइत्यर्थावगमात्। पौरवं गामिति। पौरवेण गां दिदापयिषतइत्यर्थः प्रतीयते गोश्चेप्सिततमत्वं न पौरवस्य। कथितात्रेति। पौरवाद्गां जिघृक्षतइत्यर्थसम्प्रत्ययात्। न याचनादेवेति। याचितापि याचनकाले नाध्यवस्यति नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति भावः। अन्ववरुणद्धीति। गौर्व्रजं प्रविशति गवा व्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः। कथितेति। गां व्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययाद् व्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम्। माणवकमिति। आचिख्यापयिषति पन्थानं माणवकेनेत्यर्थः। कथितेति। माणवकान्मार्गोपदेशं जिघृक्षतइति सम्प्रत्ययात्। न प्रश्नादेवेति। प्रश्नमात्रमनङ्गीकृतापायं धात्वर्थ इत्यर्थः। भिदिर्याचिवद्व्याख्येयः। अथ याचिभिक्ष्योरेकार्थत्वात् किमर्थमुभयोरुपादानम्। उच्यते। अनुन-

भिक्षि । पौरवं गां भिक्षते । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा ऽपादानसंज्ञा । न भिक्षणादेवापायो भवति भिक्षितोसौ यदि ददाति ततो ऽपायेन युज्यते । भिक्षि । चिञ् । वृक्षमवचिनोति फलानि । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा ऽपादानसंज्ञा । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना । ब्रुविशासिगुणेन यत्सचते तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत् । पुत्रं ब्रूते धर्मं, पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा संप्रदानसंज्ञा । तस्मात्त्रीण्येवोदाहरणानि । पौरवं गां याचते माणवकं पन्थानं पृच्छति पौरवं गां भिक्षते इति । अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयो भवन्त्याहो स्विदकथिते । कथिते लादयः । कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का कर्तव्या । कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे । कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः याच्यते पौरवस्य कम्बल इति । कथम् । अकारकं ह्यकथितत्वात् । अकारकं ह्येतद्भवति । किं कारणम् । अकथितत्वात् । कारकं चेत्तु ना कथा । अथ कारकं नाकथितम् । अथ कारके सति का कर्तव्या । कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत् । कारकं चेद्विजानीयाद्यायां प्राप्नोति सासा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः याच्यते पौरवात्कम्बल इति । कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि

यार्थस्यापि याचेर्ग्रहणार्थम् । तेनाविनीतं विनयं याचत इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति । वृक्षमिति । वृक्षेण त्याजयति फलानीत्यर्थः । कथितेति । वृक्षात् फलान्यादत्त इत्यर्थावसायात् । पुत्रमिति । पुत्रो धर्मं प्रतिपद्यते पुत्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः । कथितेति । धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्याभिप्रेयमाणत्वात् । अथेति । सर्वोदाहरणव्याप्याचार्यं उदाहरणत्रयवादिनं स्वमतात्प्रच्यावयितुमाह इहासङ्कीर्तितपर्यायस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षाभेदाद्गां दोग्धि पय इत्याद्यपि भवति गोर्दोग्धि पय इत्याद्यपि । पूर्वोक्ते तूदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्था । अप्रधानवचनाकथितशब्दोपादाने त्वपादानसम्प्रदानसंज्ञे बाधित्वा दुह्यादिषु कर्मसंज्ञैव स्यादित्यसङ्कीर्तितमकथितमित्याश्रितम् । तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः प्राधान्याप्राधान्याभ्यां भिन्नकद्वयमनेकं कर्म युगपद्विधातुमसमर्थाः किं प्रधानकर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः । कथितइति । प्रधाने ईप्सिततमे इत्यर्थः । प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्य न्याय्यत्वात् । अथ वा ऽपरः कथितस्यैवाभिधानं मन्यते अकथितस्य तु कारकत्वाभावादभिधानासम्भवमवैति यद्वक्ष्यति षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे इति । अकारकमिति । अपादानादिष्वेव विशेषेषु कारकत्वं सामान्यं स्थितं न तु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः । अथ कारकइति । यदा विशेषाश्रयणादस्ति सामान्यमित्यर्थः । यां यामिति । उद्देश एव वीप्सा प्रतिपत्तेति सा भवेदिति प्रतिनिर्देशेन विवक्षिता । दुह्यते गौरिति । अपादानं गौः । याच्यते पौरवादिति । ननूदाहरणत्रयवादी पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादित्युक्तम् । अत्रोच्यते । न्यायस्य समानत्वादत्राप्यपादानत्वं मन्यते । तथाहि । याच्यते पौरवात्कम्बल इत्यस्य पौरवात्कम्बल आह्रियत इत्यर्थः ।

लादिविधिः सपरे। कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेष भवति। किमिदं त्वविधिरिति। तत्र विधिस्त्वविधिः। त्वमतिः। किमिदं त्वमतिरिति। तव मतिस्त्वमतिरिति। नैवमन्ये मन्यन्ते। कथं तर्ह्यन्ये मन्यन्ते। गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे। गुणकर्मणि लादयो भवन्ति सह परेण योगेन। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति। ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत॥ ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्तीत्येतदनल्पमतेराचार्यस्य वचनं स्मर्यताम्। अपर आह। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्॥ प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम्। अजां नयति ग्रामम्। अजा नीयते ग्रामम्। अजा नीता ग्राममिति।

ततो बुद्धिकृतस्यापायस्यात्र सम्भवः। कथितइति। प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते तवेयं मतिर्यदुक्तं गुणषष्ठी भवति चतुर्थीपञ्चम्यौ चेति। तव विधिस्तव मतिरिति। समस्तपदेन विग्रहः। त्वशब्दस्त्वन्यवाची। यथोतत्वः पश्यन्निति पस्पशायामुक्तम्। युष्मदर्थस्यापि त्वपेक्षावशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम्। इदानीं न्याय्यं पक्षं दर्शयति। गुणकर्मणीति। लादयो लकृत्यक्तखलर्थाः। गौर्दुह्यते पयः। गौर्दोग्धव्यः पयः। गौर्दुग्धा पयः। गौः सुदोहा पयः। अनेन दुह्यादय सर्वएवोदाहरणानीति दर्शितम्। तत्र सन्नप्यपायो यदा न विवक्ष्यते निमित्तभावमात्रविवक्षैव तु गोस्तदानेन कर्मता। अपादानादिविशेषविनिर्मुक्तं च विद्यते कारकं यथा नटस्य शृणोतीति। यतश्च पयोर्थी प्रथमं गवि प्रवर्तते ततोन्तरङ्गत्वाद् दुह्यादिषु गुणकर्मणि लादयो भवन्ति। सत्यपि चान्तरङ्गत्वे गवादीनामीप्सिततमत्वाभावो ऽन्यार्थत्वात् तत्र क्रियाप्रवृत्तेः। पयसस्त्वविवक्षायां गोरेवेप्सिततमत्वम्। यथोक्तमपादानमुत्तराणि गां दोग्धीति। पयोविवक्षायां च प्राधान्येऽप्यन्तरङ्गत्वाद्गुणे लादयः। उक्तं च। गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगात्। मुख्यं कर्म प्रेप्सुर्यस्माद्गव्येव यतते प्राक्। तस्माच्छब्दस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव संबन्धः। गोर्दुहिना पयसस्तु प्राक् तस्माल्लादयस्तस्मिन्निति। अपादानविवक्षायां तु पञ्चमी भवति। गोर्दुह्यते पय इति। यदा तु पयोविशेषणत्वेन गोविवक्षा तदा षष्ठी गोः पयो दोग्धीति। माणवकाय धर्मं ब्रूतइत्यपि भवति यदा धर्मेण कर्मणा माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वं लक्ष्यते। तदविवक्षायां त्वनेन कर्मत्वम्। स पर इति। उत्तरसूत्रेष्वयमेव विधिरित्यर्थः। बोध्यते माणवकं धर्मः श्राव्यते माणवकं श्लोकः भोज्यते माणवकमोदन इति। प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वान् माणवकस्य प्राधान्यं धर्मादेस्तु गुणभावः। ध्रुवेति। अगुणे प्रधानकर्मणि। ध्रुवयुक्तिष्वकर्मकेषु चेष्टितयुक्तिषु च गत्यर्थेषु लादयो भवन्ति। पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या ध्रुवयुक्तयो ऽकर्मका उच्यन्ते। तेषां हि क्रिया स्वात्मन्येवावस्थिता न तु कर्मार्था। तत्र ध्रुव इव ध्रुव इति स्वात्मनिष्ठो ऽकर्मको धात्वर्थ उच्यते। तेन मासमास्यते देवदत्तः शाय्यते क्रोशं देवदत्त इति प्रयोज्ये देवदत्ते प्रयोजकव्यापारस्य तत्रैव पूर्वं संनिपाताल्लादयो भवन्ति तथा गम्यते ग्रामं देवदत्तइत्यत्रापि। अनल्पमतेरिति। मेधाविन आचार्यस्येत्यर्थः। स्मरतेति। आगमस्याविच्छेदमनेन दर्शयति। आगम

अप्रधाने दुहादीनाम् । अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुह्यते गौः पयः । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः । लादयो भवन्तीति । गम्यते यज्ञदत्तो ग्रामं देवदत्तेन । के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः । नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च । द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥ १ ॥ अजां नयति ग्रामं भारं वहति ग्रामं भारं हरति ग्रामम् । गत्यर्थानाम् । गमयति देवदत्तं ग्रामं यापयति देवदत्तं ग्रामम् । सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः । सिद्धं वा पुनरेतद्भवति । कुतः । अन्यकर्मणः । अन्यस्यात्राजा कर्म अन्यस्य ग्रामः । अजामसौ गृहीत्वा ग्रामं नयति । अन्यकर्मेति चेद् ब्रूयाल्लादीनामविधिर्भवेत् । अन्यकर्मेति चेद् ब्रूयाल्लादीनामविधिरयं भवेत् । अजा नीयते ग्राममिति । परसाधनउत्पद्यमाने लेनाजाया अभिधानं न प्राप्नोति । कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ॥ कालभावा-

---

पत्रायं न स्वमतिपरिकल्पनेति दर्शयितुमाह अपर इति । अजा नीयतइति । अजायाः प्राधान्यान्नतुश्च तस्यामेव पूर्वं क्रियाप्रवर्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्यामेव लादयः । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति । कर्तुः सतो ण्यन्ते धातौ कर्मणो वाचका लादयो भवन्ति । गतिबुद्धीत्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन् वाच्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थः । पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं गत्यर्थाकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु अपर इत्यनेन वचनेन लादयो गुणकर्मणि प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो दृश्यन्तइत्येकेषां मतम् । माणवकं धर्मं बोधयतीत्यादावनियतो गुणप्रधानभाव इत्याहुः । धर्मप्रतिपादनपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभाव । माणवकसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभावः । तथा ऽभिधानव्यापारेण प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात्प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम् । गुणभूतप्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभावः । आर्थेन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यम् । तदर्थत्वात्प्रयोजकव्यापारस्य तत्प्राधान्यात्तत्कर्मणोऽपि प्राधान्यमिति वदन्त आचार्याः । दुह्यादिपरिगणनादन्यत्र द्विकर्मकत्वं न प्राप्नोति दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति के पुनरिति । गत्यर्थानामिति । उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थग्रहणम् । तथैव चेति । चकारेण जयत्यादयः समुच्चीयन्ते इत्याहुः । शतं जयति देवदत्तम् । शतं मुष्णाति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देवदत्तम् । सिद्धं वेति । अन्यस्याश्रूयमाणस्य क्रियाविशेषस्य कर्मणः संभवादित्यर्थः । अथ वा कर्मशब्दे कर्मत्वमुच्यते । अन्यकर्मत्वादित्यर्थः । विभाषा गुणइति पञ्चमी । यथा प्रविश पिण्डीमिति भक्षणापेक्षं पिण्ड्याः कर्मत्वं तथाऽजां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणापेक्षमजायाः कर्मत्वम् । नयतिस्तु प्राप्तिमात्रवाची तेनाजां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यार्थः संपद्यते । परसाधनइति । नीयते इति नयतेः परेण लकारेण नयति कर्मैवाभिधानीयम् । ग्रहणस्य त्वजा कर्म न नयतेरिति कथं सा तेनाभिधीयते तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नेष्टव्यम् । कालेति । मासादय एव कालवाचित्वेन लोके प्रसिद्धा न तु गोदोहनपाकादय इति सत्यपि भावस्य कालत्वे पृथगुपादानं कृतम् । निर्ज्ञातपरिमाणा हि क्रिया अनिर्ज्ञातपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदा-

ध्वगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । काल । मासमास्ते । मासं स्वपिति । भाव । गोदोहमास्ते । गोदोहं स्वपिति । अध्वगन्तव्य । क्रोशमास्ते । क्रोशं स्वपिति । देशश्चाकर्मकाणाम् । कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुरून् स्वपिति पञ्चालान् स्वपिति । विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः । किमिदं कल्मेति । अपरिसमाप्तं कर्म कल्म । न वा अस्मिन् सर्वाणि कर्मकार्याणि क्रियन्ते किं तर्हि द्वितीयैव । यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायते ऽन्यद्धात्वर्थयोगापि च यत्र षष्ठी । तत्कर्म कल्मेति च कल्म नोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्नरलत्वतोऽस्ति ॥ एतेन कर्मसंज्ञा सिद्धा भव-

———————

योपादीयमाना मासगोदोहादिशब्दवाच्या काल इति दर्शितम् । अध्वा चासौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्यः । अत एव निपातनाद् विशेषणस्यापि परनिपातः । गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः क्रोशयोजनादि नियतपरिमाणः तस्यैव कर्मत्वं नान्यस्येत्यध्वानं स्वपितीति न भवति । केचिदध्वगत्यन्ता इति पठन्ति । तत्रायमर्थः । गतेरन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गत्यन्ताः क्रोशयोजनादयः । अध्वनो गत्यन्ता इति षष्ठीसमासः । कर्मसंज्ञा हीति । ननु कालाध्वनोरिति द्वितीया सिद्धेति किं कर्मसंज्ञया । गोदोहादीनां कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद् द्वितीया न प्राप्नोतीति भावस्य तावत् कर्मसंज्ञा विधेया । कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्मत्वमेषितव्यम् । आस्यते मासः । आसितव्यो मासः । आसितो मासः । स्वासो मासः । एवं शय्यते क्रोश इत्यादि द्रष्टव्यम् । यदा त्वङ्गीकृतसकर्मकधात्वन्तरार्थे आसनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पूर्वेणैव कर्मत्वं सिद्धम् । तथाहि । मासमास्त इत्यस्यायमर्थः । मासमासनेन व्याप्नोतीति । तथा च वक्ष्यति । प्राकृतमेवेदं कर्म यथा कटं करोतीति । अत्र दर्शने न केवलमकर्मकाणां कालादयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्ते अपि तु सकर्मकाणामपि । न्यायस्य तुल्यत्वात् । देशश्चेति । संस्थायविशेषः कुरुपञ्चालादिर्देश इह गृह्यतइति भाष्यउदाहरणाद्विज्ञायते । इदानीमकथितस्य पूर्वाचार्यकृतं संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति विपरीतमिति । कर्मधर्माणां विपर्यस्तत्वाद्विपरीतमुच्यते । ईप्सिततमं द्वेष्यमितरच्चेति पूर्वं त्रिविधं कर्म निर्दिष्टमिदं तद्विपरीतम् । कपिलकादित्वाच्च लत्वं कल्मेति भवति । अपरिसमाप्तमिति । ईप्साप्रकर्षाभावादित्यर्थः । नवेति । लकृत्यक्तखलर्थानामविधानात् प्रधानकर्मण्याभिधेयइति पूर्वमुक्तत्वात् । दुहादीनां त्वप्रधानकर्मणि लादिविधानात्तुच्छ एवायं पक्षः । तथा च परस्ताद्दूषयिष्यते । तस्यैव विपरीतकर्मणो लक्षणं दर्शयति यस्मिन्निति । यस्मिन् गवादौ कर्मणि सत्यन्यत्पयःप्रभृत्युपजायते तत्कर्म कल्म । धात्वर्थयोगेति । धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तस्यार्थः प्रयोजनं पय प्रभृति तेन योगो यस्याः सा षष्ठी यत्र भवति गोर्दुह्यते पयः पौरवस्य कम्बलो याच्यत इति । प्रधाने तु न भवति षष्ठी दुह्यते पयसो गौरिति । इदानीं संज्ञान्तरमनारभमाण आह कल्म नोक्तमिति । यस्मात्तत्कर्मैव तस्मात् पृथक्कल्मेति नोक्तमस्मिन् शास्त्रे दुहादीनामप्रधाने कर्मणि लादिदर्शनात् सर्वकर्मकार्योपपत्त्याऽपरिसमाप्तत्वाभावाद् भेदेन च कल्मसंज्ञाविधाने कर्मकार्याप्रसङ्गादिति भावः । धातोर्हि वृत्तिरिति । रेफस्य लत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे वृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । क्वचित्तु पाठः धातोर्निवृत्तिरिति । तत्रायमर्थः । धातोः करोतेरेफस्य लत्वमात्रेण स्वार्थान्निवृ-

सकथितेन । तत्रेप्सितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः । यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम् । ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन अथेह कथं भवितव्यं नेताश्वस्य स्रुघ्नमित्याहोस्विन्नेताश्वस्य स्रुघ्नस्येति । उभयथा गोणिकापुत्रः ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ॥५२॥

शब्दकर्मेति कथमिदं विज्ञायते शब्दो येषां क्रियेत्याहोस्विच्छब्दो येषां कर्मेति । कश्चात्र विशेषः । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधः ॥ । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनर्ह्वयत्यादयः । ह्वयति क्रन्दति शब्दायते । ह्वयति देवदत्तः । ह्वाययति देवदत्तेन । क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्दयति देवदत्तेन । शब्दायते देवदत्तः । शब्दाय-

---

त्तिर्नास्तीति । एतदुक्तं भवति । वर्णविकारेऽपि कृते कर्मकल्मशब्दयोः पर्यायतैव । यथा पांसुरपांसुलशब्दयोः तत्र किं संज्ञाभेदेनेत्यर्थः । एतेनेति । अकथितं कर्मेत्येवास्तु माभूत्पूर्वसूत्रद्वयं तद्विषयेऽनेनैव कर्मसंज्ञायाः सिद्धत्वात् परिगणनं च न करिष्यत इति प्रश्नार्थः । यविवेति । यवेभ्यो गा वारयतीति गवां कथितत्वात्कर्मसंज्ञा न स्याद् वारणार्थानामित्यपादानसंज्ञैव तु स्यादिति कर्तुरीप्सिततममित्यारब्धम् । तस्मिन्नारब्धे अनीप्सितस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोतीति तथा युक्तमित्यारब्धव्यम् । ननु तथायुक्तस्यानेन भविष्यति । नैतदस्ति । दुह्यादिपरिगणनं नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं वक्तव्यम् । ईप्सितयुक्तं चेति । ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादि वार्यमाणं तस्य कर्मसंज्ञासिद्ध्यर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात्कर्मापादानसंज्ञयोर्विषयविभागसिद्ध्यर्थं चेत्युक्तं भवति । ईप्सितमेवेति । अवधारणेनेप्साप्रकर्षाभावं दर्शयति अकथितेनेति । सूत्रैकदेशानुकरणमेतत् । अनेन सूत्रेणेत्यर्थः । अथेहेति । प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनित्युक्तम् । तत्र लादिग्रहणेन किं षष्ठ्यपि गृह्यते उत न । यद्यादिशब्दशा व्यवस्थायां तदा लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यस्तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इत्येतेषां ग्रहणं न्याय्यम् । अथ प्रकारे तदा षष्ठ्यपि लादिग्रहणेन गृह्यते इति प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः । उभयथेति । गुणकर्मणि षष्ठीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते । वाचनिकं चेदं न तु न्याय्यम् । यत्र ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकक्ष्ययोर्गुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न संभवति तत्र प्रधानकर्मण एवाभिधानं न्याय्यम् । षष्ठी तु पृथग्गुणप्रधनाभ्यां द्वितीयावद्विधीयते विरोधाभावादुभाभ्यां प्राप्ता शिष्टस्मरणाद् गुणकर्मणि विकल्प्यते ॥ ५१ ॥

गतिबुद्धि ॥ कथमिति । कर्मशब्देन क्वचित् क्रिया गृह्यते । यथा कर्तरि कर्मव्यतिहार इति । क्वचित्तु साधनं कर्म यथा वेः शब्दकर्मण इति । ततश्चोभयथा व्यवहारदर्शनात् संशयानः पृच्छति ह्वयत्यादीनामिति । ह्वयत्यादयो धातवः साध्यमानावस्थं क्रियारूप शब्दमभिदधतीति शब्दकर्मत्वादातिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेयः । ह्वयति देवदत्त इति । पुत्रादेः कर्मणोभावादकर्मकत्वं ह्वयतेर्नाशङ्कनीयम् । शब्दायते इति । शब्दं करोतीति शब्दवैरेति क्यङ् । शब्दलक्षणस्यात्र कर्मणोन्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्चाकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः । शृणोत्यादीनामिति । शब्दोपलब्धिरूपेर्थे वर्तमानाः शृणोत्यादयः

यति देवदत्तेन । शृणोत्यादीनामुपसंख्यानमशब्दक्रियात्वात् * । शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनः शृणोत्यादयः । शृणोति विजानात्युपलभते । शृणोति देवदत्तः । श्रावयति देवदत्तम् । विजानाति देवदत्तः । विज्ञापयति देवदत्तम् । उपलभते देवदत्तः । उपलम्भयति देवदत्तम् । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अशब्दक्रियत्वात् । अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मेति । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् * । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः । जल्पति विलपति आभाषते । जल्पति देवदत्तः । जल्पयति देवदत्तम् । विलपति देवदत्तः । विलापयति देवदत्तम् । आभाषते देवदत्तः । आभाषयति देवदत्तम् । दृशेः सर्वत्र * । दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यति रूपतर्कः कार्षापणं दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् । आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः * । आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अत्ति देवदत्तः । आदयति देवदत्तेन । अपर आह । सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्यं परस्मैपदमपि । इदमेकमिष्यते । क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । इदमेषां जग्धम् । खादि । खादति देवदत्तः खादयति देवदत्तेन । नी । नयति देवदत्तः । नाययति देवदत्तेन । वहेरनियन्तृकर्तृकस्य * । वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति भारं देवदत्तः । वाहयति

शब्दक्रिया न भवन्ति शब्दसाधनकर्माणस्तु तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । न चैषां बुद्ध्यर्थत्वम् । शृणोत्यादयो हि न ज्ञानमात्रवचना बुद्ध्यर्थौ तु जानात्युपलभत इत्येतौ यद्यप्युपलब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां प्रकरणादिवशाद्यदा शब्दविषयामेवोपलब्धिं प्रत्यायतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिद्ध्यति न तु क्रियाग्रहण इत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । एवं तु बुद्ध्यर्थत्वादनयोः सिद्ध्यतीति चिन्त्यमेतत् । जल्पतिप्रभृतीनामिति । जल्पत्यादयः शब्दनाक्रियायां वर्तन्त इति क्रियाग्रहणे सिद्ध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे । पुत्रं जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात् । दृशेः सर्वत्रेति । यदि क्रियाग्रहणमथ साधनग्रहणमुभयथाप्ययगत्याश्रयणं सर्वत्र दर्शने प्राप्नोतीति भावः । पश्यति रूपतर्क इति । चक्षुःप्रणिधानद्वारक उपलम्भे यदा दृशिर्वर्तते तदैतद्वक्तव्यम् । अन्यत्र तु बुद्ध्यर्थत्वात् सिद्ध्यति । तत्र साधनकर्मग्रहणमित्येष पक्ष आश्रीयते । क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वात् । पुत्रादिकर्मत्वे जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमेव । श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु शब्दकर्मत्वात् सिद्धिः । दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिद्ध्यति । आदिखादीति । आदिखाद्योः । प्रत्यवसानार्थत्वात् प्राप्तिः । नीवह्योर्गत्यर्थत्वात् यदपि न गतिर्हिंसार्थेभ्य इत्यत्र न वहिर्गत्यर्थ इत्युक्तं भाष्ये । तथापि वहेरनियन्तृकर्तृकस्येत्यभिधानाय वहेरुपक्षेपः । परस्मैपदमिति । निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति प्राप्तम् । वहेरिति । नियन्ता सारथिः । भक्षेरिति । अणि कर्तेति हेतुमण्णिचो निषेधाच्चुरादिण्यन्तादण्यन्त एवेति प्राप्तिः ।

भारं देवदत्तेन । अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् । वहन्ति बलीवर्दा यवान् । वाहयति बलीवर्दान् यवान् । भक्षेरहिंसार्थस्य * । भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पिण्डीन् देवदत्तः भक्षयति पिण्डीन् देवदत्तेन । अहिंसार्थस्येति किमर्थम् । भक्षयन्ति यवान् बलीवर्दाः । भक्षयति बलीवर्दान् यवान् । अकर्मग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम् * । अकर्मग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मासमास्ते देवदत्तः । मासमासयति देवदत्तम् । मासं शेते देवदत्तः । मासं शाययति देवदत्तम् । सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यम् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते । न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः तएवं विज्ञास्यामः कचिद्ये अकर्मका इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः । अथ वा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतत् कर्म कचिदपि न भवति ॥

हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ हृक्रोर्वावचने ऽभिवादिदृशोरात्मनेपदउप-

---

भक्षयन्ति यवानिति । क्षेत्रस्थानां प्ररोहाद्यवस्थायां यवानां भक्षणाद्धिंसा भवति । तदवस्थायां केश्चिच्चैतन्यस्याभ्युपगमात् । परकीययवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसाङ्गे भक्षणेत्र भाचिर्वर्तते । कालकर्मणामिति । कालग्रहणेन सहचर्यात् पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वाद्भावाध्वादेशानामपि ग्रहणम् । वक्ष्यमाणन्यायतुल्यत्वाद् वा । सिद्धं त्विति । तेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना लादयः सिद्धा भवन्ति । स्वाश्रयं चाव्यावृत्तं कर्म त्वम् । तेन मास आस्यते देवदत्तेनेत्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति । न च केचिदिति । ननु क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात् तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव । यथा शेते देवदत्तो न भुङ्क्तेइति । अत्राहुः । अत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवो ऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माणः । अन्यथा पचादीनामपि कर्माविवक्षायामकर्मकनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्दस्य च धातवोन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते न त्वर्थाः । अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षायामर्थस्याकर्मकव्यपदेशः स्यात् । धातुष्वाश्रीयमाणेषु क्व चिदपि कर्मसंबन्धदर्शनेन सारूप्यात्त एवैतइति तत्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मत्वेन व्यपदिश्यन्ते । अर्थास्तु कारकादिभेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मका अन्यएवाकर्मका इति स्याद् व्यपदेशः । यदा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं तदार्थेष्वप्यन्यपदार्थेष्वदोषः । क्वचिदिति । द्रव्यएव कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः । अथवा येनेति । संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्या ऽविवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः । अथ वेति । अकर्मकश्रुत्यन्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिद्ध्यते न बहिरङ्गं कालादिकर्म । तथाहि । पूर्वं क्रियाया द्रव्यकर्मणा सह संबन्धो भवति पश्चात् कालादिभिः परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तम् । शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मात् प्रवर्तते । क्रियासु कालयोगोतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मण इति ॥ सूत्रं चेदं नियमार्थमिति आकडारसूत्रउक्त तत एवावधार्यम् ॥ ५२ ॥

संख्यानम् * । हृक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानं कर्तव्यम् । अभिवदति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन । अभिवादयते गुरुं देवदत्तम् । पश्यन्ति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यैः राजा दर्शयते भृत्यान् राजा । कथं चात्रात्मनेपदम् । एकस्य णेरणाविति अपरस्य णिचश्चेति ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥ किं यस्य स्वं तन्त्रं स स्वतन्त्रः । तन्तुवाये प्राप्नोति । नैष दोषः । अयं तन्त्रशब्दो ऽस्त्येव वितानेवर्तते । तद्यथा । आस्तीर्णं तन्त्रं प्रोतं तन्त्रमिति । वितानमिति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । स्वतन्त्रो ऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते । स्वप्रधान इति गम्यते । तद्यः प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् । स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् * । स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अस्वतन्त्रत्वात् । न वा स्वातन्त्र्याद् इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । स्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रोसौ भवति । इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् । योहि मन्यते नासौ स्वतन्त्रः अकुर्वत्यपि तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् । नाकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रः * । न चेदमकुर्वति तस्मिन् कारयतीत्येतद्भवति स्वतन्त्रोसौ भवति । शक्यं तावदनेनोपसंख्यानं कुर्वता वक्तुं कुर्वन् स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । साधीयो ज्ञाप-

---

हृक्रोर ॥ उभयत्र विभाषेयमिति नवेति विभाषेत्यत्रोक्तम् । अभिवादिदृशोरिति । अभिवादयतावप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वान्नित्यं प्राप्तौ पक्षे निवर्त्यते ॥ ५३ ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ किं यस्येति । तन्तुवायस्य स्वतन्त्रशब्दवाच्यत्वाद्विशेषानुपादानाच्च प्रश्नः । तन्तुवायइति । यद्यपि तन्तुवायो वयति भुङ्क्त इत्यादौ तन्तुवायस्य कर्तृसंज्ञेष्यते तथापि विशेषविहितत्वात् परत्वाच्चापादानादिसंज्ञाविषयेपि सा प्राप्नोति ब्राह्मणोधीत इत्यादौ च ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दोषः । वितानइति । वितन्यतइति वितानम् । स्वतन्त्रो ऽसौ ब्राह्मण इति स्वशब्द आत्मवाची । स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्य स स्वतन्त्र उच्यते । तत्र कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्योपयोगात्तन्तुवायस्यापि तन्तुवायरूपतया तत्रानुपयोगात् प्रधानवाचिनः स्वतन्त्रशब्दस्येह ग्रहणम् । अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्य चित् स्वातन्त्र्यं यथा कारकसूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य धातुना व्यापारो ऽगुणभावेनोच्यते स एवासौ स्वतन्त्र इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम् । हेतुमतीति । प्रयोज्यइत्यर्थः । यथा कर्तृसन्निधौ करणादीनां नास्ति स्वातन्त्र्यं तथा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याभावात् कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात् पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति कर्तृतृतीया न प्राप्नोति । तत्प्रयोजक इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते । नवेति । प्रयोजकसन्निधानेपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनविनियोगादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रियासिद्धौ सद्भावादित्यर्थः । अकुर्वत्यपीति । यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं न स्यान्नैवासौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात् तथा चाकुर्वत्यपि प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति व्यपदिश्यते । शक्यं

कम् । प्रेषिते च किलायं क्रियां चाक्रियां यद् दृष्ट्वा ऽध्यवस्यति । कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । यदि च प्रेषितोसौ न करोति स्वतन्त्रोसौ भवतीति ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥ प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाप्रसिद्धिः* । प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः प्राप्नोति । स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्रं प्रयोजयति । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम् । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमेतत् स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम् * । यदि च स्वतन्त्रो न प्रयोज्यः । अथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । एवं तावदुक्तम् । न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीत्येतत्स्यादिति । अपरमुक्तम् । न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुमतो ह्यविशिष्टम् । स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यमिति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥ किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते ।

तावदिति । उपसंख्यानबाधापि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते । प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्तनात् किलोपसंख्यानमारभ्येत । तेन चेदमवश्याभ्युपगन्तव्यं यः करोति स स्वतन्त्रः न त्वकुर्वन्नित्येवं चेत् प्रयोजकसन्निधानेपि स्वार्थदर्शनात् प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य स्वातन्त्र्यमस्त्येव तथा चोक्तं भाष्यकृता । न हि कश्चित् परोनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तते सर्वइमे स्वभूत्यर्थं यतन्त इति । प्रेषिते चेति । कर्तुरधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्सप्तमी । क्रियामिति । स्वार्थदर्शनादिच्छायां सत्यां क्रियां तददर्शने त्वक्रियाम् । यदि चेति । स्वार्थादर्शनादिच्छायामसत्यामित्यर्थः ॥ ५४ ॥

तत्प्रयोजकः ॥ प्रैष इति । ननु पूर्वसूत्र एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं तत्किमर्थं चोद्यते । एवं मन्यते । प्रैषादूर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात् । स्वातन्त्र्यं प्रैषकाले तु स्वव्यापाराप्रवर्तनात् ॥ प्रवृत्तौ प्रैषवैयर्थ्यात्स्वातन्त्र्यं नास्ति तस्य च प्रयोजको न हेतुः स्यात् ततश्चात्र न णिज् भवेत् । प्रैषग्रहणमध्येषणानिवृत्त्यर्थमिति केचित् । अध्येषणे किल व्यापार्यमाणस्य गुर्वादेः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमस्तीति । तदयुक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रैषग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु निकृष्टविषय एव नियोगः । स्वतन्त्रत्वादिति । दृष्टसामर्थ्यो वा संभावितसामर्थ्यो वा क्रियायां स्वातन्त्र्येण समाश्रित एव नियुज्यत इत्यर्थः । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति । प्रयोजकसन्निधौ पारतन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य तिरस्कृतत्वाद्यौगपद्यानुपपत्तिरिति भावः । उक्तं वेति । वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या विषयीकृतत्वाद्भूतत्वमारोप्योक्तं वक्ष्यमाणं चाभेदेनोक्तं वेति निर्दिष्टम् । न वा सामान्यकृतत्वादिति । हेतुमति चेत्यत्र वार्तिककारेणैतदुक्तम् । मुक्तसंशयेनेति । अप्रयुक्तो यः स्वयं करोति तेन तुल्यः प्रयोज्योपीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत्। रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्मा भूदिति। शकिणमुल्क-मुलावीश्वरेतोसुन्कसुनाविति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति। यदयं कृन्मेजन्त इति कृतो मान्तस्यै-जन्तस्याव्ययसंज्ञां शास्ति। कृन्मेजन्तः परोपि सः। परोप्येतस्मात्कृन्मेजन्तश्चास्ति तदर्थमेतत्स्यात्। यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन-न्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति। समासेष्वव्ययीभावः। समासस्यैतज्ज्ञा-पकं स्यादव्ययीभावएव समासो ऽव्ययसंज्ञो भवति नान्यइति। एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा। लोके आ वनान्तादा उदकान्तात् प्रियं पान्थमनुव्रजेदिति। य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्च ततोनुव्रजन्ति। लौकिकं चातिवर्तते। द्वितीयं तृतीयं च वनान्तमुदकान्तं चानुव्रजन्ति तस्माद्रेफाधिक ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः। अथ प्राग्वचनं किमर्थम्। प्राग्वचनं संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् *। प्राग्वचनं क्रियते निपा-तसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि प्राग्वचने ऽनवकाशा गत्युप-सर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाः निपातसंज्ञां बाधेरन्। ता मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते। अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा एताः संज्ञाः कस्मादेव

प्राग्रीश्वरात्॥ किमर्थमिति। प्रागीश्वरादित्येव क्रियतां प्रत्यासत्त्याधिरीश्वरइती-श्वरशब्दो ग्रहीष्यतइति प्रश्नः। वीश्वरादिति। व्याप्तिन्यायाद्वीश्वरात्प्राक् स्यात्। यदा संहितया सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोस्तीत्येतदभिप्रेत्यैवमुक्तम्। यदयमिति। सेकसेन्प्रभृतीनां णमुल्कमुलोश्च निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायां सिद्धायां कृन्मेजन्त इत्यव्य-यसंज्ञाविधानाज् ज्ञापकाद्व्याप्तिर्बाध्यतइत्यर्थः। परोपीति। कृत्यार्थे तवैकेनित्यादिरेजन्तः खमुञादिश्च मान्तो ऽस्ति तदर्थमेतत्स्यादित्यज्ञापकं व्याप्तेर्बाधस्य। यत्तर्हीति। व्याप्त्या-श्रीयमाणायां निपातत्वादव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञा सिद्धैव किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं संप-द्यते। समासेष्विति। तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थमेतत्स्याद् न तु व्याप्तिग्रहणज्ञा-पनार्थमेतदित्यर्थः। एवं तर्हीति। लोके प्रत्यासत्तिराश्रीयते यथा कपिञ्जलानालभेतेति त्रय एवालभ्यन्ते न चतुरादयः। शास्त्रे च लोकव्यवहारोङ्गीक्रियते इति भावः। लौकि-कमिति। लौकिकं प्रत्यासत्तिलक्षणं न्यायं लोक एव परित्यजति। स्नेहादिवशाद् द्वितीयमप्युदकान्तं प्राप्य निवर्तते। कपिञ्जलानित्यत्र तु प्रथमातिक्रमे कारणाभावान्न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति चतुर्थादिषु निषेधावताराच्चय एवालभ्यन्ते। इह तु विरोधका-भावाद्व्याप्तिन्यायाश्रयः स्यात्। नै लोकाव्ययेत्यव्ययत्वाल्लोकादीनां सिद्धे षष्ठीनिषेधे पुनस्तेषामुपादानमव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत्। निपातसंज्ञा तु स्यादेव। ततश्चि-कीर्ष्वर्थमित्यादौ निपात एकाजिति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्। अथेति। प्राग्ग्रहणद्वारेण व-धिनिर्देशश्चोद्यते। निपाता इत्येवास्तु यथा प्रत्यय इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधिनिर्दे-शेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते इति भावः। निपातसंज्ञामिति। चा-दिषु प्रादिष्वक्रियायोगे विकल्पितगतिसंज्ञाविषयेषु साक्षात्प्रभृतिषु च गतिसंज्ञाभा-वपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः। क्रियमाणइति। ईश्वरादि-

न बाधन्तइति । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपातसंज्ञायामेता अव्ययसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥ अयं सत्त्वशब्दः अस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । सत्त्वमयं ब्राह्मणः सत्त्वमियं ब्राह्मणीति । अस्ति क्रियापदार्थकः सद्भावः सत्त्वमिति । कस्येदं ग्रहणम् । द्रव्यपदार्थकस्य । कुत एतत् । एवं च कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च । किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यत्सत्त्ववचनादिति आहो स्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः सत्त्ववचने नेति । किं चातः । यदि पर्युदासः विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रियाद्रव्यवचनोऽयं संघातः द्रव्यादन्यश्च विधिनाश्रीयते । अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति कृत्वा तदन्तविधिना निपातसंज्ञा प्राप्नोति । अथ प्रसज्य प्रतिषेधः । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

ति पञ्चम्या प्राक्शब्दाध्याहारे लब्धे पुनः श्रुतिः प्राग्ग्रहणं संपद्यते । परशब्दाध्याहारेण तु पञ्चमी न भविष्यति । चादयोऽसत्त्वे इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्त्रेणैव वा द्वौ प्राक्शब्दावुच्चार्येते । तेनायमर्थः प्राग्रीश्वराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ति निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशः सिद्धः । केवले तु निपाता इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यान्न तु समावेशः । अव्ययसंज्ञा इति । विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपतिता गत्यादिसंज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति तेषां संज्ञा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ अयमिति । अर्थद्वयेपि सत्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाणानुपलम्भात्प्रश्नः । तत्र लिङ्गसंख्यासमन्वितिगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यमुच्यते यदा तु सतो भावः सत्त्वमिति तदा साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते । एवं च कृत्वेति । यदि सत्त्वशब्देन सत्तोच्येत तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । नहि चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोऽस्ति यदर्थो निषेधः स्यात् । पशुर्वै पुरुष इत्यत्र च निपातसंज्ञा स्यात् । चाद्यनुकरणानां चः पठितो हियर्स्मादर्थइत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषये न व्यवतिष्ठेयातां द्रव्यग्रहणे तु व्यवतिष्ठेते । द्रव्यशब्देन चात्र सिद्धरूपं वस्त्वभिधीयते । तदुक्तम् । वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति । किं पुनरिति । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रश्नः । विप्र इति विप्रातीति विप्रः । आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययान्तः क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् केवलाद्द्रव्यात् क्रियाद्रव्यसमुदायस्यान्यत्वाद्द्रव्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तते । प्रादिभिरिति । निपातत्वेनाभिमतैः । सामान्यमिति । सारूप्यम् । तदन्तविधिनेति । ननु विशेष्यासन्निधानात्कथं तदन्तविधिः । एवं तर्ह्ययमर्थः । निपातस्य संज्ञा निपातसंज्ञा सा चाव्ययसंज्ञा तस्यां चास्ति तदन्तविधिः प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति । तत्र विप्रशब्दे प्रशब्दस्य निपातसंज्ञायां सत्यां यथा परमोच्चैरिति स्वराद्यन्तस्याव्ययसंज्ञा भवत्येवं निपातान्तस्यापि स्यात् । ततो लुक् प्रसज्येत । विप्रकम्बल इत्यत्र च निपातान्तस्य कृतिस्वरः स्यात् ॥ ५७ ॥

प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५८ ॥ प्रादय इति योगविभागः *। प्रादय इति योगविभागः कर्तव्यः। प्रादयो ऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवन्ति। तत उपसर्गाः क्रियायोगइति। किमर्थो योगविभागः। निपातसंज्ञार्थः *। निपातसंज्ञा यथा स्यात्। एकयोगे हि निपातसंज्ञाभावः *। एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात्। यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा स्यात्। मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् *। मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। मरुद्त्तो मरुत्तः। अच उपसर्गादिति तत्वं यथा स्यात्। श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम् *। श्रच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। श्रद्धा॥

गतिश्च ॥ ६० ॥ कारिकाशब्दस्य *। कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। कारिकाकृत्य। पुनश्चनसौ छन्दसि *। पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम्। पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्। पुनर्निष्कृतो रथः उशिग्दूतश्चनो हित इति। गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् *। गत्युपसर्गसंज्ञा क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं षत्वणत्वे *। षत्वम्। विगताः सेचका अस्माद् ग्रामाद्विसेचको ग्रामः उपसर्गादिति षत्वं मा भूत्। णत्वम्। प्रगता

प्रादयः॥ यदा प्रागेव प्रादय इति योगो विभज्यते तदा योगेप्रयोजनकथनायेदं वार्तिकम्। यदा तु प्रादय उपसर्गाः क्रिया इत्येको योगः पठ्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन चोद्यते। एकयोगे हीति। अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात्। क्रियायोगएव तु गत्युपसर्गसंज्ञावत्स्यात्। ततश्च प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात्। यस्मिन्नेवेति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा सुः पूजायामित्यादिभिर्योगैः प्रादीनां विहिता। मरुद्त्त इति। प्रक्रियायां रूपमलौकिकमिदमुपात्तम्। तत्वंन हि नित्यं भाव्यम्। उपसर्गसंज्ञैव चास्येष्यते न निपातसंज्ञा। तस्यां हि सत्यां निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात्। अन्तोदात्तश्च मरुच्छब्द इष्यते। अव्ययसंज्ञा च स्यात्। तस्वएवोपसर्गसंज्ञेष्यते। अनभिधानाद्धिकिरङ्च न भवति। संज्ञावचनसामर्थ्याच्चानजन्तत्वेपि तत्वं प्रवर्तते। अनेन तु न्यायेन मरुन्नयतीति तवर्गव्यवायेपि णत्वं प्राप्नोति। तस्मात्तत्वएवोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या। प्रकारान्तरेणापि मरुत्तशब्दो निपात्यते तत्पर्वमरुद्भ्यामिति। श्रच्छब्दस्येति। तेन भिदादिषु श्रद्धाशब्दो न पठितव्यो भवति॥ ५८॥

गतिश्च॥ कारिकाशब्दस्येति। कारिका क्रिया मर्यादा स्थितिरित्यर्थ। यत्न इत्यपरे। यस्तु श्लोकवाची कारिकाशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवति। क्रियाग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तेर्ग्रहणात्। पुनश्चनसाविति। ततश्च पुनराधेयमित्यत्र कृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतो नाव इति धेशब्द उदात्तः। पुनरुत्स्यूतमिति। गतित्वात्समासः। स्वरस्तु प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम्। चनो हित इति। निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरः। गत्युपसर्गसंज्ञा इति। क्रियायोग इति सामान्येनोपादानाद्विशेषावधारणार्थं वचनम्।

नायका अस्माद् ग्रामात्प्रनायको ग्रामः। उपसर्गादिति णत्वं मा भूत्। वृद्धिविधौ च धातुग्रहणानर्थक्यम् *। वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम्। उपसर्गादिति धाताविधि। तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत्। प्रर्षभं वनमिति। क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रर्छक इत्यत्र प्राप्नोति। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनान्न भवति। वद्विधिनस्भावावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषो भवति। वद्विधि। यदुद्वतो निवतो यासि वप्सन्। वद्विधिः। नस्भाव। प्रणसं मुखम्। उन्नसं मुखम्। नस्भाव। अवीत्व। प्रेपं परेपम्। अवीत्व। स्वाङ्गादिस्वर। प्रस्फिक् प्रोदरः। स्वाङ्गादिस्वर। णत्व। प्रणः शूद्रः प्रण आचार्यः प्रणो राजा प्रणो वृत्रहा। उपसर्गादित्येते विधयो न प्राप्नुवन्ति। वद्विधिनस्भावावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात्सिद्धम् *। अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रमाण्याद्भविष्यन्ति। सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु *। सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वेषु वक्तव्यः। नुम्विधि। सुलभं दुर्लभम्। उपसर्गादिति नुम्मा भूदिति। न सुदुर्भ्यां केवलाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवाति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियतएतन्न्यासएव। तत्व। सुदत्तम्। अच उपसर्गादिति तत्वं मा भूदिति। षत्व। सुसिक्तं घटशतेन। सुस्तुतं श्लोकशतेन। उपसर्गादिति षत्वं मा भूदिति। सुः पूजायामित्येतन्न वक्तव्यं भवाति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियतएतन्न्यासएव। णत्व। दुर्नयं दुर्नीतमिति। उपसर्गादिति णत्वं मा भूदिति॥

ऊर्यादिच्विडाचश्च॥ ६१॥ कृभ्वस्तियोगइति वक्तव्यम्। इहैव यथा स्यात्। ऊरीकृत्य ऊरीभूय। इह मा भूत्। ऊरीपक्त्वा। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। क्रियायोगइत्यनुवर्तते न चान्यया क्रियययोर्यादिच्विडाचां योगोस्ति॥

अथ वा प्रत्यासन्नैव क्रिया गृह्यते इति न्यायव्युत्पादनार्थम्। वृद्धिविधौ चेति। उपसर्गेणैव धातोराक्षेपात्। प्रर्छक इति। प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः। तत्र धातुग्रहणस्य शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनं वक्ष्यते। उद्वत इति। क्रियाशब्दस्याप्रयोगादुपसर्गत्वाभावः। अनवकाशा इति। येषां हि क्रियाशब्दाप्रयोगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते संप्रत्यनुपसर्गसंज्ञा अपि गृह्यन्तइत्यर्थः। क्रियतइति। केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधानार्थमवश्यं कर्तव्यम्। तेनातिसुलभमित्यत्रोपसर्गत्वे नुम् भवत्येव। क्रियतइति। पूजायामिति विशेषणोपादानार्थम्। तेन सुषिक्तं किं तवात्रेत्यादौ षत्वं भवत्येव॥ ६०॥

ऊर्यादि॥ ऊरीपक्त्वेति। प्रयोगापर्यालोचनेन संभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम्। न चान्ययेति। च्विडाचौ तावत् कृभ्वस्तियोगएव विहितौ ऊर्यादयोपि कृभ्वस्तिविषया एव प्रयुज्यन्ते नान्यत्र॥ ६१॥

अनुक॥ कथमिति। द्वयोरपि समासयोः संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। खाडिति कृत्वेति। गतिसंज्ञायां समासः स्यात्। धातोश्चानन्तरं प्रयोग इतिरूपमेतन्न सिद्ध्येत्।

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥ कथमिदं विज्ञायते इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति आहो स्विदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति खाडितिकृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते इतिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । श्रौषड्वौषडितिकृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोति । अस्तु तावदितिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । ननु चोक्तं श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह ते प्राग्धातोरिति कथं गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति उपोद्धरतीति । गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि तर्ह्यनुकरणाकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । किमर्थमिदमुच्यते । अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधो ऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः * । अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेध उच्यते । किं प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिष्टशब्दता मा भूदिति । इदं विचारयिष्यते । प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥ इदमतिबहु क्रियते आदरे अनादरे सद् असदिति । आदरे सदित्येव सिद्धम् । कथमसत्कृत्येति । तदन्तविधिना

इतिखाट्कृत्येत्यत्र च निषेधप्रसङ्गः । श्रौषडिति । श्रौषट्शब्द इतिपरो न भवति वौषटा व्यवधानादिति गतिसंज्ञाप्रसङ्गः । ननु व्यवहितेपि परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेति परत्वम् । नैष दोषः । सव्यवधानएवास्य मुख्या वृत्तिः अन्यत्र त्वन्तरालस्थमसमीक्ष्याव्यवधानमेवाश्रित्य प्रयुज्यते । इह तु वौषटो व्यवधायकस्योच्चारणादयुक्तमनपेक्षणम् । खाट्कृत्येति निरष्ठीवदित्यत्र धातुव्यवधानेपि प्रतिषेधप्रसङ्गात् । इदं तावदिति । यो व्यक्त्याश्रयेण व्यवधानं मन्यते । गत्याकृतिरिति । तस्याश्च भिन्नास्वपि व्यक्तिषु अभिन्नाया नास्त्यत्र व्यवधानम् । किमर्थमिति । अनितिपरमित्येतदित्यर्थः । संज्ञानियमपक्षे सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थइति । खाडितिकृत्वेति प्रयोक्तव्ये इतिखाट्कृत्येति प्रयोगः स्यात् । प्रयोगनियमे चायं दोषः । तत्र ह्ययमर्थः । गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति ततो व्यवहितस्य प्रयोगाप्रसङ्गः । संज्ञानियमे तु न दोषः । तेनैव नियमेन खाडितिकृत्वेत्यत्र व्यवहितस्य संज्ञानिवारणादस्य प्रयोगस्य सिद्धत्वात् ॥ ६२ ॥

आदरा ॥ कथमसत्कृत्येति । यदि न सत्कृत्या सत्कृत्येति नञ्समासः क्रियते तदा सति शिष्टत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात् । अथ न सदसदिति समासः क्रियते तदा सच्छब्दस्य विधीयमाना गतिसंज्ञा ऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भावः । तदन्तविधिनेति । यद्यपीह प्रकृतविशेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायाः कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषणात्तदन्तविधिर्भवति । तत्र समासविधौ सुबिति प्रकृतं गतिरनन्तर इत्यत्र पूर्वपदं गतिर्गतावित्यत्र पदरुयोति । अव्ययसंज्ञाया-

भविष्यति । केनेदानीमनादरे भविष्यति । नञा ऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः । न आदरे ऽनादरइति । नैवं शक्यम् । आदरप्रसङ्ग एव स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादरग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञायते । अविद्यमानादरे अनादरे इति । तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् । असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानम् * । अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अङ् । अन्तर्द्धा । किविधिः । अन्तर्द्धिः । समास । अन्तर्हत्य । णत्वम् । अन्तर्हण्याद् गोभ्यो गाः ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥ साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम् * । साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । यदा हि साक्षादेव सत् किं चित्क्रियते तदा मा भूदिति । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तम् * । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियोगेन वक्तव्यम् । लवणंकृत्य । तत्र च च्विप्रतिषेधः * । तत्र च च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लवणीकृत्य । न वा पूर्वेण कृतत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्यो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तमित्युक्तं तद् च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्यायं विभाषा लवणंशब्द आदेशः क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवणंशब्द आदेशो भवति न किं चिद् दुष्यति । त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति ॥

मस्त्येव तदन्तविधिः । न आदरइति । अनेनासच्छब्दस्यानादरार्थवृत्तितां दर्शयति । ततश्चानादरग्रहणेन यत्साध्यं तदन्यथापि सिद्ध्यतीत्येवंपरमेतत् । आदरप्रसङ्गइति । गुरुमसत्कृत्येत्यादौ स्यात् पाखण्डिनमसत्कृत्येत्यादौ तु न स्यात् । तथाहि । अब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न तु गोलोष्टादिः । बहुव्रीहिरिति । स चात्यन्ताभावेपि प्रसक्त्यभावे भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिद्ध्यति । असतस्त्विति । आदरानादरयोः सदित्येव वक्तव्यं तत्रानादरे सच्छब्दस्य वृत्त्यसम्भवात्तदन्तविधिना ऽसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति । यथा गोष्पदं सेवितेत्यत्रासेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसम्भवादगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम् ॥ ६३ ॥

अन्तरप ॥ अन्तशब्दस्येति । अङ्किविधिणत्वानि उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि । समासस्तु गतिसंज्ञाश्रय इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते । गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभावात् । अन्तर्हण्यादिति । हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वस्य सिद्धत्वाद् अन्तरदेशे इति न वक्तव्यं भवति । देशे तु क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः । तथैवायनं चेति न वक्तव्यम् । कृत्यच इति सिद्धत्वात् । अन्तर्णयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति णत्वं सिद्ध्यति ॥ ६५ ॥

साक्षात् ॥ साक्षात्प्रभृतिष्विति । अभूततद्भावविषयाणामेव यथा स्याद् यदा तु

ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥ किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमेते प्रागेव धातोः प्रयोक्तव्या आहोस्वित्संज्ञानियमार्थमेते प्राक् चाप्राक् च प्रयोक्तव्याः। प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसंज्ञा भवतीति। कश्चात्र विशेषः। प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः*। प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः। अनिष्टशब्दता मा भूदिति। छन्दसि परव्यवहितवचनं च *। छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति वक्तव्यम्। संज्ञानियमे सिद्धम् *। संज्ञानियमे सति सिद्धमेतद्भवति। अस्तु तर्हि संज्ञानियमः। उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टादर्शनात् *। उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। अनिष्टादर्शनात्। नहि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रेति प्रयुङ्क्ते यदि चानिष्टं दृश्येत ततो यत्नार्हं स्यात्। उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् *। उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम्। ऋषभं कूलमुद्रुजमृषभं कूलमुद्वहम्। अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात्। यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सुकटंकराणि वीरणानीत्यत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवतीति। यदयमीषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति खकारमनुबन्धं करोति। कथं कृत्वा

साक्षाद्भूतं रूपान्तरेण क्रियते तदा मा भूदित्यर्थः। लवणीकृत्येति। अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति। नित्या च गतिसंज्ञेष्यते। पूर्वेणेति। पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति भावः। च्व्यन्तस्य मा भूदिति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्राप्नोति। त्रैशब्द्यमिति। त्रय एव शब्दास्त्रैशब्द्यम् लवणं कृत्वा लवणं कृत्य लवणीकृत्येति ॥ ७४ ॥

ते प्राग्धातोः ॥ किमिदमिति। नियमद्वयसंभवात्प्रश्नः। तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा तइत्यनेन लब्धगत्युपसर्गसंज्ञाः परामृश्यन्ते। यदा तु संज्ञानियमस्तदा प्रादय उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेणैव प्रत्यवमृश्यन्ते संज्ञाया अनिष्पादात्। अनेनैकवाक्यतामापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तस्या विधानात्। अनुकरणस्येति। अनुकरणं चानितिपरमित्यत्रैतद्व्याख्यातम्। संज्ञानियमे सिद्धमिति अनितिपरमिति न वक्तव्यम्। अनेनैव नियमेन खाडितिकृत्वेत्यत्र संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात्। उत्तरं च सूत्रद्वयं न कर्तव्यं भवति। परव्यवहितानां गत्युपसर्गसंज्ञयोर्निरवारणान्न तु प्रयोगस्येत्यर्थः। अस्त्विति। लाघवादस्यैव पक्षस्य युक्तत्वात्। उभयोरिति। भाषायां परव्यवहितप्रयोगो न दृश्यते तत्र किं प्रयोगनियमेन वा संज्ञानियमेन वा। यत्र हि लोके संकीर्णः प्रयोगो यथा गौगावीति तत्रासाधुपरिहाराय साध्वनुज्ञानं कर्तव्यम्। न त्वसंकीर्णएव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किंचिदस्ति प्रयोजनम्। छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यतएव। उपसर्जनसन्निपातइति। यद्यपि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते तथापि कूलमुद्रुजमित्यादौ द्वयोरप्युपपदत्वात्समासे कृते उपसर्जनं पूर्वमिति शास्त्रदर्शनात्पर्यायेण पूर्वनिपातेन भाव्यं

ज्ञापकम् । खित्करणे एतत्प्रयोजनं खितीति मुम् यथा स्यात् । यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात् खित्करणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र मुम् । अनव्ययस्येति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यः नात्र गतेः प्राग् धातोः प्रयोगो भवतीति। ततः खकारमनुबन्धं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्स्यादेवात्र मुमागमः । कथम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन । कथमृषभं कूलमुद्रुजमृषभं कूलमुद्रुहम् । नैष दोषः । नैष उदिरुपपदं किं तर्हि विशेषणम् । उदि कूले रुजिवहोः । उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले उपपदे इति ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥ किमर्थं महती संज्ञा क्रियते । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायते । कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति । के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः । ये

कूलमुद्रुज उत्कूलं रुज इत्येवं यो भ्राम्येत्तं प्रतीदं सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । सुकटं कराणीति । सुखेन कटाः क्रियन्तइति कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोरिति खल् । तत्रास्मान्नियमात्कटं सुकराणीति प्राप्नोति । अस्त्वत्रेति । शास्त्रेण प्राप्नोतु प्रतिषेधात्तु नैव प्रयुज्यतइत्यर्थः । खित्करणादव्ययस्यापि भवत्विति चेत् नैतदस्ति । अनव्ययस्येति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद्बाधितुमशक्यत्वात् प्रयोगनियमस्यान्यत्र सावकाशत्वाद्बाधेपि न काचित्क्षतिः । स्यादेवेति । कटं सुकराणीत्येवमपि प्रयोगे स्यादेवमित्यर्थः ॥ ८० ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ किमर्थमिति । लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्य लाघवप्रकर्षाय एकाक्षरा द्व्यक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः । अन्वर्थसंज्ञेति । अर्थमनुगता अर्थेन वा अनुगता अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्ता या संज्ञा साऽन्वर्थसंज्ञा । कर्म प्रोक्तवन्त इति । प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियाविशेषं द्योतितवन्त इत्यर्थः । क्रियां नाहुरिति । क्रियाविशेषं न द्योतयन्तीत्यर्थः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति । शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदिति वाक्ये ऽप्रयुज्यमानस्य निशमेर्या क्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणः संबन्ध इत्ययमर्थो ऽनुशब्दसंनिधौ प्रतीयते । तदयमनुः संहितामिति द्वितीययाभिहितं संबन्धमवच्छिनत्ति । विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा तत्सन्निधौ संबन्धस्य संप्रत्ययात् । तथा हि । क्रियायास्तावदयं न वाचकः । कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । शेषविभक्तिसंबन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । अत एव न क्रियापदाक्षेपकः । यथा प्रादेशं विपरिलिखतीति विशब्दो विमानक्रियाया आक्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया । क्रियाविशेषद्योतकत्वमपि क्रियापदसान्निधाने दृष्टमिति अत्र न संभवतीति पारिशेष्यात्संबन्धावच्छेदहेतुरनुः संपद्यते । तथा चोक्तं हरिणा । क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदक इति ॥ तत्र क्रियामाहुरिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसंबन्धविशेष उपचारादुच्यते । आहुरित्यस्यापि द्योतयन्तीत्ययमर्थः । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते । यथा सुः पूजायामिति षत्वादिनिवृत्तये गत्युपसर्गसंज्ञा बाधनार्था ॥ ८३ ॥

संप्रति क्रियां नाहुः । के च संप्रति क्रियां नाहुः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः ते कर्मप्रवचनीयाः ॥

अनुर्लक्षणे ॥ ८४ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । किं च स्यात् । शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत् । गतिर्गताविति निघातः प्रसज्येत । यद्येवं वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या । वेरपि निघातो नेष्यते । प्रादेशं विपरिलिखतीति । अस्त्यत्र विशेषः । नात्र वेर्लिखिं प्रति क्रियायोगः किं तर्ह्यप्रयुज्यमानम् । प्रादेशं विमाय परिलिखतीति । यद्येवमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि न वृषिं प्रति क्रियायोगः । किं तर्ह्यप्रयुज्यमानम् । शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् । इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । अत उत्तरं पठति । अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् * । अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति । लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव इति । हेत्वर्थं तु वचनम् * । हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य संहिता वर्षस्य न लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । लक्षणं हि नाम स भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चासौ शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षदिति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । अनुर्हेताविति । अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो भवति नार्थोऽनेन । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो नह्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते किं तर्हि यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान् कम-

---

अनुर्ल ॥ किमर्थमिति । लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः । इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरं ददाति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति । निघात इति । निपातत्वादाद्युदात्तोऽत्रानुरिष्यते । नात्र वेरिति । नहि प्रादेशो लिख्यते । किं तर्हीति । धातुं प्रतीति वाक्यशेषः । प्रादेशे च योग्या क्रिया वेराक्षेप्येति सामर्थ्याद्विमानक्रियाया आक्षेपः । शाकल्येन सुकृतामिति । अत्र वाक्ये या निशामनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः संबन्धावच्छेदोऽनुना प्रतिपाद्यत इति नास्ति वर्षक्रियायोगोनोरित्यर्थः । अनुर्लक्षण इति । सूत्रानुकरणमेतत् । सामान्यकृतत्वादिति । सामान्यं साधारणं यत्सूत्रमर्थान्तरसंज्ञान्तरनिर्देशार्थं तेनैव कृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः । हेत्वर्थमिति । हेतुरर्थः प्रयोजनम् । प्रयोजक एतस्य वचनस्येत्यर्थः । हेतुरिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहितायाः कारणत्वावगमादित्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । हेतोर्लक्षणत्वं नास्तीति किं परिभाषितव्यमिति मत्वा पृच्छति येन पुनः पुनरिति । पौनःपुन्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः । अथेदानीमिति । येनोक्तं स तर्हि तथेति स एव सन्दिहानः पृच्छति व्याप्त इति । हेतुविषयत्वाल्लक्षणस्य तेन हेतुर्व्याप्तो भवति । लक्षणे-

ण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदपि असौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति । एतदेव तर्हि प्रयोजनम् । द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सिद्धात्र द्वितीया कर्मप्रवचनीययुक्तइत्येव न सिद्ध्यति । परत्वाद्धेत्वाश्रया तृतीया प्राप्नोति ॥

आङ्मर्यादावचने ॥ ८९ ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आकुमारं यशः पाणिनेरिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मर्यादावचनइत्येव सिद्धम् । एषास्य यशसो मर्यादा ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ ९० ॥ कस्य लक्षणादयोर्था निर्दिश्यन्ते । वृक्षादीनाम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न च वृक्षादीन् प्रति क्रियायोगः । इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । वृक्षं प्रति विद्योतते वृक्षमनु विद्योतते इति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९३ ॥ किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञौ भवतः । अनर्थकौ चेमौ ।

नेति । सिद्धान्तवादी । तदपि लक्षणमिति । कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वाल्लक्षणं भवतीत्यर्थः । परत्वादिति । येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया षष्ठ्या एव बाधिका तां तु परत्वात्तृतीया बाधेत पुनः संज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीयां बाधते ॥ ८४ ॥

आङ् मर्या ॥ अन्यत्र मर्यादाभिविध्योर्भेदेन निर्देशदर्शनाद् विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिरित्यर्थभेदं मत्वा वार्तिकं पठति आकुमारमिति । कुमारानपि यशः प्राप्तमित्यर्थः । मर्यादावचनइत्येवेति । वचनग्रहणस्येदं प्रयोजनमवान्तरभेदपरिहारेण परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादा यथा गृह्यते ॥ ८९ ॥

लक्षणेत्थम् ॥ कस्येति । किं यथा विभक्तिसमीपादयोऽव्ययार्थास्तथा लक्षणादयः प्रत्यादीनामथ पदान्तरवाच्याः सन्तो विषयभावेन संज्ञायाः प्रत्यादीनां वा निर्दिष्टा इति प्रश्नः । वृक्षादीनामिति । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदिति वृक्षो विद्योतनस्य लक्षणम् । प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसंबन्धविशेषावच्छेदहेतवः । किमर्थमिति । वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यत्र कर्मत्वाद् द्वितीया सिद्धेति तद्विधानार्थं तावदिदं न भवति । प्रत्यादीनां च क्रियाविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावाद्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमपि नोपयुज्यतइति प्रश्नः । वृक्षं प्रतीति । अकर्मकत्वाद् द्युतेः कर्मणि द्वितीया नास्ति ॥९०॥

अधिपरी ॥ किमर्थमिति । अनर्थकयोः क्रियायोगाभावात्संज्ञान्तरबाधनार्थं संज्ञाविधानं नोपयुज्यते । नापि परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन साहचर्या-

इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चमी यथा स्यात् । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति । कुतः पर्यागम्यतइति । सिद्धं तु पञ्चम्यपादानइत्येव । आतश्चापादानपञ्चम्येव । यत्राधिशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि च श्रूयते कुतो ऽध्यागम्यते इति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थकयोरुपसर्गसंज्ञा बाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनर्थकानामप्येषां भवत्यर्थवत्कृतमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति । अथ वा नेमावनर्थकौ । किं तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्तां क्रियामाहतुः । तदविशिष्टं भवति । यथा शङ्खे पयः । यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति उक्तार्थानामप्रयोग इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा । अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति ॥

अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ९६ ॥ इह कस्मान्न भवति । सर्पिषोपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि स्यात् । किं च स्यात् । द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । नैष दोषः । नेमे अप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि परपदार्था इमे निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्प्रत्यपिः कर्मप्र-

---

द्वर्जनविषयपरियोगे तस्या विधानात् अपादानसद्भावे चाधिशब्दस्य प्रयोग इव परियोगे तन्निमित्तायाः पञ्चम्याः सिद्धत्वादिति प्रश्नः । अथ वेति । पूर्वापरितोषेणेदमुच्यते । यस्य शब्दस्य वाच्यं द्योत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य वाक्यार्थेऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादर्थशब्द इह प्रयोजनवाची तेन योर्थो ऽनयोर्द्योत्यस्तस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययान्निष्प्रयोजनावेतावुच्येते । धातुनोक्तामिति ।प्रकरणादिसामर्थ्यागवतविशेषां धातुनोक्तां क्रियामित्यर्थः । आहतुरिति । द्योतयत इत्यर्थः । तदविशिष्टमिति । तत्र क्रियालक्षणं वस्त्वविशिष्टम् । अधिपरिसन्निधानेप्यनाहितविशेषमित्यर्थः । यथेति । शङ्खे न्यस्तं क्षीरं शौक्ल्येनाभिन्नं शङ्खादित्यर्थः । यद्येवमिति । धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति तेन विना तयोः प्रयोगासंभवादुपसर्गग्रहणं चाधिपर्योरुपलक्षणार्थम् । उक्तार्थानामपीति । प्रकरणादिवशादवगतार्थानामपि स्फुटतरावगत्यर्थः । प्रयोगो लोके भवति । न चानियमप्रसङ्गः । येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते तएव प्रयुज्यन्ते न तु वृक्षस्तरुः पादप इति तथा प्रयोगादर्शनात् । अपूपौ द्वाविति । अपूपावित्यत एवावगते द्वित्वे द्विशब्दस्यापि प्रयोगो लोके दृश्यते । एतदुक्तं भवति । यथा यावच्छब्दो वाक्यान्तरविषयो ऽन्य एव । अन्यश्च यावकशब्दः । यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्द इति च । तथैवागच्छत्यध्यागच्छति पर्यागच्छतीति च । तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाभिधायित्वमङ्गीकर्तव्यम् ॥९३॥

अपिःपदार्थ॥इहेति।यथाऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्यां स्यादित्यत्रोपसर्गाश्रयं षत्वं न भवत्येवं सर्पिः शब्दाद्द्वितीया कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । इतरो भवत्येवात्रापेः संज्ञेत्याह किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपि सब्दार्था इमे निर्दिश्येरन् पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात् । स्वपदार्थाव्यभिचारात् । संभावनादीनां चोपादानमनर्थकं स्यात्

वचनीयसंज्ञो भवतीति । अथ वा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । बिन्दुः । बिन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

अधिरीश्वरे ॥ ॥ ९७ ॥ अधिरीश्वरवचने उक्तम् * । किमुक्तम् । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् । अप्रथमानुपपत्तिस्तु । स्ववचनात् सिद्धमिति । अधिः स्वं प्रति कर्मवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥ लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितत्वात् * । लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् । पुरुषबाधितत्वात् । इह वचने हि संज्ञा बाधनम् * । इह हि क्रियमाणे अनवकाशा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधेत । परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपद-

---

तेषामपि पदार्थत्वात् । परपदार्था इति । स्यादित्यादेः परस्य पदस्यामी अर्था इत्यर्थः । तदयमर्थः । स्यादित्यादिपदं कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे बिन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीयः । सर्पिःशब्दस्तु समुदायएव वर्तते नावयवे । अत एवावयवोपजनितव्यतिरेके षष्ठी भवति । अथ वेति । बिन्दुकर्तृकत्वं क्रियायाः द्योतयितुमपिः प्रयुज्यते इति बिन्दुं प्रति कर्मप्रवचनीयोऽपिः न तु सर्पिःप्रतीति भावः । बिन्दोस्तर्हीति । ननु यदा बिन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदापिः कर्मप्रवचनीयः । तदुच्यते वृत्तिकारैः पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थ इति । न चाप्रयुक्ते द्वितीया विधातुं शक्या । अत्राहुः । पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्तं तेन यस्मिन् पदार्थे पदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्ति तत्रापिः कर्मप्रवचनीयः । ततश्च गतार्थो बिन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाप्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिरत्र प्रथमा । सर्वत्रैव वाक्ये ऽवश्यभाव्यं क्रियया‍न्ततः सत्तया । तत्र बिन्दोः प्रथमं स्यादित्यनेन संबन्धोन्तरङ्गः पश्चात्तु तद्द्वारकोऽपिशब्देन ॥ ९६ ॥

अधि ॥ उक्तमिति । वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम । कर्तृनिर्देशश्चेदिति । यदीश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी भृत्यनियोगादौ यः कर्ता स निर्दिश्यते तदानेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति । तत्राधिकरणत्वादेव सप्तमी सिद्धा । ब्रह्मदत्ते स्थिताः पञ्चाला इत्यर्थावगमात् । पञ्चाला इति च प्रथमा न प्राप्नोति । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयया बाधितत्वात् । स्ववचनादिति । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिस्वे इति वक्तव्यम् । अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यर्थम् । ईश्वरवचनमिति च कर्तृषष्ठ्या समासः । ईश्वरेण यदुच्यते स्वतन्त्रकर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीति । यदि वा यस्य संबन्धिन ईश्वरस्य वचनं सप्तमी तत्र । पञ्चालस्वासनादिक्रियोपजनिते सम्बन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । स्वं च प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु स्वामिनः प्रथमैव भवति ॥ ९७ ॥

लः परस्मैपदम् ॥ लः इत्यादेशापेक्षा षष्ठी । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा इत्यर्थः । लादेशइति । लस्येत्यत्र परस्मैपदमिति वक्तव्यम् । इह तु वचने एकसंज्ञाधिकारा-

संज्ञा । कोवकाशः । शतृक्वसू अवकाशः । सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाबाधकत्वस्य * । यदयं सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति परस्मैपदग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधतइति ॥

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥ प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् * । प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः षट् संज्ञिनः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात् । क्रियमाणेपि चात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं च * । आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्य चिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात् कस्य चिदेव मध्यमसंज्ञा कस्य चिदेवोत्तमसंज्ञा स्यात् । न वैकशेषनिर्देशात् * । यत्तावदुच्यते आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तन्न कर्तव्यम् । संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोयम् । अथैकस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ । मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ । उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ प्रथमौ च मध्यमौ च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहो स्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा

त्परस्मैपदसंज्ञां शतृक्वस्वोः सावकाशां पुरुषसंज्ञास्तिङ्क्षु बाधेरन्नित्यर्थः । सिचि वृद्धौ त्विति । अस्मादेव लिङ्गादेकसंज्ञाधिकारोत्र बाध्यतइति भावः । आत्मनेपदसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञाया बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं त्विह प्रकरणे ऽनयोः संज्ञयोर्विधानम् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयापि पुरुषसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यथा पुरुषसंज्ञाः सावकाशास्तिङ्क्षु अनवकाशया आत्मनेपदसंज्ञया बाधेरन् ॥ ६६ ॥

तिङस्त्रीणि ॥ तिङां षट् त्रिका संज्ञास्तिस्र इति वैषम्याद्यथासंख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे सूत्रं परस्मैपदविषयमेव भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिस्रः संज्ञा द्वितीयेनात्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाभावः तथापि कस्य चित्त्रिकस्य का चित्संज्ञेत्येतावल्लभ्येत न तु यथाभिमतविषयाविभागलाभः । आनुपूर्व्यवचनं चेति । अत्र सूत्रे त्रिकाणामुच्चारणं नास्ति केवलं त्रीणित्रीणीति वीप्सया प्रतिपत्तिस्तेषां तत्रानियमप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः । एकशेषनिर्देशादिति । आकृत्यभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं शास्त्रप्रक्रियासंपत्यर्थमेव संपद्यते । अथैतस्मि-

इति। किं चातः। यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः। प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति। उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति। मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति। अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषः, न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। किं पुनरत्र न्याय्यम्। उभयमित्याह। उभयं हि दृश्यते। तद्यथा। बहुशक्ति किटकं बहूनि शक्तिकिटकानि। बहु स्थालीपिठरं बहूनि स्थालीपिठराणि। यदप्युच्यते क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा लोके विहव्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्येण चोपस्थीयतइति॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥ त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते, अष्टन आ विभक्ताविस्यात्वं न प्राप्नोति। अथ निवृत्तम्। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रथमयोरेव ग्रहणं प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदनुवर्ततइति। ननु चोक्तमष्टन आ विभक्ताविस्यात्वं न प्राप्नोति। वचनाद्भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु निवृत्तम्। ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति प्रथमयोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अचीत्यनुवर्तते। न चाजादी प्रथमौ प्रथमौ स्तः। ननु चैवं विज्ञायते ऽजादी यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रथमाविति।

च्चिति। उभयथा सम्भवात्प्रश्नः। प्रथममध्यमयोरिति। प्रसिद्धिमाश्रित्यैतदुच्यते। व्याख्यानान्निर्णय इति मत्वाह कृतद्वन्द्वानामिति। बहुशक्ति किटकमिति। एकशेषे कृते द्वन्द्वः। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवचनइत्येकवचनम्। समुदायस्य वैपुल्यमवयवानां प्रचयाद्भवति। यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते तदा बहूनि शक्तिकिटकानीति भवति। लोकत इति। यथा पङ्क्तिस्थेषु ब्राह्मणेषु द्वौ द्वौ ब्राह्मणावानयेत्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि भवतीत्यर्थः। विहव्यस्येति। विहव्याख्यस्य सूक्तस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्द्वयं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण ॥१०१॥

विभक्तिश्च ॥ सति प्रयोजने स्वरितत्वप्रतिबद्धे शब्दानामनुवृत्त्यननुवृत्ती भवतः। लिङ्गदर्शनं च पक्षद्वयेऽप्यस्तीति इति सन्देहात्प्रश्नः। त्रीणित्रीणीति। आत्वं न प्राप्नोतीति। नह्यष्टन्शब्दात्परं युगपत्त्रिकमस्ति। प्रथमयोरिति। प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः। वचनादिति। त्रिकस्य युगपत्प्रयोगाभावात्सामर्थ्यात्समुदायवृत्तिर्विभक्तिशब्दो ऽवयवे वर्तिष्यतइति भावः। न चाजादी इति। सुशब्दौ शब्दौ प्रथमौ सुश्चाजादिर्न भवतीति प्रत्यययोरजादित्वासम्भवादवयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्ततइति भावः। अजादी याविति। अजादी विशेषणे प्रथमयोरिति विशेषणं तेनौजसोरेव ग्रहणमस्त्वित्यर्थः। अजादीनां चेति। अचीत्यनुवर्तते। तत्र व्याख्यानात्तदादिविधिः निर्धारणं चाश्रयिष्यते अजादिषु यौ प्रथमाविति। एवमप्यौजसोरेव ग्र-

यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः त्रिभक्त्योर्ग्रहणमिति । अथ वा वचनग्रहणमेव कुर्याद् औजसोः पूर्वसवर्ण इति ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥ अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥ शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । युष्मदस्मच्छेषवचनं नियमार्थम् * । नियमार्थोयमारम्भः । अथैतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपदनियमः, युष्मदि मध्यम एव, अस्मद्युत्तम एव । आहोस्वित्पुरुषनियमः, युष्मद्येव मध्यमः, अस्मद्येवोत्तम इति । किं चातः । यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । किं कारणं मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अनियते तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थम् । शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रेति । अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमौ अनियतौ तौ शेषेपि प्राप्नुतः । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषनियमार्थम् । शेषे प्रथम एव भवति नान्य इति । उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेपि प्राप्नुतः । ततो वक्ष्यामि प्रथमो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमश्चान्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवतीति । तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधः शेषत्वात् * । तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तश्च पचथः । अहं च देवदत्तश्च पचावः । किं

हणं स्यादिति चोद्यम् । यत्तर्हीति । एतान् गाः पश्येत्यत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मादित्युच्यते औजसोरेव ग्रहणे ऽन्तरगात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरः शसः सकारो न भवतीति किं तस्मादित्यनेन । तत् क्रियमाणं त्रिकद्वयग्रहणस्य ज्ञापकं सम्पद्यते ॥१०४॥

युष्म ॥ किमर्थमिति । किं लादेशविधानवाक्यैनैकवाक्यत्वाद्विध्यर्थमिदम् । अथ विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिदमिति प्रश्नः । तत्रैकवाक्यतापक्षे इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविनी संज्ञाश्रयितव्येति प्रतिपत्तिलाघवार्थं वाक्यभेदेन नियमपक्षं दर्शयितुमाह युष्मदस्मादिति । किमयमिति । ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव युक्तः । नैष दोषः । समुदायस्य संचिकीर्षितत्वात् प्राधान्यं तदङ्गत्वात्तु प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्यमित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते । युष्मदि मध्यम एवेति । तुल्यजातीयव्यावृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न तृजादयः । तृजादिविधिसामर्थ्याद्वा नास्ति तेषां निवारणम् । यत्र प्रथमश्चेति । युष्मदि मध्यम एव अस्मदि उत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात् तयोः पुरुषान्तरं न भवति मध्यमोत्तमयोस्त्वनियतत्वात् शेषेपि तत्प्रसङ्गे प्रथमइति सूत्रमारभ्यमाणं सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति । यथा समे देशे यजेतेति पाक्षिक्यां प्राप्तौ नियमः । तत्रेति । उभयथा नियमे इत्यर्थः । शेषत्वादिति । यत्र केवले युष्मदस्मदी उप-

कारणम् । शेषत्वात् । शेषे प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति । सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । शेषे प्रथमः युष्मदस्मदोर्नेति वक्तव्यम् । युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन * । युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । युष्मदि मध्यम इत्यस्यावकाशः । त्वं पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि । इहोभयं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पचावः । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यत इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् । अनेकशेषभावार्थं तु * । अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यः । यदा चैकशेषो न । कदा चैकशेषो न । सहविवक्षायामेकशेषः । यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति । न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादप्रतिषेधः * । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मदधिकरणानामपि एकशेषेण न भवितव्यम् । त्वं चाहं च पचसि पचामि चेति । क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य * । क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते । तद्यथा । पचसि च पचामि च त्वं चाहं चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति । यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति । तत्रापि ह्येवं भवितव्यम् । त्वं च देवदत्तश्च पचसि च पचति चेति । अहं च देवदत्तश्च

पदे स एवाशेषस्तत्र मा भूत् प्रथमः । यत्र त्वन्यसहिते ते स्तः तत्र समुदायस्य युष्मदस्मद्ग्रहणेनाग्रहणाच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः । स एवाह सिद्धं त्विति । यत्र शेषे युष्मदस्मदी स्तस्तत्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । चोदक आह स तर्हीति । आचार्यदेशीय आह न वक्तव्यमिति । अस्मदः शेष इति । आवां पचाव इति । तत्रास्मद्युत्तम इति । ननु शिष्यमाणस्यास्मदो द्व्यर्थत्वादप्रयुज्यमानेपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति विप्रतिषेध एवाश्रयितव्य. । अत्राहुः । युष्मदर्थे साहचर्याद्यदास्मद्रूपत्वमारोप्यते तदा भेदाभावात् पृथग्युष्मदर्थाभावाद् अस्मदुपपदनिमित्तः सिद्ध उत्तम एवेत्यदोषः । चोदकस्त्वाह अनेकशेषभावार्थं त्विति । त्वं चाहं च पचाव इत्यत्र प्रयोगे । आचार्यदेशीय आह नवेति । सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेकशेषाभावः । एवं तदधिकरणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वादाख्यातयोरप्येकशेषाभावे पचसि पचामि चेति पृथगेव प्रयोगाज्ज्ञाप्यते । विप्रतिषेधेनेत्यर्थः । एतदेवं समर्थयितुमाह क्रियापृथक्त्व इति । यथा क्रियापृथक्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्वं न तु सहविवक्षा एवं द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियापृथक्त्वेन भाव्यं परस्परसाहचर्याव्यभिचारात् । एव च कृत्वेति । द्रव्यपृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वादित्यर्थः । इदानीमाचार्य आह यत्तावदिति । एकशेषफलत्वादेकशेष इत्युच्यते न तु प्रथममध्यमोत्त-

पचामि च पचति चेति। यत्तावदुच्यते न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध इति। दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः। तद्यथा। त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ संप्रयुज्यावहै इति। यदप्युच्यते क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति। क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते। तद्यथा। अक्षा भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामिति। एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति। यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्तेषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति। नैष दोषः। परिहृतमेतत्। सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधादिति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। शेषे प्रथमो विधीयते। नहि शेषश्चान्यश्च शेषग्रहणेन गृह्यते। भवेत्प्रथमो न स्यात् मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः। किं कारणम्। युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते। न च युष्मदस्मदी अन्यश्च युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते। तदत्र युष्मद् यच्चास्मत्तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भविष्यतः। यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मच्च तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भवतः। एवं योऽत्र शेषस्तदाश्रयः प्रथमो भविष्यति। एवं तर्हि शेषउपपदे प्रथमो विधीयते। उपोच्चारितं पदमुपपदम्। यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषः यश्च शेषः न तदुपोच्चारि। भवेत् प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः। किं कारणम्। युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते उपोच्चारि पदमुपपदं यच्चात्रोपोच्चारि न ते युष्मदस्मदी। ये च युष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि। एवं तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते। न चात्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यम्। भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि तु न प्राप्नुतः। किं कारणम्। युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते। न चात्र युष्मदस्मद्भ्यामेव सामानाधि-

---

मानामेकशेषो सरूपत्वादिति वाचनिक एकशेषः। एवं ह्येकशेषे आश्रीयमाणे नार्थो विप्रतिषेधेन। तस्मात्कारकभेदेऽपि क्रियाया अभेदादेक एव धातुः प्रयुज्यते तस्माच्च परो लकार एवानेकार्थाभिधायी विरोधाभावात् तत्र पुरुषद्वयप्रसङ्गे युक्तो विप्रतिषेधः। अक्षा इति। शकटाक्षविभीतकाक्षदेवनाक्षाणां सहविवक्षायामेकशेषस्तत्रावयवक्रियायाः समुदाये आरोपाद्भज्यन्तामित्यादि बहुवचनं सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते। यथा द्रव्यैकशेषेऽपि क्रियापृथक्त्वमेवं द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियैकशेष इत्यर्थः। नहि शेषश्चान्यश्चेति। उपयुक्तादन्यः शेषः। युष्मदस्मदोश्चोपयुक्तयोः सद्भावान्नास्ति शेषत्वम्। इतर एतत्सामर्थ्यमविदित्वाह भवेदिति। इतर आह। यदत्रेति। तत्सन्निधौ शेषत्वाभावात्तन्निबन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः। इतरः शेषपदार्थमविद्वानाह यथैवेति। एतद्विचारणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह एवं तर्हीति। यच्चात्रेति। युष्मदस्मदोः श्रवणात्तदभावे च शेषसद्भावात्। यश्च शेष इति। देवदत्तश्चेति। न तदिति। नहि तस्यैव साधनत्वं किं तर्हि युष्मदस्मदर्थयोरपि। न चात्र शेषेणैवेति। किं तर्हि युष्मदस्मदर्थे-

करणम् । एवं तर्हि सदादीनि सर्वाणि नामानि सामिसेवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । स्थानिन्यपीति प्रथमः प्राप्नोति । सदादीनां खल्वपि यद्यत्परं तच्छिष्यते इति यदा भवतः शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति । युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते ताविह न प्राप्नुतः । परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति । तदन्तविधिना भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुतः । अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति । ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तत्र मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः त्वत्तरः पचसि मत्तरः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि मद्रूपः पचामि त्वत्कल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीति । एवं तर्हि युष्मदस्मद्वतीत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नुतः अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति । एवं तर्हि युष्मदि साधने अस्मदि साधन इत्येवं भविष्यति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति । अथ वा प्रथम उत्सर्गः करिष्यते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौ भविष्यतः । तत्र युष्मद्ग्रन्थश्चास्मद्ग्रन्थश्चास्तीति कृत्वा मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । अथेह कथं भवितव्यम् । अत्वं त्वं संपद्यते इति त्वद्भवति मद्भवतीति । आहोस्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति । त्वद्भवति

नापि तद्भावाच्च शेषत्वाभाव इत्यर्थः । एवं तर्हीति । यद्यप्यनेकशेषे दोष उपक्रान्तस्तथाप्येकशेषेऽपि दूषणार्थोऽयमुपक्रमः । स्थानिन्यपीति । अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च शेषे प्रथमविधानात् । दोषान्तरमप्याह त्यदादीनामिति । एतदपरिहार्यं मन्यमानो लब्धेच्छोऽन्यदप्याह युष्मदीति । परमत्वमिति । युष्मद्युस्मदीति विशिष्टरूपपरिग्रहादस्य च शब्दान्तरत्वात् । आचार्यदेशीय आह तदन्तविधिनेति । युष्मदस्मदोरुपपदस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधिः । चोदको दोषमाह इहापीति । अतित्वामिति । त्वामतिक्रान्त इति समासः । एवं तदन्तविधावतिव्याप्तिमुक्त्वा ऽव्याप्तिमाह ये चाप्येते इति । त्वत्कल्प इति । ईषदसमाप्तस्त्वं त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धगुणरहितो युष्मदर्थ एव त्वत्कल्पशब्देनोच्यते । न तु तत् सदृशं पदार्थान्तरम् । तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधनत्वाभावाद् मध्यमाभावात् । एवं मत्कल्प इति बोद्धव्यम् । आचार्यदेशीय आह एवं तर्हीति । सौत्रत्वान्निर्देशस्य मतुब्लोपोऽभिधास्यते इति भावः । चोदक आह इहापीति । आचार्य आह एवं तर्हीति । समानाधिकरणे इति वचनाद्युष्मदस्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिद्दोषः । एवं च कृत्वेति । युष्मदस्मदर्थस्य साधनत्वाच्छेषत्वाभावः । अथ वेति । प्रथम इत्येतावत्सूत्रं क्रियते अनाश्रितविषयविशेषः प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो भवति तस्य विषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः । तत्रापवादनिमित्तसद्भावाद्यामिश्रेऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतः न तु प्रथम इत्यर्थः । अत्वं त्वमिति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः । तत्र किं प्रकृत्याश्रयेण प्रथमेन भाव्यमथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति प्रश्नः । अत्रोत्तरम् । त्वद्भवतीति । प्रकृतेरेव विकाररूपेण

मद्वतीत्येवं भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति । तद्यथा । गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति । न वाहीकोऽनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः । गौर्वाहिकस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥

परः सन्निकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥ परः सन्निकर्षः संहिता चेद्द्रुतायामसंहितम् * । परः सन्निकर्षः संहिता चेद्द्रुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । द्रुतायामेव हि परः सन्निकर्षो वर्णानां नाद्रुतायाम् । तुल्यः सन्निकर्षः * । तुल्यः सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमविलम्बितासु वृत्तिषु । किं कृतस्तर्हि विशेषः । वर्णकालभूयस्त्वं तु * । वर्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा । हस्तिमशकयोस्तुल्यः सन्निकर्षः प्राणिभूयस्त्वं तु । यद्येवं, द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् * । द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं कारणम् । कालभेदात् । ये द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम् । ये मध्यमायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् । उक्तं

संप्रत्तौ कर्तृत्वमिति भावः । मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा प्रकृतिस्तद्धर्मसमाचाराद्युष्मदस्मद्व्यपदेशं लभते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुतः । गौणमुख्ययोरिति । तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भावः । शिष्टं भाष्यमोदित्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् । तदुक्तं भवतः शेष इति तत्रोत्तरमाहुः । युष्मदस्मद्भवतु इत्येवं न संनिवेश आश्रयणीयः । किं तु भवतु युष्मदस्मदिति । ततश्चास्मद एव शेषो न तु भवतः । पूर्वशेषदर्शनाच्चेति वचनाद्वा ॥ १०५ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

परः स ॥ पूर्ववर्णोच्चारणानन्तरमेव यद्वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छून्यान्तरालसद्भावः स पर उत्कृष्टः सन्निकर्षप्रत्यासत्तिलक्षणः संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थः । एवं स्थिते चोद्यते पर इति । द्रुतायामेव वृत्तावनन्तरोक्तः परः सन्निकर्षः सम्भवति न तु मध्यमायां विलम्बितायां चेत्यर्थः । असंहितमिति । संज्ञाया अभाव इत्यर्थाभावे ऽव्ययीभावः । अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहि । द्रुतमध्यमविलम्बितास्विति । द्रुता च मध्या च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकारवचनप्रामाण्यादूभ्रस्वः । सर्वासु वृत्तिषु तुल्यः सन्निकर्षः नैरन्तर्योच्चारणात् । विशेष इति । वृत्तीनामिति शेषः । क्व चिद्वृत्तिविशेषे इत्येव पाठ । वर्णानां त्विति । वर्णोपलब्धिकालभेदाद्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते । द्रुतायां स्वल्प उपलब्धिकालः मध्यमायामधिकः । विलम्बितायामधिकतर । प्रकृतवैकृतभेदाद्भिन्ना ध्वनयः । तत्र वैकृतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुनः पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्वृत्तिभेदः किं कृत इति कारणे पृष्टे वर्णकालभूयस्त्वं त्विति सामर्थ्यात्कारणमेवोक्तं भवतीति । हस्तिमशकयोरिति । हस्तिनो हस्तिना य सन्निकर्षः मशकस्य मशकेन स तुल्यः परस्परोपश्लेषेत्यर्थः । प्राणिभूयस्त्वमिति । हस्तिनौ महान्तं देशं व्याप्नुतो मशकौ तु स्वल्पम् । नैर-

वा * । किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते इति । अथ वा शब्दाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानम् * । शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा प्राप्नोति । किमिदं प्रतिवर्णमिति । वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । येनैव प्रयत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्णे उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः । एवं तर्ह्यनवकाशा संहितासंज्ञा ऽवसानसंज्ञां बाधिष्यते । अथ वा अवसानसंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति । कश्चात्र साधीयः । यः शब्दार्थयोर्विरामः । अथ वा ह्रादाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । ह्रादाविरामे स्पर्शाघोषसंयोगे ऽसन्निधानादसंहितम् * । ह्रादाविरामे स्पर्शानामघोषाणां च संयोगे ऽसंनिधानात्संज्ञा न प्राप्नोति । कुक्कुटः पिप्पकः पित्तमिति । किमुच्यते संयोगइति । अथ यत्रैकः पचतीति एकः पूर्वपरयोर्ह्रादेन प्रच्छाद्यते । तद्यथा । द्वयोरक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुणउपलभ्यते । एकेन तुल्यः सन्निधिः । यथैवैको

त्वर्थे त्वविशिष्टमित्यर्थः । वर्णानां व्यञ्जकध्वनिकृतं यथोक्तं भेदमप्रतिपद्यमानः स्वगतभेदं मत्वा चोदयति यद्येवमिति । शिष्टं भाष्यं तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् । शब्दाविराम इति । यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमति तदा शब्दाविरामः । स च मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाभावेऽप्यस्तीति सिद्धा संहितासंज्ञा । शब्दाविरामे प्रतिवर्णमिति । भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानां प्रतिवर्णं प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नान्तरेण वर्णान्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावादवसानसंज्ञा प्राप्नोति । अवसानसंज्ञामिति । वर्णान्तरानुच्चारेण वृक्ष इत्यादौ सावकाशामिति भावः । तेन सर्वथा वर्णानां यो विरामः सोऽवसानसंज्ञो न तु नान्तरीयक इत्यर्थः । अथ वेति । सर्वत्र विरामसद्भावात्पुनः श्रुत्या विशेष आश्रीयते । शब्दार्थयोरिति । अन्यत्र तु सत्यपि शब्दविरामे पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वा ऽविरामान्न भवत्यवसानसंज्ञा । ह्रादाविराम इति । प्रयत्नविशेषजनितो वर्णविरामे ऽप्यनुरणनरूपो वर्णान्तरोच्चारणेऽप्यनुवर्तमानो घोषो ह्राद उच्यते । स्पर्शाघोषसंयोग इति । वर्ग्याणां प्रथमद्वितीयानां शषसानां च संयोगे घोषविच्छेदादसन्निधानात्संहितासंज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थः । अघोषसंयोग इति वर्ग्याणां चेति समुच्चयः । घोषवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाप्रसङ्गात् । कुक्कुट इति । कुक्कुट इवायमिति कनो लुम्मनुष्ये इति लुपि कृते संज्ञायामुपमानमित्युदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वं न स्यात् । पचतीति । अत्रापि चकारस्याघोषत्वादकारोच्चारणे घोषविच्छेदात् स्वरितत्वाप्रसङ्गः । ह्रादेनेति । द्वयोरकारयोर्घोषवतोर्मध्ये चकारो घोषवानिव लक्ष्यतइत्यर्थः । आश्रयान्तरगतोऽपि गुण आश्रयान्तरउपलभ्यतइति दृष्टान्तेन दर्शयति द्वयोरिति । एकेनेति । अनेकस्य यः

वर्णो ह्रादेन प्रच्छाद्यते एवमनेकोपि । अथवा पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहितेसेत-त्लक्षणं क्रियते । पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावादसंहितम् *। पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । नहि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति । किं कारणम् । एकवर्णवर्तित्वाद्वाचः । उच्चरितप्रध्वंसि-त्वाच्च वर्णानाम् । एकैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ युगपदुच्चारयति । गौरिति गकारे यावद्वाग्वर्तते नौकारे न गकारे न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये न गकारे नौकारे । उच्चरितप्रध्वंसित्वात् । उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः । उच्चरितः प्रध्वस्तः । अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः । एवं तर्हि, बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्वन्नीतिः । शब्देनार्थान् वाच्यान् दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ॥ बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थे ऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः अस्मिंस्ताव-च्छब्दे ऽयं त वद्वर्णः ततोयं ततोयमिति ॥

विरामो ऽवसानम् ॥ ११० ॥ इदं विचार्यते । अभावो वावसानलक्षणं स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेषः । अभावे ऽवसानलक्षणे उपर्यभाववचनम् *। अभावे ऽवसानलक्षणे उपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि यः अभाव इति वक्त-

---

सन्निकर्षः स एकेन तुल्य । यथैका ऽतद्गुणोपि तद्गुणवस्त्वन्तरसान्निध्यौ तद्गुण उपलभ्यते तथा ऽनेकोपि स्फटिकादिरित्यर्थः । अथ वेति । वर्णान्तरोच्चारणका-लादन्येन वर्णशून्येन कालेनाव्यवहितं पौर्वापर्यं संहितेति लक्षणं क्रियते । तेन मध्य-मविलम्बितयोः परमसन्निकर्षाभावेपि संहितासंज्ञा सिद्ध्यति । पूर्वापराभावादिति । युगपत् स्थितानां देशकृतं पौर्वापर्यं दृष्टम् । वर्णास्त्वेकैकश उपलभ्यमाना यौगपद्येन सन्निधानात्कथं पौर्वापर्यमश्नुवीरन् । एकवर्णवर्तित्वादिति । सामान्येनोपक्रमात् स्त्री-प्रत्ययाभावः । उच्चरितेति । क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरंस्तदा स्यात् पूर्वाप-रव्यपदेशो ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यपदेशवत् । अनवस्थानात्तु नास्ति तात्त्विकः पूर्वापरभाव इत्यर्थः । व्यञ्जकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम् । ध्वनिस्फोटभेदस्त्वन्यत्र निर्णीतत्वान्नेहोप-न्यस्यते । न द्वौ युगपदिति । युगपद् द्वयोरुच्चारणे स्यादेवाव्यवधानम् । कालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदित्यर्थः । वागिति । वागिन्द्रियमित्यर्थः । एतेन युगपदनवस्थाना-त्सन्निकर्षोप्याक्षिप्त इति विज्ञेयम् । एवं तर्हीति । बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्नि-कर्षादिव्यवहार इत्यर्थः । धीरः पण्डित । तत्वन्नीतिरिति तननं तत् साऽस्ति यस्या सा तत्वती सकलविषयव्यापिनी नीतिर्बुद्धिर्यस्य स तत्त्वन्नीतिरिति । अन्ये तु तन्व-न्नीतिरिति पठन्ति । तन्वती विषयान् व्याप्नुवती बुद्धिरस्येति स पदार्थः ॥ १०९ ॥

विरामः ॥ इदं विचार्यतइति । विचरति नाना गच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते परी-क्ष्यतइत्यर्थः । अभावो वेति । के चिदभावो ऽवसानामिति पठन्ति । अन्ये तु विराम ऽवसानमिति तत्र युक्तायुक्तविचारः क्रियते । उपरीति । वर्णोच्चारणादूर्ध्वं यो ऽभाव

व्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः । रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि विरामः । विरामे विरामवचनम् ॥ । यस्य विरामः विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तस्याप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । अभावो लोपस्ततो ऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति । विरामो लोपो ऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्य विरामः । तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । नैष दोषः । आरम्भपूर्वको मम विरामः । अथ वा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते किं तर्हि संज्ञी । अभावो ऽवसानसंज्ञी स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेषः । अभावे ऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम् ॥ । अभावे ऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि यो ऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि विरामोवसानम् । विरामे विरामवचनम् ॥ । यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यत्यभावो लोपस्ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति विरामो लोपोवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । ननु चोक्तमारम्भपूर्वके इति । नावश्यमयं रमिः प्रवृत्तावेव वर्तते । किं तर्हि । अप्रवृत्तावपि । तद्यथा । उपरतान्यस्मिन् कुले व्रतानि । उपरतः स्वाध्याय इति च तत्र स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति

वोपलक्षितो वर्णो ऽवसानमिति वक्तव्यं प्रागभावस्योपलक्षणत्वनिवृत्त्यर्थम् । रस इति । रथवत् पूर्वस्यापि रेफस्याभावविषयत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः । विरामे विरामवचनमिति । अधिकं कर्तव्यमित्यर्थः । ततो ऽवसानं चेति । अदर्शनमभाव इत्येक एवार्थः । तेन पुनरभावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र लोपसंज्ञायामभावः संज्ञित्वेनाश्रीयते अवसानसंज्ञायां तूपलक्षणत्वेन । तेन वर्णान्तराभावोपलक्षितो वर्णो ऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः । उक्तत्र त्वभावस्यैव लोपावसानसंज्ञे व्याख्यास्येते । अस्मिन् पक्षे खरवसानयोरिति षष्ठी । खरः समीपस्य रेफस्यावसानस्य च रेफस्येत्यर्थः । अथ वैकापि सप्तमी विषयभेदाद्द्यते । खरि परतो रेफस्य विसर्जनीयो ऽवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इत्यादेशस्य विषयत्वेन स्थानी विवक्ष्यते । ममापीति । अभावो विराम इति पर्यायत्वं ख्यते । आरम्भपूर्वकं इति । निवृत्तिर्विरामः स च प्रवृत्तस्य भवतीति भावः । अवसानलक्षणमिति । अभावोपलक्षितो वर्णो ऽवसानं विरामोपलक्षितो वेति पूर्वं विचारितम् । इदानीं तु तावेव संज्ञित्वेन विचार्येते । अभावो लोप इत्येकस्य संज्ञाद्वयाविधानसामर्थ्याद्विषयविभाग आश्रीयते । प्रसक्ताभावो लोपसंज्ञो ऽभावमात्रमवसानसंज्ञमिति ...ावश्यमिति । प्रवृत्तौ सत्यां या निवृत्तिस्तस्यामित्यर्थः । उपरतान्यस्मिन्निति ।

नापि व्रतानि। भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं न * । भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते। किमिदं भावाविरामभावित्वादिति। भावस्याविरामः भावाविरामः। भावाविरामेण भवतीति भावाविरामभावी भावाविरामभाविनो भावो भावाविरामभावित्वम्। अपर आह। भावभावित्वादविरामभावित्वाच्च शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते इति। तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम् * । विरामपरो वर्णः अवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। वर्णोऽन्त्यो वावसानम्। अथ वा व्यक्तमेव पठितव्यम्। अन्त्यो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धम् * संहिता अवसानमिति लोकविदितावेतावर्थौ। एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह शन्नोदेवीयं संहितयाधीष्वेति स तत्र परमसन्निकर्षमधीते। अपर आह। केनावस्यसीति। स आह। अकारेणेकारेणोकारेणेति। एवमेतौ लोकविदितावर्थौ तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

न प्रवृत्त्य निवृत्तानि किं तर्हि पूर्वमेवाप्रवृत्तानीत्यर्थः। नियतविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य शशविषाणमुपरतमिति प्रयोगाभावः। क्व चिद्धनानीति पाठः। भावाविरामभावित्वादिति। इह शब्दस्य स्वसम्बन्धी ह्यभावो ऽवसानलक्षणं स्यात् शब्दान्तरसम्बन्धी वा। न तावत् स्वसम्बन्धी विरोधात्। नहि यस्य सत्ता तस्य तदानीमेव सत्ता युज्यते। नापि शब्दान्तरसम्बन्धी। नहि घटाभावः पटस्याभावो भवति। भावस्य सत्ताया अविच्छेदेन भवत्यवश्यमिति भावाविरामभावी शब्दः। नहि शब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यते इत्यर्थः। अपर आहेति। भावाविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः। इदानीं लक्षणद्वयस्याप्यनुपपत्तिः प्रतिपाद्यते। भावेन सत्तया ऽविरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थः। उपाधिरहितस्याभावस्य प्रतीतिर्नास्ति। तत्पर इति चेति। इदानीं शब्दान्तराभावपरो वर्णो ऽवासनसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते। अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते। अथ वेति। यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने आश्रीयमाणेऽयमर्थो लभ्यते तथापि भावसाधनस्यापि सम्भवात् करणसाधनत्वं सन्दिग्धमिति व्यक्तमेव पठितव्यमित्युक्तम्। संहितयाधीष्वेति। यथा पदनैरन्तर्ये संहिताव्यवहारस्तथैकपद्येपि वर्णनैरन्तर्ये, अवसानशब्दोपि विधिप्रदेशेषु भावसाधनः करणसाधनो वा आश्रयिष्यते इति नार्थः संज्ञाद्वयविधानेन तेन विनापीष्टस्य सिद्धत्वात् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थमाह्निकम्। पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥